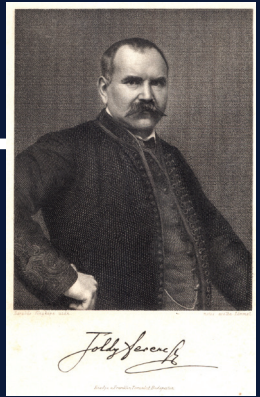


Doktoranduszok Országos Szövetsége  
Irodalomtudományi Osztály

---



# KERESEK VILÁGOT

# „KERESÉK VILÁGOT”

## TANULMÁNYKÖTET

A 2017. évi „*Nem mind Arany, ami fénylik*” Arany János és kora című  
konferencia tanulmánykötete

Szerkesztette:

Bényei Péter, Béres Norbert, Bihary Gábor, Farkas Evelin

Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály  
Budapest, 2018

---

Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály  
Tanulmánykötet 4.

---

A kötet megjelenésének támogatói:  
Doktoranduszok Országos Szövetsége,  
Emberi Erőforrások Minisztériuma,  
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő,  
Nemzeti Tehetségprogram



EMBERI ERŐFORRÁS  
TÁMOGATÁSKEZELŐ



EMBERI ERŐFORRÁSOK  
MINISZTERIUMA



A pályázat az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából  
az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő által meghirdetett  
Nemzeti Tehetség Program NTP-FKT-M-17-0003 kódszámú  
pályázati támogatásból valósult meg.

A könyvsorozat logóján Toldy Ferenc látható,  
a műtárgy tulajdonosa a Petőfi Irodalmi Múzeum.

© Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2018  
© Czinkóczi Krisztina, Bársony Dávid, Szerkesztők, Szerzők

*Szerkesztők:*

BÉNYEI Péter, BÉRES Norbert, BIHARY Gábor, FARKAS Evelin

*Szerzők:*

BALOGH Gergő, BIHARY Gábor, BOLDOG-BERNÁD István,  
BOZSOKI Petra, CHIKÁNY Judit, FAZEKAS Júlia, KESZEG Anna,  
MÉSZÁROS Gábor, PATAKY Adrienn, RADNAI Dániel Szabolcs,  
SZABÓ P. Katalin, SZMESKÓ Gábor, UJVÁRI Nóra,  
VÁMOS Violetta

ISSN 2498-7751  
ISBN 978-615-5586-28-6

Kiadja a Doktoranduszok Országos Szövetsége  
Irodalomtudományi Osztály



Nyomdai előkészítés: a Doktoranduszok Országos Szövetsége  
Irodalomtudományi Osztály tudományos műhely  
Tervezés: Czinkóczi Krisztina és Bársony Dávid  
Borító és grafikai elemek: Czinkóczi Krisztina és Bársony Dávid  
Szakmai szolgáltatás: Fiatal Írók Szövetsége  
Tördelőszerkesztő: Bársony Dávid  
Nyomdai munka: Kontraszt Plusz Kft.  
Felelős vezető: Barta Ákos



## ELŐSZÓ

E kötet összeállításának apropójául a 2017-ben megrendezett „Nem mind Arany, ami fénylik” – Arany János és kora című konferencia szolgált. Amikor a konferencia szervezését elkezdtük, egy olyan platformot próbáltunk létrehozni, ahol a 19. századdal – történettudományi, kultúratudományi, illetve irodalomtörténeti szempontból – foglalkozó fiatal kutatók (graduális és posztgraduális képzésben részt vevők egyaránt) bemutatnák saját kutatási irányukat.

A kezdeményezés természetesen nem nevezhető példa nélkülinek. Az irodalomtudomány magyarországi hagyományának szerves részét képezi egy-egy korszak tudósainak folyamatos, már-már intézményesült eszmecsérese: a régi magyar irodalommal foglalkozók a REBAKUCS konferencián, míg a 18–19. század kutatói a Vetésforgón találkoznak félévente. Követendő példa, hogy a régiség fiatal generációja már megalkototta saját, hallgatók által szervezett konferenciáját, a FIKON-t (Fiatalok Konferenciája), mely a doktori fokozatot még nem szerzeteknek biztosít lehetőséget kutatásaik bemutatására. Példaként tekintve ezekre a rendezvényekre, többen úgy éreztük, a klasszikus magyar kultúrával foglalkozó fiatalok számára is érdemes lenne lehetőséget teremteni a szereplésre és a közös gondolkodásra.

Így jutottunk el 2017. április 27-éhez, amikor is a kétnapos konferenciánk hét szekcióban, huszonhárom hallgatói és két plenáris előadással kezdetét vette. A nagyszámú jelentkező és a konferenciát övező lelkes érdeklődés biztosított minket arról, hogy van igény ehhez hasonló ren-

dezvényre. Az Arany-émlékév kontextusában kézenfekvő volt, hogy a konferencia tematikus fókuszpontjába Arany János életműve került, de mivel a legfőbb célunk éppen az volt, hogy minél több tehetséggondozó műhely és hallgató mutatkozzon be, ezért a lehetséges témafelvetések körét kibővítettük Arany korszakára, a 19. század második felének irodalmiságára is. Így jutottunk el a *Tengeri-hántás* értelmezésétől Jókai Mór olaszországi utazásán át Gozsdu Elek írásművészetéig, s az előadásokat követő élénk hallgatói vitákig.

Bár a konferencia heterogenitása e kötet lapjain is nyomot hagyott, hiszen mindössze az időrendi sorrend szolgált rendezési elvként, úgy érezzük, ez a sokoldalú megközelítésmód a tanulmánygyűjtemény előnyévé válik. Nem pusztán azért, mert e változatosságban a klasszikus szövegekhez forduló újszerű megközelítésmódok tükröződnek, hanem azért is, mert így például a korszak kutatásában peremvidékre szorult témák is felszínre és kontextusba kerülhettek, s láthatóvá válnak szélesebb olvasóközönség számára is.

Köszönettel tartozunk e kötet megjelenéséért és a konferencia szervezésében, illetve az ötlet gondozásában nyújtott segítségért a Doktoranduszok Országos Szövetsége (DOSZ) szervezetének és külön az Irodalomtudományi Osztálynak és vezetőjének, Szabó P. Katalinnak, a JÁROM Kulturális Egyesületnek és a Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetnek, különösképpen pedig Dr. Fazakas Gergely Tamásnak. Külön köszönet illeti a Pécsi Tudományegyetem Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékének hallgatóit és oktatóit, akik vállalkoztak arra, hogy e konferencia ötletét a KLASSZIK (Klasszmagyarosok Ifjúsági Konferenciája) vándorkonferencia első alkalmának megrendezésével vigyék tovább.

A szerkesztők

KESZEG ANNA

## A magyarok reformkori Aranya

### Arany János a múzeumban<sup>1</sup>

Írásom címe egy elhíresült múzeumigazgatói állítást forgat ki: a blockbuster kiállítások jelensége kapcsán fogalmazta meg a British Museum igazgatója azt a szállóigévé vált állítást, hogy a világ leglátogatottabb kiállítását *Az inkák impresszionista aranya* címmel lehetne megszervezni.<sup>2</sup> Ennek a mondatnak a parafrázálása Arany esetében nemcsak az aktuális emlékév alatt annyiszor kiforgatott családnév nemesfém jelentése miatt indokolt (Arany-év, Arany-érem, Arany-láz, Arany-metszés, „nem mind Arany, ami fénylik” stb.), hanem amiatt a nagyon speciális hely miatt is, amit Arany János a magyar kulturális kánonban elfoglal (ami az inkák az emberiség történelmében, ami az impresszionisták a nyugati művészettörténetben, az vagy nekünk, oh Arany János). Egy olyan összegzésben pedig, mely Arany múzeumi helyére, pontosabban a mérvadó Arany-emlékhelyek muzeális jelentésére kérdez rá, érdemes abból kiindulnunk, hogy milyen közösségi tudás tárgya ma Arany, s így mi lehet az, amit ebből kiállítani, esetleg korrigálni lehet – ráadásul a múzeumok kortárs robbanásának trendjeibe is illeszthető módon.

---

1 Korábban megjelent: Alföld, 2017/6, 84–95. Ez a problémafelvető jellegű írás a „*Nem mind Arany, ami fénylik*”. *Arany János és kora* című Debrecenben megrendezett, 2017. április 27–28. között zajlott doktorandusz konferencián elhangzott plenáris előadás jegyzetelt változata. A szövegben szereplő, a szóbeli előadás stílusához alkalmazkodó kifejezések egy részét az átszerkesztés során is megőriztem.

2 Idézi Piroshka Dossi, *Hype! Művészet és pénz*, Bp., Corvina, 2008, 90.



*Az inkák impresszionista aranya* mondat a mainstream múzeumjárót gúnyolja: azt, aki összemosza a profi szemében szétartó kategóriákat és a mindenkori *hype* szerint tájékozódik. Én – nem tagadom – erre a típusú fogyasztóra (is) gondolok akkor, amikor Arany múzeumi megjelenítésének kérdését felteszem. Mint ahogyan nyilván a British Museum hírhedt igazgatója is tette. Hiszen meggyőződésem, hogy a professzionális irodalomértésnek nagyon fontos feladata az ehhez a típusú fogyasztóhoz való eljutás: a desztinációmkteting szerint tájékozódó, korábban „sznobnak” nevezett lehetséges olvasóhoz. Ezért is lenne elsődleges célom az, hogy megvizsgáljam, mi az éppen aktuális Arannyal kapcsolatos közösségi és szakértői tudás magja, s hogy ezt aztán hogyan lehetne muzeáljenséggé alakítani. Másrészt pedig a *hogyan lehetnéhez* a *hogyan vant* mérem hozzá. Tudva azt, hogy a szakértői irodalomértés kánona felől erős az a konszenzus, hogy a múzeum az irodalmi tudás megmutatásának csak mellékes, járulékos helyszíne lehet. Térey János az Unikornis körkérdésére egyenesen azt válaszolta, hogy számára Arany nem jelent „múzeumot”,<sup>3</sup> a múzeumot természetesen itt a szó speciális jelentésében használva, de akaratlanul is utalva arra, hogy a múzeum nem adekvát helye Aranynak – vagy legalábbis az általa szeretettnek.

Kezdjük tehát azzal, hogy miért lehet Arany a magyarok reformkori aranya? Arany János kétségkívül irodalmi emlékezhely, ráadásul a legfontosabb. Ahogy Milbacher Róbert írta az ÉS-ben az évforduló kapcsán: Petőfi és Arany a kettő az egyben első helyezett a magyar irodalmi kánonban.<sup>4</sup> Arany kitüntettségét szintén Milbacher Gyulai Pál nyomán kialakuló nézetként kezeli és így foglalja össze: „Arany és a nemzet

---

3 BÀN Zoltán András, KRÁNICZ Bence, *Kortársunk-e Arany János?* Unikornis, 2017. 03. 21. <http://www.unikornis.hu/kultura/20170221-arany-janos-evfordulo-korkerdes-parti-nagy-lajos-tamas-gaspas-miklos-radnoti-sandor.html> (Letöltés ideje: 2017. április 20.)

4 A 19. század második felének kisajátító és instrumentalizáló Arany-, illetve Petőfi-személete után Szász Károly és Gyulai Pál emlékezésében születik meg a két szerző összeházasításának retorikai megoldása: „a két szerző ellentétes tipológiájával nem elválasztja, hanem az alapvetően antagonisztikus nemzeti karakterje-geknek (sírva vigad a magyar) megfeleltetve a szerzőket (Petőfi lesz a szangvinikus, míg Arany a melankolikus), a nemzeti irodalom integer teljességében oldotta fel ellentétüket.” MILBACHER Róbert, *Arany-metszés*, ÉS, 2017. 03. 03., 13.

szinekdochikusan egymásra utalt: ő a nemzet reinkarnációja, a nemzet pedig benne és műveiben ismerhet magára”.<sup>5</sup> Nem szeretnék most az Arany-életmű ideológiai és ideologikus olvasatai irányába elmenni, azonban jelen emlékévet és a politikai elit egy része felől érkező figyelmet is kétségkívül ennek a nemzet és Arany közötti azonosításnak köszönhetjük. Milbacher azonban hivatkozott könyvében azt a számomra nagyon emlékezetes hasonlatot is bevezeti, hogy Arany és az Arany-kép viszonya Michael Ende Tur Tur urára emlékeztet: ennek a szereplőnek az a sajátossága, hogy messziről zavarbaejtően nagynak, félelmetesnek látszik, ahogy azonban közeledünk hozzá, ha egyáltalán vesszük a bátorságot a hozzá közelítésre, akkor egy igen barátságos és kedves emberrel találjuk szembe magunkat.<sup>6</sup> Aranynak tehát kifejezetten árt az Arany-kép, nem engedi, hogy a kedves embert, a jó szerzőt meglássuk benne.

Milbachernek – sajnos – nagyon igaza van. E gondolatmenet előkészítése során módszeresen kérdezgettem kolozsvári, debreceni kommunikáció szakos diákjaim, a velem bármilyen laza szálon kapcsolatba került középiskolásokat, hogy mennyire van Arany-élményük (nyilván az iskolai órákat leszámítva), és egyetlen igenlő választ sem kaptam (körülbelül háromszáz főt kérdeztem meg). Ezt a nem reprezentatív és nem is módszeres kutatási eredményt arra szeretném felhasználni, hogy megfogalmazzam a számomra Arany kapcsán legevidensebbnek tűnő állítást: Arany Jánossal alighanem az a baj, hogy nem vagy nehezen vizualizálható. Egy vizuálisan tájékozódó generáció számára az Arany-életmű aktívan tartásához kulcsfontosságú lenne, hogy olyan képi adaptációk készüljenek az életmű darabjaiból, melyek a kortárs látványképzés trendjeibe illeszkednek és képesek egy-egy fordulatot, szereplőt stb. virállá alakítani. Szintén nem reprezentatív, egyéni ambíció hajtotta kutatás keretében nézegettem az Arannyal kapcsolatos mémeket (meglehetősen kisszámú termés egyébként), és megdöbbsentem azon, mennyire nincs életmű-alapja az egyes vizuális poénoknak: inkább az életrajz egyes, jól ismert részeire fókuszálnak. Ugyanúgy megdöbbsentő

---

5 MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009, 19.

6 *Uo.*, 10.

volt számomra, hogy mennyire tartalomnélküliek a megemlékezések kollektív kommemoratív aktusai: a nagyszalontai gyerekektől kezdve, akik a fekete-fehér pixelekre bontott Arany-portrét formáztak állóképen a drónfelvételre, a szintén nagyszalontai Arany-portáról emlékként elvihető földig jól látható az a tanácstalanság, mellyel a hirtelen nemzeti figyelmet kapott, emlékezéskényszerbe került helyi közösségek éreznek, s melyre csak a személyi kultusz korántsem távoli spektákulum-logikáját tudják válaszként előhívni. Guy Debord fogalmazta meg a spektákulum társadalmáról adott nagyhatású diagnózisában, hogy a spektákulumok koncentrált formái a diktatúrákra jellemzőek, míg a diffúz formák a modern kapitalizmus árubőségét és zavartalan fejlődését kísérik. A koncentrált spektákulum a személyi kultuszé, melyben „a jó államilag felmutatott képe magába foglalja a hivatalosan létező teljességet, és rendszerint egyetlen individuumban, a rendszer totális kohéziójának egyedüli biztosítékában összpontosul. Az egyén vagy mágikus módon azonosul ezzel az abszolút sztárral, vagy eltűnésre ítéltetik”.<sup>7</sup> S bár ez sem a legszakmaibb érv: Arany kétségkívül nem örült volna egy olyan vizuális megjelenítésnek, mely ebbe a tradícióba illeszkedik.

Arany vizualizálhatóságát kétségkívül az is akadályozza, hogy „a mai magyar nyelv Arany János nyelve” állításnak legalább akkora tudományos és közéleti pályafutása volt/van, mint az „Arany a nemzet” szinekdochénak. Ehhez Parti Nagy Lajost idézem most ugyanabból az anktéból, ahonnan korábban Téreyt:

De hát még egy föllapozásba is veszélyes belekezdeni, úgy tévedek el benne, szájtátva, mint valami szótárban, a munkanap meg megy, nyargal, inal, igaz, van-e jobb munkanap, mint Arany Jánossal takarózni? Pásztortűz őszi éjszakákon. Óceánjáró, fedélzetek soka víz felett, víz alatt, egésze sose látszik, tán sosincs ki-világítva, mindig bizonyos nézetek, folyosók, nincs egész Arany, olvasási divatok vannak, de azért a hajó megy. Illetve ott van, aki beszél magyarul, tudja vagy nem, ott evezget körülötte.<sup>8</sup>

7 Guy DEBORD, *A spektákulum társadalmá*, ford. ERHARDT Miklós, Bp., Balassi – BAE Tártóshullám, 2006, 38.

8 BÁN, KRÁNICZ, *i. m.*

Márpedig, hogyha Arany a nyelve miatt válik annyira komplex irodalmi tapasztalattá, az Aranyt adaptáló vizuális nyelvnek utol kell érnie komplexitásban az írott nyelvet. És ez mérhetetlenül nagy akadályt gördít az Arany-adaptációk/aktualizálások útjába. Nem amiatt, mert nem lenne konzsenziális alkotó, hanem amiatt, mert az ötlet és a kivitelezés közötti út nagyon hosszúvá válik. Ezért nem véletlen, hogy Arany Jánost még mindig Zichy Mihály százhusz éves illusztrációinak vizuális nyelvén látjuk.

Arany és az Arany-életmű nehezen vizualizálhatóságának téziséből érkezünk el az előadás központi témájához: hol van ebben a történetben a múzeum? A múzeumok fontos helyszínei lehetnének az Arannyal kapcsolatos tudás vizualizálásának, az Arannyal kapcsolatos látványképzés irányításának. Az előadás elején a múzeumi robbanás fogalmát használtam, mely egyrészt járulékos kifejezése az emlékezet boom jelenségének, másrészt pedig a kortárs kultúrafogyasztásnak azt a tendenciáját nevezi meg, mely a múzeumok erős gazdasági és kulturális szereplővé válásával írható le. E folyamat során ezek az intézmények a turizmus és a desztinációmarketing fontos alakító ágenseivé léptek elő, s mindemellett lokális közösségeket aktivizálnak, szerveznek, identifikálnak. Learn és Edwards definíciója szerint, mely a múzeumi robbanást követően keres választ a múzeum megváltozó szerepére: „A múzeumok [...] örömet okoznak, szórakoztatnak és megadják a művelődés lehetőségét. A múzeumok ezzel együtt komoly intézmények is, a körülöttük lévő természetes világ megértése és megbecsülése szempontjából fontos tudás és információ központjai. Végül pedig a gyűjtemények és kutatásuk teszik lehetővé számunkra »a dolgok természetének« a megértését.”<sup>9</sup>

Az oktatási és tezaurálási funkcióval szemben, melyek a múzeumok legrégebben azonosított feladatai, a kortárs meghatározás a demokritikus, bi- és multilaterális kommunikációs funkciót hangsúlyozza a múzeumok esetében, melynek köszönhetően a múzeum a tudásközvetítés és közvéleményalakítás számos formája között egyfajta átmeneti szere-

---

9 Friedrich WAIDACHER, *Az általános muzeológia kézikönyve: Metamuzeológia, történeti muzeológia, elméleti muzeológia*, ford. MÉLYI József, Bp., ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, 2011, 195.

pet tölt be: az elit és unilaterális színházhoz, koncerthez, illetve az uni- és multilaterális tömegmédiához képest a múzeumok egyszerre demokratikusan hozzáférhető intézmények, illetve lehetővé teszik az azonnali, személyes részvételen alapuló tudásfeldolgozást (a múzeumban találkozni lehet a tudás letéteményesével, a muzeológussal, a gyűjtővel, de egymással, látogatók között is lehet alakítani a kommunikációt). S míg ezek a tulajdonságai az oktatásnak is megvannak, a múzeum még az egyre inkább piacosodó oktatásnál is direktebb módon részese a gazdasági folyamatoknak. Autentikus és tudományosan garantált nívójú tárgyakat tesz pénzért hozzáférhetővé, illetve a köz pénzt eredeti tárgyak megvásárlására és megfelelő kontextualizálására használja. Az „új muzeológiának” nevezett irányzat pedig egy olyan múzeumfogalmat terjesztett el, mely meg akarja mutatni saját tudományos erőforrásait: a kiállítás, a gyűjtemény létrejötte kapcsán működő kételyt, elméleti, gyakorlati megfontolásokat. Ahogyan Frazon Zsófia fogalmaz:

egy „magára valamicskét is adó” múzeum ma már beillesztheti kiállítási praxisába e módszertani változások [értsd: az interpretáció és reprezentáció helyére rámutató módszertani fordulatok] tanulságait, a legkülönbébb tudások, alkotók és kijelentések diszkurzív elrendezésével – a tudás- és kultúratermelés monopolintézményeitől kezdve a privát szcénán át az alternatív szcénáig terjedően. Így teheti láthatóvá saját tudományos, kulturális és társadalmi szerepét és helyét, és válhat a társadalmi nyilvánosság nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen helyszínévé.<sup>10</sup>

Az egyszerre transzparens és demokratikus kommunikáción alapuló új muzeológia trendjét és megfontolásait az elmúlt időszakban kiegészítette az a folyamat, melyet Marie Riegels Melchior „kifutó gazdaságtannak” (*catwalk economy*) nevezett: melynek értelmében a tárgyakat divatosan kell megmutatni – a látványképzés olyan kortárs formái szerint, me-

---

10 FRAZON Zsófia, *Múzeum és kiállítás: Az újrarajzolás terei*, Bp. – Pécs, Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2011, 14.

lyek nem ártnak a tárgyak hitelesség-narratívumának.<sup>11</sup> Legyen tehát ez a három értékmérő a továbbiakban az Arany-kiállításokat áttekintve: mennyire képes transzparenssé tenni a múzeum és a gyűjtemény kialakulásának logikáját, mennyire képes dialógust kezdeményezni a látogatóval, illetve mennyire képes látványban korszerű lenni.

Még két lépést kell megtennünk mielőtt az Arany-múzeumok konkrét jelenségeihez közel megyünk. Az első lépés az irodalmi múzeum sajátos intézményformájának megértése, a második pedig a választható múzeumparadigmák szemrevételezése és elhelyezése az irodalmi emlékhely perspektívájában. Waidacher klasszikus muzeológiai összefoglalójában beszél arról, hogy a muzeológia tárgya nem a múzeum, hanem a múzeumi viselkedés maga, az a viselkedés, mely az ember és a valóság között speciális tárgyak kiválasztásával és megőrzésével kapcsolatos sajátos megismerő és értékelő viszonyt létesít. Ez az ún. muzeáljelenség, melynek értelmében „az ember egyes kiválasztott tárgyakat meghatározott tényállások tanúbizonyságaiként annyira fontosnak tart, hogy azokat az időben korlátlanul megőrizni és a társadalom felé közvetíteni kívánja”.<sup>12</sup> Az emlékmúzeum tehát a muzealitásnak az a sajátos formája, mely egy személyiség legitimáló ereje folytán tart különleges jelentőségűnek tárgyakat, s azok kiválasztására, hitelességére az adott személyiség aurája a garancia. Ezek a múzeumok tehát élettörténeteken alapszanak, fontos jellemzőjük, hogy valamilyen narratíva alapján az adott egyén életrajzában találják meg helyüket (lásd például a szülőház, a dolgozószoba, az itt élt, itt halt meg logika szerint szerveződő irodalmi emlékhelyeket). Ezeknek a tértípusoknak sokkal inkább meg kell küzdeni a látványképzés nehézségével, hiszen – és ebben Sophia Forgannak a Darwin-emlékház kapcsán megfogalmazott állításaira támaszkodom – a személyiségek köré szerveződő tereknek egyszerre kell atmoszférát teremteniük (éreznem kell a milyen lehetett Arany környezetében élni, dolgozni kihívást) és egyszerre kell változatos látogatói élményre spekulálniuk.<sup>13</sup> És ezzel ott

11 Marie Riegels MELCHIOR, Brigitta SVENSSON, *Fashion and Museums: Theory and Practices*, London–New Delhi–New York–Sydney, Bloomsbury, 2014, 13.

12 Waidacher, i. m., 5.

13 Sophie FORGAN, „Keepers of the Flame”: *Biography, Science and Personality in the Museum* = *Museums and Biographies: Stories, Objects, Identities*, ed. Kate HILL, Lon-

is vagyunk annál az Arany János esetében szintén nagy hatástörténettel rendelkező problémánál, hogy mennyire lehet izgalmas az az Arany, akiről hosszú idő óta tudjuk, hogy szemérmes, visszahúzódo, társaságot kerülő, ráadásul a közízlést sértő betegsége van.<sup>14</sup> Az emlékmúzeum éppen abból indulna ki, amit az Arany-életrajzok általában tagadnak: hogy a személyiségnek önértéke van, a személyiség maga a kifutó-gazdaságtan központi valutája. Izgalmas kérdés számomra ismét, hogy mennyire sokan vetették fel az évforduló kapcsán Arany visszahúzódo személyiségének problémáját. Ami éppen amiatt nagyon fontos jelenség, hogy – amint S. Varga Pál több elemzésében és többek között a költő halálának 120. évfordulója alkalmából rendezett PIM-kiállítás katalógusában is kifejtette<sup>15</sup> – Arany már ahhoz a generációhoz tartozik, akinek alapvető tapasztalata a modern szubjektum szabadsága, a keresztény üdvtörténeti narratívumtól való függetlensége. Arany epikájában ennek a szabadságnak olyan értelmezését adja, hogy a keresztény integráló nagyelbeszélést nemzeti nagyelbeszélésre próbálja felcserélni. Amikor pedig ez nem sikerül neki, akkor nyúl a nyelvi tudat, nyelvi emlékezet által biztosított, részeiben hozzáférhető kollektív világhoz. Saját történetét folyamatosan a nemzeti történelem mögé próbálja csúsztatni. És akkor ott áll az emlékmúzeum azzal a feladattal, hogy ezt a saját történetet megmutassa – lehetőleg úgy, hogy hiteles és attraktív maradjon.

---

don, Boydell and Brewer, 2012, 247–265.

14 Arany betegségéről és az azzal kapcsolatos reprezentációs problémákról részletesen lásd MILBACHER, *Arany János és az emlékezet balzsama*, i. m., 97–125. Szilágyi Márton a pálya társadalomtörténeti értelmezése kapcsán írja, hogy Arany vagyonos emberként halt meg, illetve fia kezébe is a társadalmi felemelkedés lehetőségét adta. Ezt megtoldja viszont azzal, hogy „Aranynak megadatott mindaz, ami egy »írófejedelmi« tekintélyhez és életformához szükséges volt, s csak személyes tulajdonságain, fizikai állapotán és belső bizonytalanságain múlt, hogy ezt a lehetőséget nem használta ki.” SZILÁGYI Márton, *Arany János társadalmi státuszának változásai*, Alföld, 2015/10, 97. (kiemelés tőlem) Arany és a nyilvánosság problematikus viszonyát veti fel KOROMPAY H. János esetelemzése: *Arany János keresztje: a kitiűntetés*, ItK, 2012/5, 518–553.

15 Itt a múzeum-kontextushoz való hűség kedvéért a kiállításkatalógus szövegére is hivatkozom: „*Költő hazudj, de rajt' ne fogjanak*”, *Arany János emlékkiállítás*, 2002. október 17.–2003. április 18., Katalógus, Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2003, 3–5, részletes kifejtését lásd: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai*, Bp., Balassi, 2005, 513–571.

A múzeumparadigmák talán segíthetnek a választható lehetőségekben. Frazon megközelítésében öt nagy típusa, metaforája létezik a kortárs magyar múzeumoknak: ezek a kronológia (az időrend mint paradigma), a kulissza (a színház mint paradigma), a panteon (az emlékpark mint paradigma), a könyv (az olvasás mint paradigma), legvégül pedig az emlékmű mint paradigma.<sup>16</sup>

A kronológia típusú bemutatás kettős jellemzője, hogy a tárgyakat egyfajta történelemlétkönyvként helyezi elénk, illetve, hogy ereklyeként, kincsként kezeli őket, s leggyakoribb olyan kultikus múzeumok esetében, melyek a kollektív identitás szempontjából fontos tájékozódási pontok (lásd például a nemzeti múzeumokat). A kulissza típusú múzeum inszenírozza a kiállított tárgyat, helyzetekbe és jelenetekbe rendezi, s ezzel erős értelmezői keretet társít a bemutatott tárgyakhoz, olyan keretet, mely az előzőnél inkább kitett a kiállításrendező és az intézmény stratégiai szándékainak. A panteon – fogalmának történeténél fogva – a hatalom és az ideológia tárgyi megjelenítésére alkalmas, értelmezés nélkül hagyja a bemutatott és felhalmozott tárgypopulációt, a bemutatás jellege vallásos kontextusokhoz áll a legközelebb. Ez a típus rokonítható leginkább az emlékezet helyének fogalmával, mely a felejtés megállítását, a múlt eseményeinek örökkévaló jelené alakítását provokálja ki. A könyv és az olvasás paradigmája teremti meg legerősebben annak lehetőségét, hogy a kiállítás tárgyát a maga komplexitásában, reprezentációs logikája leleplezésével és felmutatásával együtt állítsuk ki. Az emlékmű paradigma olyan – Magyarországon Frazon szerint sajnálatosan hiányzó – múzeumi forma, mely egyszerre képes az emlékezés és emlékeztetés kettős funkcióját betölteni egy olyan térben, mely az autentikus hely fogalmára és koncepciójára épít: az autentikus hely lehetőséget ad a saját emlékezőgyakorlatok megélésére, s képes bevonni olyan nézőket is, akik a jelenséggel kapcsolatban nem rendelkeznek saját történeti tapasztalattal. Az autentikus hely az irodalmi emlékhelynél autentikus befogadás-tapasztalatot, illetve a hiteles emlékezés-tapasztalatot egyaránt jelentheti. Az irodalmi emlékhelyek területéről ezen öt típus közül mindegyikre hozhatunk példát – látnunk kell azonban, hogy a könyv és az emlékmű a többinél kompatibilisebb az új muzeológia megfontolásaival.

16 FRAZON, *i. m.*, 39–145.



Arany esetében a múzeumok alapításának folyamata nagyon korán elkezdődik, mindkét, általunk tárgyalt és az emlékezetpolitika szempontjából meghatározó hely, a nagykőrösi és a nagyszalontai múzeum a kronológia és a könyv paradigmát kombinálja. Érdekes módon a fővárosi lakossá avanszált Aranyt a múzeumok provincializálják: a szülőváros és a tanárkodási helyszín válnak múzeumi központtá. Izgalmas a múzeumok egymáshoz való viszonya: a nemzettel egyjelen-tésű Arany János múzeumait a térben szét kell szórni, egycentrumú bemutatás lehetetlen (lásd még a teljes magyar nyelvterületen végig-vonuló Petőfi-, Jókai-emlékhelyeket stb.). Nagyszalonta elsődlegessége megkérdőjelezhetetlen: a Csonka-toronyban helyet kapó múzeum alapítását közvetlenül a költő halála után 1882. november 12-én Nagyszalontán megalakult tizenkétfős Arany János Emlékbizottság kezdeményezi.<sup>17</sup> 1885 júniusában avatják fel a Csonka-toronyban az Arany-emlékszobát, melynek tárgyait Arany Lászlótól kapják meg. A Csonka-tornyot nemcsak a lokális kommemoratív ambíció, hanem a családi támogatás is hitelesíti. A dokumentumokat biztosító Arany László így kontextualizálja a tárgyakat a múzeumnak átengedő adomá-nyozó gesztusát:

Bármily nehéz szívvel váltam meg e reám nézve százszorosan becses emléktől, melyeknek minden darabja a boldogult életének egy-egy mozzanatát idézte emlékezetembe, – mert közülök a legcsekélyebb apróság is, a mi idegenekre nézve egészen érték nélküli és jelentéktelen, előttem hosszú évek beszélő tanúja volt – mégis megnyugvást találtam azon bizodalomban, hogy a tisztelt emlékbizottság, illetőleg boldogult atyám szülővárosának közönsége nemes felbuzdulását, mellyel az emlékszoba létesítését kezdeményezte, jövőre is állhatatosan meg fogja tartani, s e kegyeleti tárgyakat biztosabban s tovább megőrzendi, mint én magam őrizhetném.<sup>18</sup>

17 A továbbiakban ezeket az adatokat az alábbi összefoglaló alapján közlöm: ZUH Imre, *A nagyszalontai Arany János Emlékmúzeum Csonka-toronybeli történetéből = Arany János és családja relikviái: Katalógus*, szerk. RATZKY Rita, THURÓCZY Gergely, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2009, 18–20.

18 *Uo.*, 19.

Arany László levelében a személyiség aurája által hitelesített tárgy fogalma már szerepel – egyelőre úgy, mint ami a gyűjtő családtagok perspektívájából jelzi a kegytárgyak értékét. A tárgyak és kéziratok adományozását Széll Kálmán is folytatta. A gyűjtemény mellett az épület szimbolikus értéke és megszerzésének története az Arany-biográfiát közösségi narratívába illeszti: a nagyszalontai hajdúk által őrtoronyként épített 17. századi épületet az emlékbizottság tervei szerint vásárolják meg a múzeum számára abból a pénzből, amit a Stróbl Alajos-féle Arany-szobor avatásakor adományozott az országos Arany-szobor-bizottság a nagyszalontai emlékbizottságnak. Az épület helyreállítását Arany László finanszírozta. Az épületen fekete márványtáblán Gyulai Pál sorai olvashatók, aki Arany János, Petőfi Sándor és Arany László nevét kapcsolta egy narratívumba.<sup>19</sup> A restaurálási munkálatok 1908-ban fejeződtek be, Nagyszalonta ekkor harmadszorra vált országos ünnepség helyszínévé.

A nagyszalontai múzeumhoz képest a nagykőrösi sokkal sajátosabb helyzetben van, ugyanis ezt az intézményt nem a család, hanem a költő halála után tárggyűjtésbe kezdő tanítványok kezdeményezik. A Református Főgimnáziumban gyűlő anyaghoz a család kéziratokat és Arany pipáját adományozza. 1928-ban Dezső Kázmér polgármester kezdeményezésére jön létre a várostörténeti múzeum, mely 1950-ben kap látogatható teret a megürült huszárkaszárnya épületében.<sup>20</sup> A múzeum 1951-ben, Arany János Nagykőrösre kerülésének 100. évfordulóján vette fel a költő nevét, az Arany-gyűjtemény 1974-ben kerül ide és válik látogathatóvá. A nagykőrösi reprezentatív kiállítás 1978-ban készült el, jelenleg, gyakorlatilag az emlékév kezdete óta átrendezés alatt áll. Ennek a múzeumnak a gyűjteménye egy elemre fókuszál a biografikus komponensek közül: Arany pedagógusi identitására. A 200. évforduló alkalmából „Arany 200 – Arany, a nagykőrösi pedagógus” címmel

---

19 Gyulai Pál emléktábla-szövege a következő: „Ez ugynevezett csonka torony, melyet Arany János és Petőfi Sándor megénekeltek, Arany László Nagy-Szalonta szülötte és országgyűlési képviselője tervezete szerint és hagyományából újítottatott meg. Ide helyeztetek egyszersmind őrzés végett Arany János emlékei melyeket a kegyeletes fiu Nagy-Szalonta városának adományozott 1899 augusztus 20-án.”

20 Novák László, *Arany János Múzeum*, Nagykőrös, 1989, 12–13.

a Kulturális Központ Rácz József Galériájában megnyílt időszakos kiállítás éppen erre, Arany pedagógusi munkásságára helyezi a hangsúlyt. Az előző, ma már nem látható várostörténeti kiállításból kimetszi a 19. századi anyagot és azt Aranyhoz kapcsolva mutatja fel. Az Arany János Közérdekű Muzeális Gyűjtemény megnyitása 2018 júliusára várható. Reprezentativitása és szimbolikus jelentősége miatt a következőkben az 1978-as tárlat elemzésével foglalkozom.

Az előző, az emlékév kezdetén korszerűsítési munkálatok miatt bezárt kiállítás az Arany-gyűjteményt várostörténeti narratívumba ágyazta *Hej, Nagykőrös híres város* című régészeti, történeti, néprajzi és irodalomtörténeti kiállítás keretében. A múzeumparadigmák felől nézve egy kronológiai típusú könyvre emlékeztető múzeummal állunk szemben. Ebben a logikában az Arany-gyűjtemény a város története egy szakaszának felelt meg a következőképpen:

A nagyobb fejlődési szakaszokat tájékoztató szövegek, térképek, illusztrációk, régészeti tárgyak, s hozzájuk kapcsolódó néprajzi tárgyak, valamint dokumentumok értelmezik, s mutatják be (kora Árpád-kor, a mezővárosi fejlődés megerősödése a 16–17. században, a mezőváros virágkora a 18. században, a 19. század első felében, a szellemi virágkor a 19. század közepén, amelyet Arany János neve fémjelez, a mezővárosi fejlődés stagnálása a 19. század első felében, az első világháború és Tanácsköztársaság kora, a két világháború közti időszak, a második világháború, s a háború utáni, jelenbe vezető időszak).<sup>21</sup>

A narratív építkezés kétségkívül bravúros: a várostörténet legfejlettebb szakaszát nevezi ki a kiállítás az Arany tevékenységével egybeeső szakasznak, s ezzel legitimálja is Arany és az intézmény történetének összekapcsolását. A korszakot, amit Jókai szállóigéjével úgy írtak le, hogy a „Fiastyúkbán nincs annyi csillag, mint akkor Nagykőrösön volt”, illetve Arany sógorának írt formulájával (amikor „a fél Akadémia

---

21 *Uo.*, 13.

Nagykőrösön lakott”),<sup>22</sup> a múzeum előtti, a nagykőrösi tanári kart ábrázoló szoborcsoporttal a kaszárnya előtti park látványosságává emelték Novák László néprajzos múzeológus tevékenykedése alatt. A kronológiai paradigma szerint szerveződő, ma már egykori nagykőrösi kiállítás a biográfiát értelmezi át: a kiállításon megjelenített narratívum olyan homogén történet, melybe Arany élete belesimul, s ráadásul éppen a kicsúcsosodást garantálja. A pedagógus Aranyt a költő Aranyhoz tartozó járulékként, adalékként képzei el a kiállítás. Katalógusát Az Arany János Emlékmúzeum Kiállítási Monográfiái 1. köteteként kiadó Novák László látható élvezettel időz el Arany polgári foglalkozásainál. Nagy-  
kőrös fejlődéstörténetében helyet kap az adalék, hogy Arany amiatt szerette a nagyszalontai jegyzősködést, mert „jóllehet egyhangú munka volt (lópasszusok, váltók, kiállítása, a tanácsülési jegyzőkönyvek vezetése, iratok elkészítése stb.), mégis, lehetőség kínálkozott Arany János számára, hogy a különböző peres és egyéb iratokból megismerhesse a szalontaiak életét, múltját, s fokozottabban a népelet, hagyományok világát ismerje meg”,<sup>23</sup> illetve jóval terjedelmesebb az a leírás, hogyan vetette alá magát Arany meglehetősen lelkiismeretességgel a számára nem legkedvesebb tanári hivatás elvárásainak: foglalkozott az iskola ügyeivel, igen módszeres órai jegyzeteket készített, a diákokkal rendszeresen íratott dolgozatokat. Gondos dolgozatjavítására Novák példaként hozza fel a következő széljegyzeteket: „ezerszer javítottam már”, „szarvas hiba ez” stb.<sup>24</sup> A tanári karral való kapcsolatáról ugrik át az érvelés a balladák megírására, hiszen ez az a korszak, amikor a Hunyadi-kör balladáit, illetve *A walesi bárdok* megszületik.

A kiállítás úgy képes ezeket a narratív hurkokat megjeleníteni, hogy a kronológiát enteriőr-kitérőkkel szakítja meg: az iskolai enteriőr, a dolgozószoba olyan önálló elemei a tárlatnak, melyek büntetlenül emelhetők át a jelenleg látogatható időszakos kiállításba, hiszen gyakorlatilag a múzeológusi önkény illeszti őket a várostörténetbe. Az enteriőrök a 19. században váltak a múzeumi kultúra részévé, előbb a világkiállítások

---

22 *Uo.*, 65–89.

23 *Uo.*, 70.

24 *Uo.*, 75.

közönsége számára rendeztek be stíl-bútorokból enteriőrt az otthon/ otthonosság illúzióját keltve. Annak ellenére, hogy mára az enteriőr – művi volta, skatulya-jellege, kicsinyített valóság-volta miatt – lassan kikerül a múzeumi gyakorlatból, az irodalmi emlékhelyeknek továbbra is tartozéka.<sup>25</sup> Hiszen éppen azt az illúziót kelti, hogy abban a térben, ahol az életműve által szentesített személyiség dolgozott, az alkotás mágikus hatásából valami a látogatóra is átragad.

Arany hajdúkhöz kötése nem ennyire egyértelműen, de a nagyszalon-tai múzeumban is megnyilvánul. Ez a múzeum alapvetően inkább egy kezdetleges könyv paradigma szerint szerveződik kronológiai beütéssel. A Csonka-toronynak épületként nincs konkrét köze Arany életéhez: a hitelesítési lázról hajtvá hozták létre a városlakók a látogatható szülő-házat, mely Arany korára és az akkori szalonai hétköznapiakra utal berendezésével. A múzeumokkal szembeni hitelesség-elvárás gondolatára reagálva az évfordulós látogatófüzet a következő két gesztussal köti Aranyhoz a házat: a kútról állítja, hogy ugyanaz a kút, melynek vizét Arany is „használta egykoron”, illetve a következőre buzdít: „Képzeljék el az Arany szülőket, amint kései gyermeküket óvva-félve nevelik, írni tanítják a kemence mellett, olvasni a Bibliából, a lámpa fényénél.”<sup>26</sup> Ez a típusú biztatás teljességgel alárendelődik a biografikus illúciónak, s hiába van mögötte a Kossuth Lajos kardja-effektus (melynek lapját és markolatát is cserélték, mégis eredeti), az azonosítás, az aurából való részesedés működik. A Csonka-toronyban öt, egymás fölött álló kiállítóteret találhatók: a legelső a város és a torony történetét, a felső négy pedig az Arany-gyűjteményt mutatja be. A nagykőrösi logikát ebben az esetben is felfedezhetjük: Aranyt Nagyszalonta történetében kell elhelyezni. A narratívaképzés itt kevésbé erős, hiszen a város- és toronytörténeti szint térben elkülönül a többitől. Az Aranyhoz kapcsolódó négy szinten élesen megfigyelhető a kiállítók tartalomgyártó igyekezete: valójában a harmadik szint dolgozószobája a múzeum legértékesebb része: ennek

---

25 Az enteriőrrel kapcsolatos muzeológiai problémák összefoglalásához lásd FRAZON, *i. m.*, 269–279.

26 *Előtted a pálya! Arany-út, Az Arany Emlékév 2017 keretében meghirdetett Arany-út játéközvezetője*, szerk. PATÓCS Júlia, Nagyszalonta, Arany János Művelődési Egyesület, 2016, 7.

olyan darabjai vannak, mint a dolgozószoza teljes berendezése (két ruhásszekrény benne beragasztott papírdarab „Fehér-ruhám jegyzéke 1875. szept. 8.” felirattal, az ágy, a mosdószekrény, a lavór, a szappantartó, a dohányzóasztal, a lantlábú asztal, a fogas, a két fotel, melyek közül az egyik amiatt is kiemelkedő jelentőségű, mert Arany abban halt meg, az íróasztal és annak teljes felszerelése, illetve az a kalap, mely a *Melyik talál?* című epigrammában is megjelenik).<sup>27</sup> Az előző két szint Arany gyerekkorát, családjának származását, a következő pedig Petőfihez kapcsolódó barátságát vagy ha úgy tetszik, irodalmi karrierének kezdetét dokumentálja. A legfelső szint pedig az Arany-recepció kiállításával kísérletezik: különböző nyelvű Arany-kiadások, illetve helyi művészek Aranyhoz kapcsolódó munkái láthatók a Csonka-torony leg-tetején. A dolgozószoza berendezése az enteriőr logikáját követi, a többi térrész klasszikus üvegvitrines tárlókban mutat be relikviákat, eredeti és másolt kéziratokat, festményeket, makettet, a klasszikus muzeológia teljes hagyományos eszköztárát használva.

Az előbbieken meghatározott három szempont szerint értékelve a múzeumok legnagyobb hiányosságának azt érzem, hogy nem fektetnek elég hangsúlyt a gyűjtemények alapítástörténetére. Pedig erős helyi beágyazottságú gyűjteményekről van szó, ahol az alapítók leszármazottai valószínűleg mozgósíthatók lennének azzal, ha őseikre utalás történne. Illetve mindkét esetben hihetetlenül izgalmas mikrotörténetei vannak az alapításoknak, az összefogó helyiek, a Pest–vidék érdekrendszer, a hagyományozódás hányattatott történetei nemcsak a filológusnak, hanem a látogatónak is fordultatos forgatókönyv szerint mesélhetőek el. Arany László, Széll Kálmán, Dezső Kázmér alakjai megérnének egy alaposabb, izgalmas bemutatást. A lokalitás teremtését ezeknek a múzeumoknak mindenképpen vállalniuk kellene.<sup>28</sup> Ugyanakkor a kiállítás módszerta-

27 A nagyszalontai relikviák teljes listáját lásd *Arany János és családja relikviái*, 23–57.

28 A helyi kultuszok irodalomtörténeti jelentőségére a magyar kultuszkutatók számos rész-eredménye figyelmeztetett. Itt csak néhány alapvető munkát idézek: PRAZNOVSZKY Mihály, *A szellemiadal ünnepei: A magyar irodalom kultikus szokásrendje a 19. század közepén*, Bp. – Veszprém, Mikszáth Kiadó – Prospektus, 1998; LAKNER Lajos, *Az Arkádia-pör fogságában: A debreceni Csokonai-kultusz*, Debrecen, Déry Múzeum, 2014; *Az irodalom ünnepei*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000; KERENYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete 1790–1867*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002.

nának, a muzeológusi kételynek, az interpretatív aktusnak a felmutatása szintén elengedhetetlen.

A közönséggel való kapcsolatlétesítésre való törekvés kétségkívül olyan szempont, melynek paraméterei a tartalmak, technikák, hangvételek és hordozók szempontjából is radikálisan átalakultak az elmúlt időszakban. Ezek a terek a klasszikus vendégkönyves megszólítást választják mindössze. A múzeumlátogatás egyelőre kegyeleti gesztusként értelmeződik, a korábban említett pedagógiai célzatú szórakoztatás igénye még lehetőségként sem merül fel. A kérdést éppen ezért tegyük fel inkább így: milyen lehetőségei lennének e múzeumoknak arra, hogy élményközponttá alakuljanak? Kell-e egyáltalán ezt a célt kitűzniük maguk elé? A válasz az utóbbi kérdésre mindenfajta elfogultság és öncélú modernizálás nélkül egy határozott igen. Bármennyire tiltakozik a magyar muzeológusi szakma az élményközpont fogalma ellen, az élmény kategóriája határozza meg a kortárs múzeumi gondolatot úgy (nemcsak a múzeumi gondolatot, hanem a teljes kortárs világérzékelést egyébként), hogy az élmény hiteles tudással töltődik fel. Az élmény pedig kettős tartalmi meghatározottságú. Egy Aranyhoz kapcsolódó múzeumnak, kiállításnak nem a „milyen lehetett Aranyként élni?” kérdésre kell megadnia a választ, hanem a szalontai, nagykőrösi élet élményszerűségét, illetve az Arany-olvasás élményszerűségét mutathatja meg. Itt léphet képbe az épületek eredeti használatának kontextusa: mindkét épület hadászati céllal épült, jó látványmegoldásokkal lehetne ezekre a rendeltetésekre föl hívni a figyelmet, a Csonka-torony pedig panorámatapasztalatot is képes közvetíteni. Az épületek, tárgyak elhelyezése az életműben és nem az életrajzban szintén járható út.

Mindenképpen fontos koncepcionális kérdés lehet az, hogy ezek a terek ne csak és ne főként Arany János életét, hanem az Arany-életművet fogják fel referenciapontként, melyben sokféle immerzív szerkezet<sup>29</sup> lehetősége tűnik fel. Gondoljunk arra, hogy Arany *Az ó torony* című

29 Az immerzivitás szerteágazó problémarendszerét itt nincs módomban kifejteni. Egy olyan munkát idézek szakirodalomként, mely a virtuális valóság immerzivitáseseményét a korábbi immerzivitás-ideálok kontextusában tárgyalja: Joseph NECHVATAL, *Immersive Ideals/Critical Distances*, Lambert Academic Publishing, 2009. Lásd továbbá ÁRMEÁN Otília, *Digitális esztétika*, Korunk, 2012/10, 44–52.

verse mennyire megteremti annak lehetőségét, hogy a balladák horror és thriller-elemeit behozhassuk a Csonka-torony esetében utalva arra a teljes földrajzi környezetre, mely Nagyszalontát körbeveszi, s ahol például a radványi sötét erdő húzódik a maga rejtélyes gyilkosságával. („Csonka falán, viharos éjféلكor, / Boszorkányok nagy serege táncol, / S jeleül az éji vigadásnak, / Egy-egy köve földön hever másnap.”) Az immerzív univerzumteremtés olyan műfaji átkapcsolások és intertextusok megmutatását is lehetővé tenné, melyeket Imre László kutatásainak köszönhetően látunk az Arany életműben.<sup>30</sup> Az Arany-élmény visszaadása, megteremtése emlékmű-paradigmát várna el a múzeumoktól: autentikus Arany-olvasatok megmutatásának lehetőségét adja kezükbe. Az immerzív és intertextuális olvasatok mellett harmadik opciónak érzem a Tarjányi Eszter által azonosított parodisztikus hagyomány kiállítását:<sup>31</sup> a nevetés – igaz, hogy nem az ironikus, hanem a rabelais-i formája – erőteljes része a kortárs ifúsági és populáris kultúrának, éppen ezért lenne jó Aranyt innen is megközelíteni.

A vizuális trendek kérdése – az előbbihez hasonlóan – rosszindulatú kérdésnek minősül. Mindenképpen ajánlatosnak tartom a kiállítások tipográfiáján, látványosság-komponensein való elgondolkodást, hiszen ezek a terek írógéppel írott tárgylírással jó hét-nyolc évtizedes lemaradásban vannak. És ebben mégcsak nem is az annyira túlértékelt infokommunikációs eszközök használatára gondolok (nem biztos, hogy érdemes képernyőket elhelyezni egy olyan kiállításban, ahol valószínűleg nem kell a teljes nyitvatartási idő alatt üzemeltetni őket), hanem csak a kiállítási displayre fordított figyelemre, a display koncepcióba való beépítésére. Igen megfontolandó úgy kitalálni a kiállítást, hogy a grafikai tervezőt/látványtervezőt ne a folyamat végén vonjuk bele a tervezésbe. Kedves példám az okostechnológiát teljesen mellőző amiens-i Jules Verne emlékmúzeum (Maison de Jules Verne, Amiens), mely a sok-sok irodalmi relikvia, a berendezett dolgozószoba mellett az életmű olvasásának

---

30 IMRE László, *A magyar verses regény*, Bp., Akadémiai, 1990; IMRE László, *Műfajok létformája 19. századi epikánkban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

31 Részletes kifejtéséhez lásd TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas, 2013.



izgalmát nagyon klasszikus eszközökkel tudja visszaadni: a könyvekben kitalált gépezetekről készült maketteket azok kultúrtörténeti beágyazásával, sok-sok életműhöz kapcsolódó tárgy- és mikrotörténettel mutatja meg Jules Verne padlásán. Nem az volt mindannyiunk gyermekkori vágya, mialatt a Verne-regényeket olvastuk, hogy egyszer Verne padlásán eltévedjünk? És most mondhatjuk hirtelen, hogy a leglebilincselőbb ifjúsági szerzővel nehéz versenyre kelni, de meggyőződésem, hogy Arany életművét pont abból a szempontból nem vettük még eléggé komolyan, mely szempont a kortárs kulturális iparágak központi szempontja: hogy mennyire univerzumteremtő, mennyire van világszerűsége. Nekem biztosan az a legerősebb Aranyhoz kapcsolódó élményem, hogy az Aranymondatokban nagyon precíz vizuális világok lehetőségei vannak benne, hogy el lehet merülni ebben a világban.

E bemutatás következtetéseként azt hangsúlyoznám tehát, hogy ezektől a múzeumoktól leginkább azt várnám el, hogy immerzív, hiteles Arany-élményt közvetítsenek jó látványeffektusok között, így talán elkerülhetnék azt, hogy mindössze szükséges kötelező pontjai legyenek az Arany-év bakancslistáinak.

## ABSZTRAKT

A tanulmány tárgya a klasszikus Arany Jánossal kapcsolatos emlékmúzeumok – a nagyszalontai és a nagykőrösi – elemzése. A témaválasztás kiindulópontja, hogy e két tárlat hosszú időn keresztül jelentősen befolyásolta az Arany Jánossal kapcsolatos képet, s ennek ellenére mentalitás-alkító funkciójukra nem kérdeztek rá, kritikai leírásukra nem került sor. A kiállítások elemzése egy olyan, az új muzeológia tendenciáit és belátásait hasznosító elméleti keretben valósul meg, mely arra mutat rá, hogy a múzeum a kortárs szórakoztató- és látványipar termékei közé épül be, így nem kerülheti meg az ezekkel való lépéstartást. Az elemzés ugyanakkor olyan konkrét javaslatokkal zárul, melyek az Arany Jánossal kapcsolatos kiállítástervezésben, -alakításban a gyakorlatban is használhatóak.



BALOGH GERGŐ

## Arany János és a béke

Arany János: *Gondolatok a béke-kongresszus felől*<sup>1</sup>

Amikor Móricz Zsigmond 1931-ben Arany János írói bátorságáról írt a *Nyugat*-ban, mindamellet, hogy elismerte Arany szépírói érdemeit, a nagy elődöt emlékezetes módon marasztalta el politikai tétlenségéért. Móricz meglátása szerint Arany *Az elveszett alkotmány* szatirikus társadalomkritikájának<sup>2</sup> kedvezőtlen fogadtatása után igencsak messze sodródott az emberi lét társadalmi-politikai dimenziójának kérdéseitől: Arany János a „szegény költő, aki a legtávolabbi ideálokat imádja, hogy a közeli cselekvés elől mentes lehessen. Kevés költő és író volt, aki oly kevésbé volt politikai egyéniség”.<sup>3</sup> Móricz Aranya ezért az élet valóságától ódzkodva legfontosabb, legnagyobb hatású műveiben is megmaradt a tiszta reflexió szintjén. Korábban nem idézett elő semmit, sem tetteivel, sem műveivel nem helyezkedett szembe az uralkodó diskurzusokkal, sőt – egy-két kilengéstől eltekintve (*Az elveszett alkotmány*, *A nagyidai cigányok*) – egész életében szigorúan az utóbbiak által kijelölt keretek között mozgott. Arany konstatál ugyan, de „[n]incs jelen az eseményekben”; nagy író, de meg is alkudott korával.<sup>4</sup>

A cikk nem maradt visszhangtalan. Kosztolányi Dezső válaszában szembehelyezkedett Móricz gondolataival, azt állítván, hogy Arany életművében a folytonosság dominál, amely így nem *Az elveszett alkotmány*

1 Korábban megjelent: Alföld, 2017/6, 68–83.

2 Ennek kortárs politikai vonatkozásaihoz lásd: SZILÁGYI Márton, *Arany János Elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa*, ItK, 2009 [különszám], 779–791.

3 MÓRICZ Zsigmond, *Arany János írói bátorsága*, Nyugat, 1931/24, 619.

4 *Uo.*, 621.

után Móricz által felfedezni vélt törés felől ragadható meg, Kosztolányi hangsúlyozza, hogy Arany a *Toldival*, *A walesi bárdokkal* és a *Bolond Istókkal* – akárcsak a Móricz által is említett *A nagyidai cigányokkal* – egyaránt megtörte az elvárásokat, ezért pedig korántsem lehet Aranyra olyan költőként tekinteni, aki behódolt volna a hatalomnak. Kosztolányi kérdésesnek tartja persze, hogy ezt lehet-e bátorságnak minősíteni, ugyanis a bátor és a gyáva közötti megkülönböztetés szerint nem irodalmiként, hanem (párt)politikaiként értékelhető, és ezért az írók számára, akik jól tudják, hogy tevékenységüknek jóval több köze van az esztétikaihoz, mint a társadalmihoz, nem szolgálhat a művészeti alkotásokról való adekvát beszéd alapjául vagy mércéjéül. Habár írás és bátorság, az író társadalmi felelősségvállalásának tekintetében álláspontjaik gyökeresen különböznek, Kosztolányi végső soron maga is osztja Móricz véleményét Arany politikai attitűdjével kapcsolatban: „Bizonyos, hogy távol áll minden napi politikától. Nem óvatosságból, nem számításból, hanem természete szerint.”<sup>5</sup>

A *Nyugat* lapjain kibontakozni látszó vitát Móricz a maga részéről gyorsan lezárta. Kosztolányit vélhetőleg elegánsnak szánt, ám inkább személyeskedő módon Gyulai Pál örököseként láttatja, aki ellentétben vele, Móriczcal, aki az embert (tehát a valóságot) tartja szem előtt, Aranyt mint bálványt (vagyis a konstrukciót) élteti, és mint ilyesvalaki, Kosztolányi nemcsak archaikus irodalomszemléletet képvisel, de tudományos szempontból is elmaradottnak tekinthető előfeltevésekre támaszkodik.<sup>6</sup> A lényeg itt természetesen nem Móricz és Kosztolányi eltérő irodalom- vagy társadalomszemléletének mibenléte, és még csak nem is az írás és a politikum viszonyáról vallott, merőben különböző nézetekben keresendő.<sup>7</sup> Mind Móricz, mind Kosztolányi Arany apoliti-

5 KOSZTOLÁNYI Dezső, *Író és bátorság: Válasz Móricz Zsigmondnak*, Nyugat, 1932/3, 129.

6 Vö. MÓRICZ Zsigmond, *Sub rosa*, Nyugat, 1932/3, 131.

7 A vitához többen is hozzászóltak. Voinovich Géza, Arany egyik monográfusa szerint például „Móricz Zsigmond cikkében [...] ahány állítás, annyi tévedés”. VOINOVICH Géza, „Arany János írói bátorsága”, Budapesti Szemle, 1932 [651. szám], 304. Lásd még: POLÁGYI Lajos, *Arany János és a nép-nemzeti iskola*, Nyugat, 1932/5, 271; FÖLDI Mihály, *Író a válságban*, Nyugat, 1932/6, 309–310. Debreczeni István Arany-tanulmányát nehéz nem a Móricz cikkével implicit módon vitázó szöveggként is olvasni. Debreczeni egyértelműen Arany becsületessége és emberi nagysága mellett áll ki Arany pénzügyi

kus jellemét emeli ki, óhatatlanul is abba a nagy múltú – és nemzedéküket jöcskán túlélő – hagyományba tagozódva, mely Arany személyének és írásainak pozícióját Petőfi Sándorhoz és az ő fiatalságához, hevületéhez, politikai aktivitásához stb. képest határozza meg, hol kiegészítő viszonyt, hol szembenállást, sőt összeférhetetlenséget tételezve a fogalom párok tagjai között.<sup>8</sup> A kérdés az, hogy ha lemondunk Arany apolitikus beállítódásának téziséről, milyen lehetőségeink maradnak; szolgál-e az életmű, vagy még inkább: szolgálhat-e Arany nem epikus költészete olyan tanulságokkal, amelyek a költő politika- és társadalom-szemlélete tekintetében is fontosnak bizonyulhatnak?

A *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című vers példászerű lehet e problémakört illetően, hiszen a békéről szóló elmélkedés implicit módon hozza mozgásba azt:

A mult időnek bölcsei  
Századokon keresztül  
Örök-mozgót követeltek  
A véges emberésztül:  
Az új kor bölcsessége, mely  
Amazokat neveti,  
Az örök béke, nyugalom –  
Vessző-lovát kergeti.

Mikép egy Isten-atyja van  
Az égben e családnak,  
Kit (a művelteken kívül)  
Minden népek imádnak:  
Úgy lenne földön józan ész  
Az egy közös hatalom,  
Törvény, igazság... akitől  
Jó büntetés, jutalom.

[...] Hiú szándék! [...]

Nagy gondolat! Képzelné is  
Dicső, fenséges eszme!  
Az embernem, mint egy család,  
Szeretettől övezve,

Hagyjátok a meddő vitát!  
Bölcs Isten az, ki rendel;  
Az ember tiszte, hogy legyen  
Békében, harcban ember.

---

helyzetének vizsgálata során. Vö. DEBRECZENI István, *Hogyan lett Arany János gazdag ember?*, Nyugat, 1932/4, 198. Tanulságos a vita kontextusában újraolvasni Schöpflin Arany-cikkét is: SCHÖPFLIN Aladár, *Arany*, Nyugat, 1932/20, 353–357.

8 Vö. MARGÓCSY István, „...Ikerszülettek, egymás kiegészítői...”: Petőfi és Arany kettős kultusza és kettős kanonizációja = M. I., *Égi és földi virágzás tükré: Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap, 2007, 132–135, 146.

Testvériségben, mint talán  
Káin előtt élhetett;  
– Az Írás, hol jegyezni kezd,  
Jegyez csak gyűlöletet.

Méltó képmása Istennek,  
S polgára a hazának,  
Válassza ott, válassza itt  
A jobbik részt magának.<sup>9</sup>

Arany költeményének világos és határozott állásfoglalása – még ha ideiglenesen el is tekintünk attól a 19. század közepi politikai-etikai-jogi diskurzustól, amelybe betagozódik – az egyéni lét és az emberi közösségek eredendő politikumáról, valamint az e politikai dimenzió kijelölte cselekvési lehetőségekről (az emberi állapotról) állít valamit.<sup>10</sup> A vers központi kérdése, amelyre az állítás felel, az, hogy képesek lehetnek-e az emberi közösségek „egy közös hatalom, / Törvény, igazság” mögött felsorakozni. Ennek a közös hatalomnak „lennie” tehát a funkciója a béke elhozatala és fenntartása a közös törvény, valamint a törvény segítségével megteremtendő társadalmi igazságosság révén. A válasz, mint látható, egyértelműen nemleges. Tanulmányomban ezért nem annak pusztá ténye válik fontossá, hogy Arany a békére való törekvés ellen állt ki, hanem a kiállás mikéntje: milyen antropológiai és politikai előfeltevésekre, tézisekre támaszkodva teszi ezt? Milyen válaszokat tartogathat a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* Arany gondolkodásával kapcsolatban, különös tekintettel a politikai kérdéseire? Hogyan olvasható újra a vers e kérdések viszonylatában? Ide tartozó és korántsem érdektelen tény, hogy a 19. század közepén valóban rendeztek béke-kongresszusokat, melyek nagyon is konkrét politikai-etikai-jogi tételekkel bírtak. Ugyanakkor a *Gondolatok* megértéséhez nemcsak azt kulcsfontosságú látni, mely diskurzusokhoz szól hozzá és mely diskurzusba tagozódik a vers, hanem azt is, hogy a békekongresszus elutasítása milyen antropológiai rendszer részeként ragadható meg. Tanulmányomban e két megközelítésmód együttes érvényesítését kíséreltem meg, a fenti kérdéseket mindvégig szem előtt tartva.

---

9 A *Gondolatok a béke-kongresszus felől* idézeteinek a forrása: Arany János összes költeményei, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Osiris, 2006, 154–159.

10 Lásd Hannah ARENDT, *The Human Condition*, Chicago – London, The University of Chicago Press, 1998, 22–23.

A béke lehetőségének 19. századi diskurzusában megkerülhetetlen Immanuel Kant *Az örök békéről* című értekezése.<sup>11</sup> A szöveg mai napig nem csökkenő fontosságát jól jelzi, hogy nemcsak eszmetörténetileg kapcsolódik a modern nemzetközi szervezetek történetéhez, hanem azok funkcióinak és hatásköreinek körülhatárolása révén is.<sup>12</sup>

Kant az örök béke megteremtését jogi úton tartja elgondolhatónak: egyfelől az általános – minden állampolgárra érvényes – jogállapot biztosítása és államközi kiterjesztése, másfelől pedig egy szorosabb, ám mégis az államok szuverenitásán nyugvó nemzetközi együttműködés („békeszövetség”)<sup>13</sup> létrehozása révén. Az örök béke elérésének legfontosabb feltételeiként az alábbi cikkelyeket közli: 1.) „A polgári alkotmány minden államban köztársasági alkotmány kell, hogy legyen.” 2.) „A nemzetközi jognak a szabad államok *föderalizmusán* kell nyugodnia.” 3.) „A *világpolgári jog* az általános *hospitalitás* feltételeire kell, hogy korlátozódjék.”<sup>14</sup> Mivel Kant számára az örök béke olyan perspektíva, amely a jog és az állam előtti állapotban egyedülként lehetséges magánjogon<sup>15</sup> túlmutató közjog állami bevezetésén és annak nemzetközi kiterjesztésén

---

11 Vö. Kovács Henriett, „*Die Waffen nieder!*” – *Le a fegyverekkel! A békemozgalom Ausztria-Magyarországon a 19–20. század fordulóján*, Doktori disszertáció [kézirat], Bp., ELTE BTK, 2012, 21.

12 Vö. Kovács Péter, *Nemzetközi közjog*, Bp., Osiris, 2016, 50.

13 Immanuel KANT, *Az örök békéről: Filozófiai tervezet*, ford. MESTERHÁZI Miklós = I. K., *Történetfilozófiai írások*, szerk. MESTERHÁZI Miklós, Szeged, Ictus, 1997, 272.

14 *Uo.*, 265, 269, 274. Előzetes cikkelyek: „1. Nem szabad békekötésnek tekinteni olyasmit, ami egy jövődő háború okául szolgáló titkos fönn tartással kötött. [...] 2. Egyetlen önálló államot sem szabad (kicsiny-e vagy nagy, itt egyre megy) örökség, csere, vétel vagy ajándékozás útján más államnak megszereznie. [...] 3. Az állandó hadseregek (*miles perpetuus*) teljesen megszüntetendők idővel. [...] 4. Nem szabad államadóságot csinálni a külső államüzletekben. [...] 5. Egyetlen államnak sem szabad erőszakkal más állam alkotmányába vagy kormányzatába beleavatkozni. [...] 6. Háborúban egyetlen államnak sem szabad a másik féllel szemben olyasmire vetemednie, ami az eljövendő békébe vetett kölcsönös bizodalmat szükségképp lerontaná, úgymint: orgyilkosok (*percussores*), méregkeverők (*venefici*) fölbérlésére, alkuszegésre, árulásra való bujtogatásra (*perduellio*) az ellenséges államban s í. t.” *Uo.*, 258–261.

15 Vö. *Uo.*, 305.



alapszik,<sup>16</sup> az egyéni, a nemzeti és a nemzetközi biztonság lehetőségét egyaránt a joglétesítés performatív teljesítményétől, valamint a létesítő aktust keretező garanciáktól mint előfeltételektől teszi függővé. Ezzel Kant az örök béke gyakorlati megvalósulását a jog intézményére való erkölcsi fogékonyságra (vagy hajlamra)<sup>17</sup> és az erkölcsöt céljává tévő, egyúttal pedig az intézményt is szabályozó tiszta észre utalja.<sup>18</sup> Az örök béke gyakorlati megvalósításának Kantnál az antropológiai állandóként tételezett gonoszsággal kell megküzdenie,<sup>19</sup> amely az ember természetes állapotává a hadiállapotot teszi.<sup>20</sup> Azonban ez az állapot meghaladható, sőt, az állam kényszerítő erejének segítségével meghaladandó. A jog általános szabályozóelvvé válása Kantnál természeti követelmény, vagyis akárcsak a gonoszság, az emberi természetből fakad. Az állam dolga e kettő közül a jogot érvényre juttatni, ezzel is előremozdítva az örök béke elérését.<sup>21</sup>

A Kant által kijelölt irány a nemzetközi közjog kodifikációja, egy alapszerződés elfogadása felé mutat.<sup>22</sup> A törvény létesülésekor jogalannyá váló nemzetek egy szinten önként vesztik el szuverenitásuk, teret nyitva a jogi intézmények és gyakorlatok öneltű működése előtt, azonban ezek az államok, mint Jürgen Habermas kiemeli, Kant elgondolásában „nem oldódnak föl valamiféle, az állam attribútumával fölruházott világköz-társaságban”,<sup>23</sup> ugyanis az államok közötti egyenlőség csakis ezen ellentmondásos viszonyban biztosítható.<sup>24</sup> Az egyetlen állam Kant szerint szükségyszerűen hierarchikus megkülönböztetéseket hozna létre működőképességének fenntartása érdekében, ezért nem szabad, hogy a nemzetközi alapszerződés ezek megalapítását vonja maga után, viszont az örök béke szempontjából az sem lenne szerencsés, ha a nemzeti önrendel-

---

16 Vö. *Uo.*, 272–273, 309.

17 Vö. *Uo.*, 271.

18 Vö. *Uo.*, 280.

19 Vö. *Uo.*, 271.

20 Vö. *Uo.*, 264.

21 Vö. *Uo.*, 284–285.

22 Vö. *Uo.*, 305.

23 Jürgen HABERMAS, *Az örök béke kanti eszméje – kétszáz év távlatából*, ford. MESTER-HÁZI Miklós, Világosság, 1996/7, 44.

24 Vö. KANT, *i. m.*, 270.

kezés igénye – szabályozó instancia híján – minden közösségi érdeket felülírna a jövőben is. Ezért a nemzetközi jogon alapuló békeszövetségben nem szerződéses, hanem eszmei alapon testet öltő,<sup>25</sup> kétségkívül élő kötelezettségvállalások<sup>26</sup> kódolják a végrehajtható műveleteket, határokat szabnak és kijelölik a politikai cselekvőképesség lehetőségeit, ugyanakkor a békét, és ezáltal az állam más államoktól nem veszélyeztetett szuverén működését is tartósan garantálják.

Kant elgondolásának logikája – és jelentősége – talán az ENSZ példája felől érthető meg ma a legkönnyebben. Az ENSZ a német filozófus által kijelölt úton haladva 1948-ban emelte törvényerőre a dokumentumot (*Az emberi jogok egyetemes nyilatkozata*), amely többek között a szabadság és a szuverenitás, a családi, valamint a testi integritás védelmét is pozitív értékként rögzítette.<sup>27</sup> Mivel ezek az értékek a nemzetek közötti barátság eszményének védelmét élvezik, tiszteletben tartásukat a nyilatkozat hitelét adó közösségi vállalások és nemzetközi intézmények hivatottak biztosítani.<sup>28</sup> Az egyetemes békére (*universal peace*) való modern törekvés kultúránkban jogilag kódolt, ahogy az örök béke megteremtésének esélyét már Kant is a tiszta észre bízta, a béke kultúrájának lehetőségét a jogban alapozva meg.

Nem függetlenül Kant nagy karriert befutó írásától, a 19. század során egyre több békeegyesület alakult, amelyek célja a nemzetek közötti béke érdemi előremozdítása volt. A századközépi békekongresszusok erre a törekvésre alapozva kerültek megrendezésre. A kezdeti nemzetközi békekongresszusok számára a német filozófus által kidolgozott békekoncepció kétségtelenül irányt szabott, azonban az itt előtérbe állított

25 Hiába állítja Habermas az ellenkezőjét: HABERMAS, *i. m.*, 44.

26 „Mert ha úgy hozná a szerencse, s egy hatalmas és felvilágosodott nép képes volna köztársasággá alakulni (melynek hisz természete szerint hajlania kell az örök békére), akkor ez a föderatív egyesülés központja lehetne más államok számára, hogy csatlakozzanak, s hogy ekképp, *amint azt a nemzetközi jog eszméje megköveteli, jótálljanak az államok közti szabadság állapotáért*, s mind több ilyesfajta kötelék révén egyre tágsítsák föderációjuk határait.” KANT, *i. m.*, 272–273. (Kiemelés tőlem)

27 Lásd [http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR\\_Translations/hng.pdf](http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Documents/UDHR_Translations/hng.pdf) (Letöltés ideje: 2017. január 27.)

28 Lásd <http://www.un.org/en/sections/un-charter/chapter-i/index.html> (Letöltés ideje: 2017. február 07.)

összefüggések tekintetében érdemes arra is felfigyelni, hogy az 1849-es párizsi kongresszus megnyitásakor milyen módosulásokon ment keresztül a békéről való beszéd a Kant által megfogalmazottakhoz képest. Ennek az első komolyabb, széleskörű érdeklődésnek örvendő és sikeresnek nevezhető korai békekongresszusnak a súlyát jól jelzi, hogy rajta az egy évvel korábbi brüsszeli eseményhez (1848) képest immár nem csupán 300, hanem 840 delegált jelent meg, a nyitóelőadás pedig 1500 érdeklődő előtt hangzott el.<sup>29</sup>

A rendezvény Victor Hugo elnöklete alatt zajlott, akinek szenvedélyes nyitóbeszéde a nemzetek közötti szeretetet és testvériséget emelte ki mint a világbéke zálogait. Az elmondottakból érdemes hosszabban is idézni:

Önökugszólván fel akarják lapozni az evangélium legutolsó és legfenségesebb lapját, azt a lapot, mely békét parancsol az egy Isten minden gyermekének, és ebben a városban, mely eddig csupán a polgártársak testvériségét mondta ki, önök proklamálni akarják az *emberek testvériségét* [la fraternité des hommes/the brotherhood of mankind – B. G.]. [...] Uraim, mindenekelőtt arra a kérdésre kell felelnünk, vajon ez a gondolat, a világbéke gondolata, az összes nemzeteknek *egy* láncba fűzése, az evangéliumnak legfőbb törvénnyé emelése, a háborunak választott bírósággal való helyettesítése, ez a szent gondolat vajjon gyakorlati gondolat-e? Ez a fenkölt gondolat vajjon megvalósítható gondolat-e? [...] Én önökkel együtt habozás nélkül azt felelem: Igen! / Tovább megyek; nemcsak azt mondom: ez a cél megvalósítható, hanem azt mondom: ez a cél kikerülhetetlen [inévitale/inevitable – B. G.]. [...] Az emberiség története háborúval kezdődött, mint a teremtés a kaosszal. (*Élénk helyeslés.*) Honnét indult ki az emberiség? A háboruskodásból. Ez nyilvánvaló. De hova halad? A béke felé; ez nem kevésbé nyilvánvaló. [...] A ti nevetek nem lesz többé: háboruskodás, hanem a ti nevetek leszen: civilizáció.

---

29 Vö. David CORTRIGHT, *Peace: A History of Movements and Ideas*, New York, Cambridge UP, 2008, 34.

[...] El fog jönni egy nap, amikor az ágyugolyókat és bombákat helyettesíteni fogják a szavazatok, a népek általános szavazata, egy nagy szuverén szenátus, tiszteletreméltó biráskodás, amely Európának ugyanazt fogja jelenteni, amit Angolországnak a parlament, Németországnak a diéta és Franciaországnak a törvényhozó gyűlés. [...] És franciák, angolok, belgák, németek, oroszok, szlávok, európaiak, amerikaiak, mit kell tennünk, hogy a lehető leggyorsabban elérhessük ezt a nagy napot? Szeretnünk kell egymást! (*Szűnni nem akaró taps.*) / Egemást szeretni! Ez a legjobb módja annak, hogy Isten segítségére legyünk az emberiség pacifikálásának nagy munkájában. [...] [M]indenekelőtt *emberek vagyunk* és hogy ha az egyes nemzetek a hazát jelentik, az emberiség e nemzeteknek közös családját alkotja [l'humanité est une famille/the human race forms a family – B. G.]. [...] Igen, Uraim, a forradalmak korszaka bezáródik és a tökéletesedés korszaka kezdődik [l'ère des améliorations commence/the era of improvements is beginning – B. G.]. A népek fejlődése elhagyja az erőszak útját és rátér a béke útjára. [...] A mi öreg Európánkban Angolország tette meg az első lépést, és az ő évszázados példájával azt mondotta a népeknek: Szabadok vagytok. Franciaország tette meg a második lépést és azt mondotta a népeknek: Szuverének vagytok. Most tegyük meg a harmadik lépést és mi mindnyájan, Franciaország, Angolország, Németország, Olaszország, Európa, Amerika, mondjuk a népeknek: *Testvérek vagytok!* [Vous êtes frères!/You are brethren! – Önök fivérek (embertársak)!/Felebarátok vagytok! – B. G.]<sup>30</sup>

---

30 *A párisi békekongresszus 1849-ben: Victor Hugo elnöki megnyitó és záró beszéde*, ford. GÁBOR Ignác, Bp., A „Forradalmi Könyvtár” Kiadása, 1919, 3, 4, 6, 7, 8, 9, 12–13. A betoldás forrása Hugo eredeti francia beszéde, és a békekongresszus 1850-ben kiadott angol nyelvű leírata: *Victor Hugo on Things That Matter*, ed. Marva A. BARNETT, New Heaven – London, Yale UP, 2010, 453–459. Továbbá: *Report of the Proceedings of the Second General Peace Congress, Held in Paris, on the 22nd, 23rd and 24th of August, 1849*, London, Charles Gilpin, 1850.

Hugo békéje már csak távoli kapcsolatot mutat *Az örök békéről* című írásban foglaltakkal. Amíg Kantnál a jog a nemzetközi közösség elsődleges kultúraalkotó médiumaként jelent meg, addig a jog helyébe Hugónál a szeretet, még hozzá a felebaráti szeretet lép. Beszédében a testvériség/felebarátság intézménye látja el cselekvőerővel azt az organikus modellt, amelyet a beszéd a közösségek eredendő összetartozásának hangsúlyozásakor jelenít meg, az emberiséget családként deklarálva.

Amíg Hugónál a családi összetartozás természetes állapota a nemzeteknek, az emberi lét társadalmi diszpozícióját meghatározó tényező, addig a nemzetközi közösség mint embertársak, felebarátok (*frères/brethren*) közössége vagy testvérisége (*fraternité/brotherhood*) tagjaitól aktív közreműködést követel meg; cél és nem pedig adottság. Az embertársi/felebaráti szeretet és Isten szeretetének bibliai összekapcsolása (Mk, 12, 30–31.)<sup>31</sup> a szeretet érvényesítését imperatív elvvé teszi, amelynek engedelmeskedni, és amelyre felelni kell.<sup>32</sup> Vagyis az, aki a felebaráti közösség tagjává válik, per definitionem tevékeny. A testvériség esetében hasonló a helyzet: a testvériségre nem lehet rámutatni, azt ki kell nyilvánítani („[...] önök proklamálni akarják az *emberek testvériségét*”; „*Testvérek vagytok!*”). A nemzetközi közösség organikus modellje és a felebaráti/testvéri közösség koncepciója tehát a cselekvésre való képtelenség, és a performatív aktusok kölcsönözte (és azokban testet öltő cselekvőképesség), vagyis természet és kultúra differenciája révén különül el egymástól. A testvéri/felebaráti közösség felülírja a családi organizmus modelljét, és bevezeti az isteni törvényt a társadalmi gyakorlatok szintjére. A béke lehetőségére, amelyet a „nagy szuverén szenátus” és a „tiszteletreméltó bíráskodás” jövőbeli eljövetele tetőz be, innen nyílhat rálátás. Hugo előadásában a világbéke földi megteremtése

---

31 „Szeresd Uradat, Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, teljes elmédből és minden erődből! [...] Szeresd felebarátodat, mint saját magadat! Ezeknél nincs nagyobb parancs.” *Biblia*, s. a. r. RÓZSA Huba, ford. GÁL Ferenc, GÁL József, GYÜRKI László, KOSZTOLÁNYI István, ROSTA Ferenc, SZÉNÁSI Sándor, TARJÁNYI Béla, Bp., Szent István Társulat, 2013, 1146.

32 Ezt az angol fordítás jó érzékkel hangsúlyozza is: „We must love each other.” (Kiemelés tőlem) *Victor Hugo on Things That Matter*, i. m., 456. *Report of the Proceedings of the Second General Peace Congress*, i. m., 12.

csupán kibontakoztatása az isteni szándéknak, elősegítése egy fejlődési folyamatnak; tehát a pacifista törekvések olyan szükségszerűségekként jelennek meg benne, amelyek legitimációja egyenesen Istenre vezethető vissza. A békemozgalom felhatalmazása az isteni szándék helyes értelmezéséből, az emberi történelem Isten által előre megszabott menetének felismeréséből származik. A történelem ezzel az erőszaktól a civilizációig vezető út narratívájává válik, és a háborúból a békébe való átmenet, a *Bibliában* kódolt program kiteljesedésének elkerülhetetlen (*inevitable/inevitable*) voltát reprezentálja. A családi kötelék testvéri/felebaráti szeretet általi felülírása és megerősítése ekként válhat Hugónál a világbéke letéteményesévé.

A párizsi utáni, 1850-es frankfurti kongresszus, továbbhaladva a megkezdett úton, elsősorban a fegyverkezés korlátozását, a nemzetek szenátusának felállítását és a döntőbíráskodás eljárásának, továbbá az előzőekkel összefüggő módon a nemzetközi jog bevezetését szorgalmazta.<sup>33</sup> (Az esemény pikantériáját Julius Jacob von Haynau feltűnése szolgáltatta.)<sup>34</sup> Ezek a korai békekongresszusok, akárcsak Kant értekezése, nem voltak képesek politikai vállalásokat kikényszeríteni, nem vezettek látványos társadalmi megmozdulásokhoz és nem fejtettek ki azonnali hatást,<sup>35</sup> problémafelvetéseik és gyakorlati válaszaik – például az Hugo által javasolt Európai Egyesült Államok – azonban, mint ma már jól tudjuk, fényes jövő elé néztek.

---

33 Vö. *Report of the Proceedings of the Third General Peace Congress, Held in Frankfurt, on the 22nd, 23rd, and 24th August, 1850*, London, Charles Gilpin, 1851. Vö. CORTRIGHT, i. m., 35; KOVÁCS, i. m., 25.

34 Vö. Martin CAEDEL, *The Origins of War Protection: The British Peace Movement and International relation, 1730–1854*, Oxford, Clarendon Press, 1996, 451.

35 A békemozgalmaknak az a törekvése, hogy politikailag semleges bíróságokat állítsanak fel – mint amilyen ma a hágai Nemzetközi Bíróság –, amelyek vitás ügyekben pártatlanul döntenének, a 19. század folyamán nem találkozott a nemzetközi közösség szándékaival, dacára annak, hogy Európában a társadalmi programként meghirdetett demokratizációra a század folyamán egyre erőteljesebb igény mutatkozott. Vö. BIBÓ István, *A nemzetközi államközösség bénultsága és annak orvosságai: Önrendelkezés, nagyhatalmi egyetértés, politikai döntőbíráskodás*, Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2011, 221–222. A korai békekongresszusok történetéhez lásd még SZÉKELY Gábor, *Béke és háború: A nemzetközi békeszervezetek története*, Bp., Napvilág, 1998, 28–31.

Miért „hiú szándék” a békére való törekvés?

Németh G. Béla a *Gondolatok a béke-kongresszus felől*-ről úgy vélekedett, hogy abban „a gondolat még nem sajátosan lírai gondolat, az élmény még nem sajátosan lírai élmény”.<sup>36</sup> A vers 20. századi kritikai sikerét, amely a kontextusra ügyelő olvasásmódok diskurzusában érhető tetten, Németh annak tulajdonította, hogy Arany e költeménye nem tud elszámolni olyan irodalmi (vagy a szerző szavaival: a „poétikai mező számbavétele” útján felmutatható) teljesítménnyel, amely a komoly irodalomtudós figyelmére tarthatna számot, hiszen az ehhez hasonló vers „épp csak hogy elindult a sajátvilágú műalkotássá szerveződés útján”.<sup>37</sup> A vers Németh előfeltevései szerint tehát elsősorban azért válhatott a kontextualista irodalomértelmezés gyakorlataiban fontossá, mert miközben egy nagyon is konkrét, jól megragadható, és ezért az értelmezés pályáit regulatív módon előíró eseményhez köthető, nyelve poétikai-retorikai szempontból – más, rendkívüli összetettségű Arany-versekkel szemben (például *Őszikék*-ciklus), amelyeket a hivatalos irodalomértelmezés éppen ezért el is hárított – nem túl sokatmondó. Ami számunkra itt lényeges, az a költemény poétikai-retorikai megalakotottságának bírálata, ami éppen hogy nem igazolható vissza a szöveg felől, noha a vers kizárólag programversként való olvasása például Riedl Frigyesnél olyan mértéket öltött, hogy a neves irodalmár elégségesnek tartotta a vers állításainak összefoglalását és elismértelését anélkül, hogy azok modális vagy poétikai-retorikai szintjére akár a legkisebb mértékben is reflektált volna.<sup>38</sup>

A *Gondolatok* tropológiai rendszerének elemzése nélkül aligha mutakozhatna esély arra, hogy megértsük a békekongresszus céljait elutasító állásfoglalást. Ahhoz, hogy a vers politikai-etikai és poétikai-

---

36 NÉMETH G. Béla, *Előszó* = *Az el nem ért bizonyosság: Elemzések Arany lírájának első szakaszából*, szerk. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1972, 9. Ugyanebben a kötetben Veres András is „az aktuális politikai célzattal” való megírtságot, a „történelmi tanulság” tárgyiasítását emeli ki a vers kapcsán: VERES ANDRÁS, *Elbizonytalanító moralitás, ironikus életkép* = *Az el nem ért bizonyosság*, 150.

37 NÉMETH, *i. m.*, 9.

38 Vö. RIEDL FRIGYES, *Arany lelki élete*, Bp., Lampel R. Kk., é. n. [1917], 19–21.

retorikai összefüggéseit érzékeljük – a béke kapcsolódó diskurzusának analíziséből származó eddigi megállapításokat szem előtt tartva –, érdemes felvenni azokat a szálakat, amelyek különbözőképpen ugyan, de mind ugyanoda, vagyis a békekongresszus céljainak elutasításához vezetnek. Ezek két irányból is megragadhatók: egyfelől az embernek a versben megjelenített kulturális-társadalmi diszpozíciója, az emberi közösségek politikuma, másfelől pedig a vers időszemlélete felől. A következőkben ezeket fogom tárgyalni, hogy aztán végül válaszolni próbáljak a kérdésre: miért „hiú szándék” a békére való törekvés Arany János versében?

### *1. A Gondviseléstől a társadalom inherens rendszeréig és vissza*

Az égi és a földi hatalom a versben nem szimmetrikus, hiszen az égi hatalommal szemben, amely a vers szövege szerint a világban kormányzó módon „van” jelen, az annak mintájára létrehozandó földi afféle törekvés „lenne”, a békekongresszus tervezetének elérni vágyott célja. A lehetséges nemzetközi közösség az égi és a földi szférát egyaránt magában foglaló hatalmi rendet („Az embernem, mint egy család [...] egy Isten-atyja van / Az égben e családnak”) a földön ismételné el, Istent a „józan ész”-szel helyettesítve. Ezzel az imádat tárgyává előlépő józan ész az örök béke (egyik) letéteményesévé válhatna, megszüntetve a földöntúli instancia megfellebbezhetetlen vezető szerepét. Ha a józan ész a földön Isten helyébe lépne, a közösségek szerveződése immáron kizárólag a saját maguk által előállított – inherens társadalmi – kódokra épülhetne. Mivel pedig ekkor a józan ész Isten helyét foglalná el, a józan ész antropomorfizációja („akitől”), hasonlóan Hugo beszédének felebaráti szeretetéhez, az isteni mintájára a józan ész cselekvőerejét a társadalmi gyakorlatok mindennapjainak szintjére vezetné be, ami egyúttal megeremtené a törvénnyel és az igazsággal való közvetlen emberi kapcsolat lehetőségét is, mindörökre stabilizálva a társadalmi rendszerek ökonomikus és szabályszerű működését. (A vers zárlatában a Gondviselés részben az előbbi lehetőségekkel szemben jelenik meg ismét [„Bölcs Isten az, ki rendel”), a káros eltévelyedésként értékelt



szekularizáció pozitív ellenpontjaként.)<sup>39</sup>

Hogy a késő Emlékezet,  
Mikép gyermek-korára,  
Álom gyanánt eszmélne csak  
A rég eltűnt csatákra;  
És lenne béke, oly örök,  
Mint Isten szellemében;  
Megkezdve itt, – állandóul  
Folytatva majd az égben.

A józan ész Isten helyébe állítása itt nem jelenti Isten elutasítását vagy megtagadását. Nem is jelenthetné, hiszen ebben a rendszerben a kongresszus által szem előtt tartott béke maga is isteni eredetű, és így elsősorban belőle vezethető le („És lenne béke, oly örök, / Mint Isten szellemében”). Erre a retorikai stratégiára láthattunk példát Hugo beszédének esetében is, amely a pacifista törekvéseket az evangéliumban foglaltak kibontakoztatásaként értelmezte. Az Isten helyébe lépő józan ész és az isteni szellem békéjét modelláló földi béke a vers hasonlataiban értelemszerűen Isten működéséhez, funkcióihoz és hatásköréhez nyúl vissza inspirációért („van”/„lenne”), ezért hiába válik a békekongresszus programjának leghangsúlyosabb elemévé a társadalmi szerveződés önelvűségének biztosítása, a békekongresszus programja nem tud és nem is akarhat valóban megszabadulni Istentől, aki az új társadalmi rendben ekként egyfajta maradvánnyként értelmezhető.

A békekongresszushoz társított program egyfelől a józan ész, másfelől pedig a szeretet eszközeinek segítségével hozná el a békét, közös paradigmában egyesítve Kant és Hugo merőben különböző perspektíváit. (Fontos, hogy a békekongresszus Arany verse által azonosított diskurzusa e két különböző szemléletű koncepciót közös nevezőre hozza,

---

39 A kérdést érinti: IMRE László, *A látomásvers két változata Aranynál: Az Álom-való és a Gondolatok a béke-kongresszus felől* = I. L., *Irodalomalapítás és műfajfejlődés a 18–19. századi magyar irodalomban*, Bp., Nap, 2015, 214.

azokból egyaránt – azokból egyként – táplálkozik.)<sup>40</sup> Az újabb társadalmi törekvések az emberi közösség egy lehetséges ősállapotát, a Káin előtti állapotot – Ádám és Éva szerelmének idilljét – ismételnék meg a jövőben („Az embernem, mint egy család, / Szeretettől övezve, / Testvériségben, mint talán / Káin *előtt* élhetett”). Az emberi közösségnek mint családnak – félretéve annak kérdését, hogy két ember esetében beszélhetünk-e társadalmi szerveződésről – és mint testvériségnek ebben az állapotban a szeretet az alapja, jövőbeli szerveződése ugyanakkor, ahogy látható volt, a józan ész áldásos tevékenységével kell, hogy társuljon. A *Gondolatok* harmadik strófájának egyszerre idő- és modalitásbeli megkülönböztetése (jelen/jövő – kijelentő/feltételes – „van”/„lenne”) az első versszak khiasztikus szerkezetéhez utal vissza, amelyben a „mult időnek bölcsei” a mozgás, az „új kor bölcsessége” pedig az állandóság képviselésében tűnik fel („mult idő” <-> „új kor”/„Örök-mozgó” <-> „örök [...] *nyugalom*”). Az alakzat így ironikus távlatba helyezi a békekongresszus programját. Ezért is érdemes az alábbi felkiáltásokat ekként olvasni: „Nagy gondolat! Képzelné is / Dicső, fenséges eszme!” Innen nézve a békés jövőt elhozni hivatott haladás nem más, mint a történelem befagyasztása, míg az újítók által kinevetett múlt a valóban progresszív szemléletet képviseli.

40 Tolnai Vilmos szerint „[b]izonyos, hogy Arany innen, még pedig közvetlenül a frankfurti gyűlés értesítéseiből vett ihletet költeményéhez”. TOLNAI Vilmos, *Arany: Gondolatok a béke-congressus felől*, It, 1917/9–10, 504. Ezt a véleményt osztja Riedl Frigyes is: RIEDL, *i. m.*, 19. Vélhetőleg mind Riedl, mind Tolnai a vers keletkezéséből (1850. szeptember) és első megjelenéséből (1850. október, *Pesti Röpivék*) indult ki, amikor a frankfurti békekongresszushoz kötötte. A vers keletkezési körülményeihez lásd: ARANY János, *Összes művei XV., Levelezés I.*, szerk. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai, 1975, 671, 674. A kisebb költemények kritikai kiadása nem jelöl ki konkrét kongresszust, amely Arany számára ihletet szolgáltatott volna: ARANY János, *Összes művei I., Kisebb Költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951, 442. Véleményem szerint konkrét időpontok kijelölése helyett – többek között a kanti paradigma beszűremkedése miatt is, amely aláássa a tiszta kezdet képzetét – a *Gondolatok* értelmezésekor (de csupán a vers filológiájának jelenlegi állása mellett!) jóval termékenyebb a Kanthoz és Hugóhoz köthető diskurzusformációkból, valamint azok találkozási pontjaiból kiindulni. Ennek ellenére – a jövőben meg nem spórolható – további kutatásokat igényelne annak feltárása, mennyiben felelős a sajtóközvetítés az Aranynál tapasztalható diskurzuskeveredésért, tehát annak felmérése, milyen szerepet játszik a békekongresszusokról megjelent cikkek, tudósítások nyelve és tartalma a vers megalkotottságának tekintetében. Erős a gyanúm, hogy a diskurzuskeveredés elsősorban a sajtóközvetítés teljesítményének eredménye, és ekként határozza meg a vers szemléletét.

## 2. Erőszak és szuverenitás

Az emberi történelem Arany versében – megidézve Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas*ának történelemszemléletét („Itt az írás, forgassátok”) – példatár.<sup>41</sup> Olyan, például a *Biblia* formájában hozzáférhető archívum, amely a gyűlölet és a szomorúság történeteként ragadható meg („Az Írás, hol jegyezni kezd, Jegyez *csak* gyűlöletet”; „Óh, a világ története / Szomorú egy tanulmány!”). Olyan, örök törvényeknek megfelelően formálódó tapasztalati tér, amelyre valamely állítás bizonyítása végett elegendő csupán rámutatni („Nézzétek a történetet! / S mondjátok, képzelődöm.”). A *Gondolatok* perspektívájából a béke konstruktivista megközelítései tulajdonképpen ezekkel az örök törvényekkel helyezkednek szembe, azt állítván, hogy a törvények megváltoztathatók, így a szeretet és a józan ész képes lehet a történelem menetét új mederbe terelni. Ahogy látható volt, ennek egyik legfontosabb feltétele az lenne, hogy a társadalom Isten általi megfigyelése és szabályozása („Isten egészbe' működik, / Egészre fordít gondot”) önmegfigyeléssé és önszabályozássá váljon, és ezzel a Gondviselés helyébe végleg a józan ész lépjen. A törvény manipulálhatóvá tétele pedig a történelem manipulálhatóságát, tehát a béke esélyét is magával vonná. A *Gondolatok* e programmal szembeni szkeptikus ellenvetéseinek tekintetében az alábbi szakasz különösen tanulságos lehet:

Mióta és míg a világ,  
Nem volt-e, nem leend-e  
Erős, ki nyomni mindig kész,  
S ki elnyomassék, gyenge?  
Amazt mikép mérséklitek  
Hogy enyhe légyen lánca?  
Mikép ezt, hogy nagyon súlyos  
Békóit meg ne rázza?

Avagy ki fékezendí meg  
Az ember szenvedélyét,  
Midőn iszappal hányja fel  
Háborgó lelke mélyét?  
Midőn az Ész, a Bölcsesség,  
Mebántva, meggyalázva,  
Mint hajdan profétái,  
Vonul remeteházba?

---

41 A két vers közötti szoros kapcsolatra Szilágyi Márton hívta fel a figyelmem. Tanácsait ezúton is hálásan köszönöm.

Az erő és a gyengeség differenciája Arany versében, még ha az ellentétpár tagjaival külön-külön más is a helyzet, nem lényegi, hanem konvencionális. A vers szövege megadja ugyan az erős és a gyenge meghatározását („Erős, ki nyomni mindig kész” / „ki elnyomassék, *gyenge*” [kiemelés tőlem]), ám azokat különbözőképpen, nem egyazon logikát érvényesítve ragadja meg. Az, aki erős, személyiségéből vagy például egy (megszemélyesített) állam esetében: berendezkedéséből fakadóan, tehát inherens módon az, míg a gyengeség sokkal inkább egyszerű pozíciónak tekinthető, és mint ilyen, nem rendelkezik semmilyen ismertetőjeggyel, amely túlmutatna az erővel való kapcsolatán, nem ragadható meg önálló fenoménként. Az erő potencialitás, amely a gyengeséggel való kölcsönhatásban tűnhet fel, a gyengeség pedig az erő elszenvedése által nyer kontúrokat. Az elnyomás és az elnyomottság ekként egymásra utalt. Jelölésük, ahogy ezt a versszak szintaxisa is kiemeli, ebben a viszonyban lehetséges.

Az *erős* és a *gyenge*, annak ellenére, hogy csakis a jelölés mozzanatában illeszthető össze az elnyomás és az elnyomottság viszonyában hozzá társított jelöltsel, „[m]ióta és míg a világ”, a fenti meghatározásoknak megfelelően ragadható meg. Nem arról van tehát szó, hogy az erős és a gyenge meghatározása örök érvényű, sokkal inkább a konvenció örökérvényűségéről beszélhetünk, a jelölés mozzanatában kódolt hagyomány meghaladhatatlanságáról, mely ugyanakkor ráutalt a jelölés aktusára. Az, hogy az ember az elnyomás és elnyomottság viszonyában az elnyomót ismeri fel és nevezi meg erősként, az elnyomottat pedig gyengeként, lényegében nem más, mint a kultúrában és a nyelvben magában foglalt mechanizmus, amely újra és újra érvényt szerez magának. Az ember ezért nem képes az erő más formáját elképzelni, mint ami az elnyomásban ölt testet. Mint ilyen, az erő az elnyomás alapja, vagyis a két részre osztott világ uralkodó szervezőelve: az erő mint eszköz a hatalom eszköze, a gyengeség pedig nem több, mint az uralkodást lehetővé tévő állapot. A nemzetközi közösség távlatát szem előtt tartva egyértelmű, hogy az erős és a gyenge ilyesfajta megkülönböztetése nem éppen békebarát. Ahogy arra az „Amazt” és a „Mikép ezt” utaló funkcióinak bizonytalansága – továbbá az erős és a gyenge bizonyos fokú megkülönböztethetetlenné válása a béklyók és a láncok viszonyában (innen

nézve az erőt magát is megköti ereje) – érzékelteti, a lehetőségek szintjén a gyenge nem nélkülöz mindenfajta erőt és így az erős sem némi gyengeséget, ugyanakkor a gyenge, amennyiben maga is bír érvényre juttatható erővel, e rendszerben csakis az erős helyébe lehet képes lépni, ami azt is jelenti, hogy csupán helyzetét tudja megváltoztatni, az emberi létnek formát adó társadalmi-politikai alapmegkülönböztetéseket nem.

A jelölés teremti meg első ízben az erős és a gyenge differenciáját, e fogalmakat az elnyomáshoz és az elnyomottsághoz rendelve. Az erő értéke ekként az elnyomás gyakorlásából és az elnyomottság hiányából származik, az egyéni vagy társadalmi szuverenitás megőrzéséből és cselekvőerőbe fordításából. Ebben a rendszerben az erő mint eszköz és a gyengeség mint állapot közti értékdifférenca teremti meg a szuverén/nem szuverén politikai megkülönböztetésének alapjait. A nemzetközi közösség szubsztanciális-pozicionális és politikai alapmegkülönböztetése a törvényhez való viszonyba (erő/erős/szuverén ↔ gyengeség/gyenge/nem szuverén) bevezetik a szuverenitás paradoxonát. Ez a paradoxon, ahogy Carl Schmitt után<sup>42</sup> Giorgio Agamben tömören megfogalmazta, tulajdonképpen abban áll, hogy „a szuverén egy időben helyezkedik el kívül és belül a törvénykezés rendjén”.<sup>43</sup> A béke törékeny lehetősége Aranyánál tehát csakis akkor kerülhet látótávolságba, ha a joglétesítő autoritás, példának okáért, mint Victor Hugo írja, egy „szuverén szenátus” érvényteleníti a közösség elnyomó tagjainak abszolút módon szuverén, tehát kivételes állapotát – amely az erő és az uralomra való jog, a természeti és a jogi megkülönböztethetetlen tételének területe –,<sup>44</sup> és abba, háta mögött hagyva az ahhoz korábban társított elnyomás attribútumát, maga helyezkedik bele, miközben az erő és a gyengeség értékdifférenciáját, az *erős* és a *gyenge* megkülönböztetését is hatályon kívül helyezi, a jogi rend kínálta állapotokkal, mondhatni kávéval, székekkel és tárgyalóasztalokkal helyettesítve azokat. Ahogy láttuk, Kant formális szinten éppen így tartotta megvalósíthatónak az örök békét, ám ez nem jelenti azt, hogy Arany versében ennek az együttállásnak lenne realitása.

42 Vö. Carl SCHMITT, *Politikai teológia*, ford. PACZOLAY Péter, Bp., ELTE ÁJK, 1992, 2.

43 Giorgio AGAMBEN, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*, transl. Daniel HELLER-ROAZEN, Stanford, Stanford UP, 1998, 15.

44 Vö. *Uo.*, 21.

A fenti két versszak példaszerűen jeleníti meg a *Gondolatok* egyik legfontosabb érvét: még ha rendelkezésre is állna „egy közös hatalom, / Törvény, igazság”, az nem lenne képes érvényesülni, mivel hiányt szenved az életbe lépéséhez nélkülözhetetlen autoritásból. Innen nézve lehet csak egészen nyilvánvaló, mennyire ingatag lábakon áll is a béke előbbi lehetősége. „A tekintély ismertetőjegye – ahogy Hannah Arendt írja – a kétségtelen elismerés azok részéről, akiktől engedelmességet követelnek; a tekintélynek nincs szüksége kényszerre, sem meggyőzésre.”<sup>45</sup> A kérdés, amely arra irányul, hogy ki az, aki a törvényt betartatni képes („Avagy ki fékezendí meg / Az ember szenvedélyét, / Midőn iszappal hánýja fel / Háborgó lelke mélyét?”), a tekintély eredendő hiányát emeli ki, a közös törvény tekintélyelvű érvényesülésének elvi lehetetlenségét.

A béke Arany versében az emberi társadalmak oldaláról tekintve azért ábránd, mert a nemzetközi közösség tagjai a kultúrában foglalt eredendő erőszak miatt csakis elnyomóként és elnyomottakként képesek magukra tekinteni, a politikai alapmegkülönböztetésének megfelelően két csoportra szakadva. Ha pedig valamely csoda folytán képesek lennének is másik perspektívát létesíteni és egy közös törvény alatt egyesülni, az elérni vágyott béke a törvény hitelesítésekör futna zátonyra, mivel az Isten helyébe lépő józan ész nem tud a lélek szenvedélyeinek gátat szabni és ezért nem képes a közös törvény autoritását biztosítani. Ha a béke nem a törvény autoritásán alapszik, ismét csak az (erőszak) eszközök műveleteinek szintjén találjuk magunkat. A törvény betartása ekkor betartatásának függvényévé válik, az erő és a nyomában járó erőszak korrelátumává, amely az elnyomást visszacsempészi a szuverenitás struktúrájába. Mivel pedig az elnyomás mértéke szabályozhatatlan („Amazt mikép mérséklitek / Hogy enyhe légyen lánca?”), a béke ebben a formában megvalósítva tulajdonképpen értelmét veszti, hiszen nem sok különbség fedezhető fel közte és az elnyomás–elnyomottság viszony konstellációi között. Azt, hogy Arany gondolkodását milyen mélyen és tartósan határozta meg a kultúra és a politikum ilyesfajta elgondolása,

---

45 Hannah ARENDT, *Hatalom és erőszak*, ford. SZABÓ Csaba = *Az árnyék helye: Tanulmányok a hatalom, a morál és az erőszak kérdéseiről*, szerk. GULYÁS Gábor, SZÉPLAKY Gerda, Pozsony, Kalligram, 2011, 184.

jól mutatja például, hogy az előbbi relációk alkotják az 1877-es – tehát a *Gondolatok*-nál több, mint negyedszázaddal később keletkezett – *Civilizáció* című vers magját is.<sup>46</sup>

### 3. Körköröség: a tenger mint a történelem trópusa

Rendkívül fontos figyelmet szentelni annak, hogy a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* miként jeleníti meg a világot meghatározó tényezőként kiemelt történeti időt. Ahogy látható volt, a vers a haladásra való kényszeres törekvést ironikus távlatba helyezi, így az sem különösebben meglepő, hogy Arany a békekongresszus programjának – mind a versben, mind Hugónál – formát adó lineáris időkonceptiót nem fogadja el. A *Gondolatok* időszemlélete az időbeliség körkörös szerveződését tünteti ki.<sup>47</sup> A nemzetek ifjú- és felnőttkorán át azok elöregedésében, túlérésében kicsúcsosodó 18. századi, a fejlődés és a hanyatlás dialektikájára épülő modellek logikája Arany versében a tenger trópusában és az ahhoz kapcsolódó kovászhasználatban él tovább. Az idő ciklikus rendje a tenger felhabzásában és a hab szertefoszlásában jelenik meg, míg a kovász a népek fejlődésének modelljét szolgáltatja.

---

46 „Ezelőtt a háborúban / Nem követtek semmi elvet, / Az erősebb a gyengétől / Amit elvehettetett, elvett. // Most nem úgy van. A világot / Értekezlet igazgatja: / S az erősebb ha mi csinyt tesz, / Összeül és – helybenhagyja.” ARANY János, *Összes költeményei I.*, i. m., 504.

47 A versbeli ciklikusság („körforgás”) időstrukturáló szerepére már Szegedy-Maszáék Mihály is felhívta a figyelmet: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az átlényegített dal = Az el nem ért bizonyosság*, i. m., 295. A *Gondolatok a béke-kongresszus felől* tehát nem Arany 1850-es évek eleji költészetének abba a vonulatába illeszkedik, amelynek „gyakori motívuma az időhöz kapcsolódó képzetek kiüresedése, és ironikus vagy humoros újraértelmezése”. MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009, 245.

Óh, a világ története  
Szomorú egy tanulmány!  
Mint buborék tűnik fel ott  
Nép, nép után kimulván;  
Jaj annak, mely már tündökölt!  
Annak közelg halála,  
Elsímul a víz tükre és  
Új hab tolul reája.

Isten egészbe' működik,  
Egészre fordít gondot;  
Midőn egy nép – mint a kovász

–  
Megérett és... megromlott,  
Midőn satnyulva testben és  
Lélekben túlművelve,  
Békét ohajt a gyáva test,  
Az elcsigázott elme;

[...] Midőn a gazdag meg-  
kövül  
És a szegény elfásul...  
Egyszóval a polgárodás  
Fordul reánk csapásúl:  
Akkor életör egy vad nép  
Szilaj vére és erénye  
És elborít, mint a tenger  
Hullámi, vagy fővénye. –

A felszínen megcsillanó buborék újabb és újabb buborékoknak adja át a helyét, amelyek – akárcsak elődeik – mind megcsillannak és kipukkadnak. Azok a népek, amelyek dicsőséget dicsőségre halmozva tündökölnék a fényben, ugyanolyan hirtelenséggel távoznak a történelem színpadáról, amilyen hirtelenséggel azok távoztak, melyeknek a helyükbe léptek. A mozgás, a felhabzás és a betemetés általi szertefoszlás folyamatainak állandóságáért a tenger felel. A buborékok (népek) ezért ráutaltak a természeti erő önkényesnek és szabályozhatatlannak tűnő mivoltára, amely ciklikus rendet létesít az időben. A tenger mint ilyen, az emberi történelem mestertrópusa.

Arany versében a történelem mögött Isten áll (mint gondviselő: „Isten egészbe' működik, / Egészre fordít gondot”; „Bölcs Isten az, ki rendel”),<sup>48</sup> aki a népek elbukásának megtörténtét bizonyos kritériumok teljesüléséhez köti. Az isteni és az emberi perspektíva különbözősége

48 Vö. SZILI József, *Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernsége*, Bp., Argumentum, 1996, 103–105.



kulcsfontosságú a trópus szempontjából. Amíg a tenger felhabzása és a hab elillanása csupán néhány pillanat műve, egy-egy nép számára ez az időtartam maga a történelem, az isteni egésszel szemben itt az emberi parcialitása áll. (A vers tehát innen nézve is erősen kötődik a *Vanitatum vanitashoz*: „A történet röpkölése / Csak egy sóhajlás lengése; / Pára minden pompa s ék: / Egy ezred egy buborék.”) Míg a népek a történelmi időben, a történelmi eseményekben magát a természeti önkényt vélik felfedezni, addig Isten számára a dolgok menete szabályos és tervszerű, mivel a felvehető állapotok csupán egy ismétlésen alapuló séma üres helyeit töltik ki. Az ilyen állapotként megnevezhető bukás kritériumai a megérés és a megromlás kovászhasonlatához köthetők. Ide tartozik a munka és a vagyon szétválása, a csalás intézményesülése, az erkölcsi eltévelyedés, a családi kapcsolatok felbomlása, „[e]gyszóval a polgárodás” Arany által azonosított folyamatai. Komlós Aladár a „polgárodás” jelentésével kapcsolatban joggal emelte ki, hogy azt tévedés lenne a marxista társadalom-elmélet kritikai alapvetéseivel összefüggésbe hozni:

Ha megnézzük, milyen értelemben használja a szót Arany más írásaiban, ahol az összefüggés félreérthetetlené teszi a jelentését, kiderül, hogy sohasem értett rajta kapitalizmust, s nem hozta kapcsolatba a polgársággal sem, hanem civilizációt, művelődést értett rajta, ami pedig természetesen a kapitalizmus előtt is több ízben létrejött. [...] S nemcsak Arany, de az egész egykorú irodalom kizárólag a mondott értelemben használta a szót, senkisémmé képzelte, hogy civilizációt, polgárosodást csak a polgárság teremtetett.<sup>49</sup>

A *Gondolatok* civilizációkritikája a „polgárodás” folyamatának – vagyis a civilizációs folyamatok – tétlenségre kárhozzátó tendenciáit pécézi ki („satnyulva”, „renyhe”, „állóvizében”, „megkövül”, „elfásul”), ahogy a békekongresszus törekvései már a költemény első versszakaiban is azért váltak ironikusan szemlélhetővé, mert a haladás nevében az örök békében testet öltő állandóság megteremtését tűzték ki célul.

49 KOMLÓS Aladár, *Három félreértett Arany-vers*, ItK, 1964/1, 23–24.

Itt tehát visszatér az első versszakok logikája: a béke a *Gondolatokban* rendre a mozdulatlansággal, a tétlenséggel, a történelem befagyasztásával kerül kapcsolatba. A békekongresszus nemcsak a történeti idő eredendően körkörös struktúrájáról nem vesz tudomást, mikor lineáris narratívaként, az erőszaktól a civilizáció, a harctól a béke felé tartó fejlődési ívként azonosítja azt, hanem a mozgásról – és a mozgás általi társadalmi vitalizációról –, az energiáról mint konstitutív tényezőről sem. Ezért veszik el a „túlérett” nép: „egy vad nép” – mint Isten és a történelem eszköze –, melynek „[s]zilaj vére és erénye”, egyszerűen elsöpri, mivel a bukásra ítélt nép éppen az erőről, az erősségről és az elnyomásról, vagyis szuverenitásának lehetőségfeltételeiről mondott le, mikor békét kezdett kívánni.

Hiú szándék! vesztett erő  
Ily küzdelemre szállni,  
Megáradt nemes lelkek  
Sziklába vert hullámai!  
A megkövült gonoszságból,  
Melynek tövén kihaltok,  
Nem érdemes, ha mit talán  
Századokig lenyaltok.

A gonoszság akárcsak Kantnál, Aranynál is antropológiai állandó. Dekonstruálhatatlan és megmásíthatatlan természeti erő: a hullám energiáját elnyelő szikla nem szenvedhet el számottevő károsodást évszázadok alatt sem. A békekongresszus a hullámzás-felhabzás ciklikus mozgását a sziklafal médiumának segítségével kívánja kijátszani, az anyag, vagyis a gonoszság pusztulását a társadalmi haladás mértékegységévé téve, és így linearizálva a történeti időt. Habár ez a vers perspektívájából sem tűnik lehetetlennek, értelmesnek a feladat nagyságát és az éppen adott szereplők képességeit, valamint lehetőségeit messze meghaladó volta miatt aligha nevezhető. A történeti idő előtti és a jövőbeli béke Arany Jánosnál ezért egyaránt a tiszta, ám félrevezető idealitás – ironikusan szemlélt – szférájához tartozik.

#### 4. Összegzés

A békekongresszus törekvései ellen, mint láttuk, Arany verse számos kifogást emel. Ezek első csoportja aköré a tézis köré összpontosul, hogy a Gondviselés helyébe léptetni vágyott testvériség/szeretet és józan ész kettőse nem lehet képes ugyanazt a funkciót betölteni, mint elődje. Az isteni szabályozóelvek alapján formálódó közösségeket felváltani hivatott, inherens kódok szerint szerveződő modern társadalmak csakis akkor helyezhetik karnyújtásnyi közelségbe a békét, ha a történelmet manipulálhatóvá teszik. Mivel az emberi történelem a gyűlölet és a szomorúság történetével volt egyenlő, a szeretet és a ráció által megalapozott örök béke berekeszti azt – legalábbis addig ismert formájában. Azonban bármilyen elhivatottak legyenek azok, akik e cél elérésére teszik fel az életüket, a történelem Aranyánál – habár az emberi perspektívából a természet káoszához látszik kapcsolódni – nem véletlenszerű események sorozata, hanem Isten által szabályozott és felügyelt, körkörös módon szerveződő narratíva, melynek törvényei az ember által nem megmászhatók.

A kifogások másik csoportja az ember antropológiai és kulturális diszpozíciója köré szerveződik. A szuverenitás Arany versében az elnyomás képességére és az elnyomottság hiányára épül. Az erős és a gyenge megkülönböztetése az erőt mint az erőszak (elnyomás) eszközét tünteti ki értéként. Alkalmazását alapesetben nem tiltja semmi, sőt a gonoszság mint az emberi természet fontos alkotóeleme vélhetőleg még támogatja is azt. Mivel az erős és a gyenge megkülönböztetése konvencionális – és nem pedig szubsztanciális-pozicionális, mint amilyen az erőé és a gyengesége –, a hagyományt megszólaltató nyelv stabilizálja azt a viszonyt, amelyben a politikai alapmegkülönböztetése az erőszakkal létesít közvetlen kapcsolatot (erő/erős/szuverén <-> gyengeség/gyenge/nem szuverén). A *Gondolatok*ban nincs törvény és nincs jog, amelynek létesülése garantálni lenne képes az emberi szenvedély túllapásainak megfékezését, valamint azt, hogy a jogi a politikai rend helyébe lépve ne termeljen ki a fentihez hasonló viszonyokat saját cselekvőerejét megőrzendő, hiszen ez az eshetőség az autoritás eredendő hiánya miatt

szüntelenül fenyeget. És még ha ez nem is lenne így, a békevágy megjelenése Arany versében egy-egy nép nemsokára bekövetkező elbukását jelzi. A társadalmi fejlődés legmagasabb fokán álló nemzetek egymással megkötött békeszövetsége innen nézve irreleváns, ugyanis csak idő kérdése, hogy azt mikor söpri el „egy vad nép”. Választva a Gondviselésbe vetett hit és a béke lehetősége között, a *Gondolatok* az előbbi mellett teszi le a voksát. Aranynál a Gondviselés helyettesíthetetlen.

## ABSZTRAKT

Tanulmányomban Arany Jánosnak a békéhez való viszonyát igyekszem körvonalazni, a szerző *Gondolatok a béke-kongresszus felől* című versének értelmezésével. A szövegelemzés előkészítése során, mivel a vers e diskurzusokhoz erőteljesen kötődik, ismertetem mind Immanuel Kantnak, mind pedig Victor Hugónak a békéről kifejtett gondolatait. A tanulmány egyik előfeltevése a következő: Arany versének megértéséhez szükséges látni, hogy megszólalása milyen diszkurzív mezőbe tagozódik, továbbá azt is, milyen viszonyt létesít ezzel a mezővel. Miután ismertettem a vonatkozó beszédmódokat, rátérek a vers szoros olvasására, amelynek során – ügyelve a felnyitott horizontra – politika- és társadalomelméleti, valamint a vers történelemszemléletével kapcsolatos összefüggéseket tartok szem előtt. Mindenekelőtt arra a kérdésre próbálok meg választ adni, hogy Arany verse miért utasítja el a korabeli béke-kongresszusok által elérni vágyott célt, vagyis a békét.

PATAKY ADRIENN

## A tőkharang

Az önreflexív szonett szerepe

Arany Jánosnál és kortársainál

„Arany valódi modernségét csak a 20. század költészete felől érthetjük meg”

Sőtér István

Kazinczy úgy vélte, ő írta a legelső magyar szonettet – ez több szempontból cáfolható, az viszont kevésbé kétséges, hogy ő írta az első önreflexív szonettet magyarul, s hogy fellendítette ezt a versszerkezetet, amely később mások mellett Berzsenyi, Vörösmarty vagy Arany János érdeklődését is kivívta, ha csak néhány példa erejéig is. *A Sonett' Múzája<sup>1</sup> vagy Cypris' rózsá lehellete<sup>2</sup>* – Kazinczy és Berzsenyi önreflexív szonettmegnevezései – Aranynál percnyi rózsafelhőként (*Az ihlet perce*) vagy éppen hangtalan kongatott harangként (*Naturam furcâ expellas...*) íródnak újra. Arany mindkét szonettje rizomatikus intertextuális hálóbá ágyazódik be, s a költői mesterség tematizálódása miatt ezek ars poétikus szonetteknek is nevezhetők.

Arany szonettjeinek filológiai áttekintése

A szonett a 19. századi magyar lírában számottevő utat járt be, ám a század második felére elcsendesült a szonett-vita,<sup>3</sup> s e forma divatja is csökkenni látszott. Arany Jánosnak két szonettje ismert, mindkettő

1 KAZINCZY Ferenc, *Összes költeményei*, s. a. r. GERGYE László, Bp., Balassi, 1998, 51.

2 Berzsenyi verse nem szonett, de ezzel az aposztrófával kezdődik: „Cypris' rózsá lehellete / Nemzett Laura' ölen téged alak Sonett!”, lásd BERZSENYI Dániel, *A' Sonetthez = Berzsenyi Dániel' versei*, kiadá Helmeczi Mihály, Pest, Trattner, 1813, 38.

3 A Kazinczy posztulátumai nyomán kiobbant szonettviták tulajdonképpen leírhatók a preskriptív és deskriptív ellentét párral – előbbi (Kazinczy vélekedése) értékítéletet is magában hordoz, mint a klasszicista-esszencialista poétikák.

sokrétű jelentésekkel bír, formai választása átgondoltnak bizonyul. E versek a modern líra felől olvasva könnyebben értelmezhetők, mintha a magyar nyelvű szonett múltját és Kazinczyt – vagy a közvetlen kortársakat – hívnánk segítségül. Igaza van tehát Sőtér Istvánnak, aki szerint „Arany valódi modernségét csak a 20. század költészete felől érthetjük meg”.<sup>4</sup> Sőtérrel azonban abban, hogy elveti Arany összehasonlíthatóságát nemcsak a hazai kortársakkal, de Baudelaire-rel is, nem lehet egyetérteni. A modern magyar líra megkésetttségének okát többek között abban látja, hogy nálunk Vörösmartyét Petőfi költészete követte, amely olyannyira radikálisan *más* irányt vett, hogy ennek következtében a Baudelaire-féle forradalom utáni csalódottság hangja nem szólalhatott meg a magyar lírában évtizedekig, ráadásul a „Petőfi-hangot” maga Arany is továbbvitte a forradalom után. Petőfi *Arany János*hoz című versében egyébként „a puszták harangjának” nevezi Arany dalát, amely egyszerű és tiszta: „a természet tanított tégedet” – írja.

Arany Jánosnak tehát két szonettjét ismerjük: *Az ihlet percét* (1855) régóta a szonettek között tartják számon, a *Naturam furcâ expellas...* (1877) című darabot azonban csak a 20. század második felétől sorolja a szonettek közé a szakma egy része.<sup>5</sup> Arany János mindkét szonettjének különleges intenciójú autobiografikus története van: az első csak későn jelent meg saját nevén, a másodikat pedig nem engedte publikálni életében; azt fia, Arany László adta ki, apja halála után. *Az ihlet perce* 1855 januárjában keletkezett, a vers történetéhez hozzátartozik,<sup>6</sup> hogy először álnéven (Szende Rafael) és más címmel (*Az ideál. Fresco-szonett*) jelent meg, a *Hölgyfutár* című lapban.<sup>7</sup> Az alcím Heine gúnyos szonettjeire utal: *Fresko-Sonette*. Arany e versét csupán 1867-ben vette fel először saját kötetébe, 1855. január 16-ra keltezett, Tompa Mihálynak írt leve-

4 SÖTÉR István, *Elért és el nem ért bizonyosságok*, Literatura, 1974/2, 14. (kiemelés tőlem)

5 Lásd HANKISS Elemér, *A népdaltól az abszurd drámáig: Az irodalmi mű egy alapvető strukturális mozzanatáról* = H. É., *A népdaltól az abszurd drámáig*, Bp., Magvető, 1969, 69; TARJÁNYI Eszter, *Ars poetica-szerű szonettek, szonett-szerű ars poeticák. Arany János: Az ihlet perce és a Naturam furcâ expellas...*, It, 2014/1, 409–424.

6 Erről hosszabban lásd TOLNAI Vilmos, *Arany János szonettje*, Budapesti Szemle, 1927/207, 288–292.

7 SZENDE Rafael, *Az ideál: Fresco-szonett, Hölgyfutár*, 1855. július 5.

leben viszont már a publikálás előtt tesz róla említést („a sonett, melyet a minap írtam”<sup>8</sup>), sőt, idézi is versét teljes terjedelmében. Ez a változat több ponton eltér a folyóiratban megjelenttől, valamint az 1867-es kiadástól, de a cím és szerzői név változása mellett a többi csere apróbb, stilisztikai és tipográfiai jellegű (persze ettől még valamelyest értelem-módosító) javításnak tekinthető. A név- és címváltoztatás ténye már önmagában hosszas értelmezést eredményezhetne, ahogy a vers ars poétikussága is. Az *ihlet perce* magába olvasztja többek között a megidézett Kazinczy-sonett (*A sonett’ Múzája*) ars poétikáját vagy Kölcsey *A költő* című sonettjének néhány motívumát. A Kazinczy-versnek nemcsak tematikáját, de formáját, nyelvezetét és stílusát is átveszi Arany sonettje, ám annak irányultságát felülírva, más esztétikai minőséget adva meg alaphangként (gúny, irónia, humor) – ahogy a *Vojtina Ars poeticája* is csak utalásszerűen idézi meg Kazinczy rímeit, intertextusként bújtatva azokat.

Arany nem pusztán e versekben emlékezik meg Kazinczyról, hozzá írt hommage-ával (*Kazinczy Ferenc emlékezetére*) kapcsolatban például egy későbbi – 1859. november 2-án írt – levelében arról panaszkodott Tompa Mihálynak, hogy verse az előadók rossz szavalása miatt megbukott, Tompa ezért ezzel vigasztalta őt:

Hogy a magyar közönség szájaíze megveszett, hogy nem a művészt, hanem a hangzatost, a nagyhangút szerette s szereti mindig, azt én régen mondom – olykor tapasztalom is. Mindenkor azok voltak előtte kedvesebbek, kik Kazinczyként „*kongatnak harangot*” – s ez a dolog természete. Nem lévén fogékonysága az igazi szépség iránt, az nyerte s nyeri meg a nagy többség tetszését, a ki ugyancsak széles szájjal kimondja, a mi a sokaságnak kedves. Legnagyobb költőinket nem a költői, hanem a politikai gondolat tette népszerűvé előttünk; Petőfit nem a szépségek, hanem a szilaj modor. Egy két kritikus – vagy a lapok folytonos magasztalása

8 Arany János Tompa Mihálynak, 1855. január 16. = ARANY János, *Levelezése (1852–1856)*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, II, Bp., Akadémiai, 1982, 525. (AJÖM, XVI.)



is tehet ugyan valakit népszerűvé, de ha művei közt nincs, a mi „jól kong” ez a népszerűség olyan ráerőltetett valami; elhiszik, bámulják, de nem olvassák, vagy ha igen, nem értik.<sup>9</sup>

Tompa Kazinczyval kapcsolatban kétszer is használja e részletben a *harangkongatás* kifejezést, a kritikai kiadás szerint Csokonai *A' Fársáng Bútsúzó Szavai* című versére utalva, abból idézve.

A *Naturam furcā expellas...* című szonett – amely maga is a harangkongatást teszi verse központi motívumává – a *Kapcsos könyv* darabja, az Arany Gyulai Pál által 1856-ban ajándékozott versírófüzeté, amely leginkább arról ismert, hogy Arany ebbe jegyezte le az *Ősziké*-ciklust – s e kéziratlapok különösen értékesek esztétikailag is, így a füzet több facsimile kiadást megért a 20. század során, elektronikus hasonmás kiadása online is elérhető.<sup>10</sup> E szonett érdekessége, hogy további kéziratát is őrzi az emlékezet, azt összehasonlítva a *Kapcsos könyv*belivel kiderül, hogy utóbbi tisztázata, míg az első változaton néhány javítás, áthúzás szerepel, illetve a vers fölött rajz is található egy ágakra akasztott tökről.<sup>11</sup>

Arany János *Kapcsos könyvéről* fia, Arany László azt írta, hogy 1877-ben „a Margit-szigeten két hó alatt több költeménye készült el [apjának], mint – az 1861–63 éveket kivéve – huszonöt év óta együtt véve. Kedvvel, kitartással, mondhatni »egy lélekzet alatt« megírt egy egész sorozat

---

9 Tompa Mihály *Arany Jánosnak*, 1860. január 25. = ARANY János, *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János, Bp., Universitas, 2004, 68. (AJÖM XVII.) (kiemlések tőlem) – Ajkay Alinka hívta fel rá a figyelmet, hogy valószínűleg nem konkrét versre, hanem Kazinczynak arra a véleményére utal metaforikusan a 'kongatás', amely a jó hangzást részesíti előnyben. Lásd TARJÁNYI, i. m., 420.

10 A könyv az MTA Kézirattárában található (MTAK Kt. K510), lásd KOKAS Károly és TÓTH Margit elektronikus facsimile kiadását (<http://mek.oszk.hu/00500/00596/html/index.html>) (Készült az Akadémiai Kiadó 1962-es hasonmás kiadása alapján). Lásd továbbá EISEMANN György, *Egy kézirat közegváltása: A konvertivitás mint olvasástan tapasztalat* = E. Gy., *A későromantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010, 282–305.

11 „Az első kézirat fölé oda is rajzolta a gyermekkori emléket: a két ágásra kifeszített tőkharangot.” Lásd a Magyar Elektronikus Könyvtár *Ősziké*-oldalán belül itt: <http://mek.oszk.hu/00500/00596/html/ciklus/jegyzet/naturam.htm> és itt: <http://mek.oszk.hu/00500/00596/html/facsimile/index.html> (Letöltés ideje: 2017. október 12.)

lyrai verset, balladát, genret.”<sup>12</sup> A *Kapcsos könyv*beli *Őszikék*-ciklus legtöbb verse valószínűleg nem e lapokon lett először lejegyzett szavakká, betűkké formálva, ugyanakkor a mai értelmező számára a gyűjtemény – kronológiája és medialitása miatt – együtve tartozása befolyásolja az olvasást, értelmezést. A füzetbe másoltság, a versek egymásutánisága, megkonstruáltsága miatt a munka sorozatnak tekinthető, ugyanakkor e szerialitás mellett nagyon fontos a szövegek kéziratban, egyben és rejtve maradásának szerzői intenciója is. Az önreflexív ciklust összetartja a deprimált hangulat, az idő múlásának érzékelésével járó romlás – a szellemi és testi öregedés – miatti rezignáltság. A lírai én számára nehéz a költőként alkalmatlanná válás gondolatának, érzésének feldolgozása, így e vallomásos lírai darabokban egyszerre jelenik meg a lemondás és elnémulás gesztusa, s egyúttal mindezek iróniája, antielégikus hangneme. Az *Őszikék* cím az őszi kikerics növényre utal, amelynek latin neve valószínűleg a görög Kolkhiszból származik, hatóanyaga a kolhicin, amely elsősorban gyulladáscsökkentő; a növény nagyobb mennyiségben viszont súlyosan mérgező lehet. A monda szerint a kolkhiszi királylány, Médeia a szerelmének, Iaszónnak kikericset (is) tett az aranygyapjú ellopásához apotropaikus célból készített varázskendőcsébe.<sup>13</sup> A kikerics az aranygyapjút őrző, elkábított Prométheusz véréből sarjadt, vagyis a „kettős szárnyú, sáfrányszínű kikerics levét préselte ki Médeia, melynek gyökere piros, akár a frissen szelt hús, és azóta Prométheusz virágának nevezik”.<sup>14</sup> A mitológia e növénynek fiatalító szerepet is tulajdonít – mindezek, elsősorban a *védelmező, gyógyító, fiatalító* tulajdonság, benne rejlik az *Őszikék* címválasztásában.

A *Kapcsos könyv* ötvenhét *Őszikék*-verse közül a *Naturam furcâ expellas...* az ötödik, datálása szerint egy napon született a *Vásárban* című verssel, s három nappal későbbi a *Támburás öreg úr*. A ciklus egésze konfessziószerű, önmegszólító, s a megkésettiséget, illetve az élet végére érkezést tematizálja. Az egyik verse szerint „Függ már szögén a hárfa [...] Ujjam nehéz a húron, / A verset únva írom: / Ez tán utolsó.” (*Dal*

12 ARANY László, *Előszó = Arany János hátrahagyott iratai és levelezése. 1. Versek*, Bp., Ráth Mór, 1888.

13 APOLLODÓROSZ, *Mitológia*, ford. HORVÁTH Judit, Bp., Európa, 1977, I, 9, 23.

14 Robert GRAVES, *Az arany gyapjú*, ford. RÓNA Ilona, Bp., Európa, 2002, 182.

*fogytán*), egy másik ezzel az autoreferenciális gesztussal indul: „Későn keltél, öreg! hova indulsz már ma?” (*Az elkésett*), a tárgyalt szonett előtti vers szerint pedig a lírai én élete már csak „silány gyertya” (*Aj-baj!*). A ciklusról részletesebben értekezik többek között Voinovich Géza, Keresztury Dezső, Barta János és Szilágyi Márton:<sup>15</sup> többen a modern magyar líra kezdetét vélik felfedezni e ciklus darabjaiban. S valóban: Arany tulajdonképpen a baudelaire-i eszmét, a romlás tanúságtételét és elkerülhetetlenségét írja meg az *Őszikék*ben.

A *Naturam furcá expellas...* című verset Horváth Iván is megemlíti *Magyar ritmus* című tanulmányában, ahol azt Nagy Imre javaslatára „angol típusú elfajult szonett”-nek címkézi jambikus és szonettre emlékeztető volta miatt.<sup>16</sup> A tizennégy soros vers nyomtatott kiadásban így néz ki:

Gyermekkoromban felköték  
A színben egy nagy tökharangot,  
Amely ugyan nem ada hangot,  
De máskép vígan működék;  
Mevolt a súlya, lódulása,  
Kötelét hogy jól visszarántsa  
S vele a kis harangozót; – –  
Szóval: csinált *commotiót*.  
„No, mondám, majd ha nagy leszek,  
*Valódi* harangot veszek  
És azt egész nap kongatom  
Saját kényemre, szabadon.”  
Így kongatom most untalan  
E verseket – – bár hangtalan.  
(1877. júl. 9.)

---

<sup>15</sup> Lásd ARANY János, *Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951; ARANY János, *Kapcsoló könyv*, szerk. és bev. KERESZTURY Dezső, Bp., Akadémiai – Helikon, 1978; BARTA János, *Az Őszikék titka* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 122–143; SZILÁGYI Márton, „*Mi vagyok én?*”: Arany János költészete, Bp., Pesti Kalligram, 2017, 264–280.

<sup>16</sup> HORVÁTH Iván, *Magyar ritmus*, Alföld, 2000/2, 5.

Tarjányi Eszter írt elsőként részletesen a vers szonett mivoltáról, rím-képletéről, szillogizmusáról, s arról, hogy a shakespeare-i szonett hagyományait is felelevenítő darab egyúttal ars poétikus is – ami e korban még ritkán jellemző egy olyannyira lírai darabra (Kazinczy elnevezésével: *hangzatkára*), mint a szonett, hiszen az „ars poetica nem a lírai, hanem a didaktikusabb episztolai hagyományból nőtt ki, és nem a bensőséges érzelmeivel, nem is a zeneiségével hat, hanem az olvasónak szinte már kiszóló önkinyilvánításban, a logikai-esztétikai érvelés józanságában és meggyőző erejében mutatkozik meg. Nem csoda, hogy a két lehetőség csak nehezen hozható össze egymással”<sup>17</sup> – írja Tarjányi. Arany János e verse egy metatextus paródiájának palinódiája, mondhatnánk, ha a recepció azon ítéletére támaszkodunk, miszerint e szonett Arany korábbi szonettje állításait vonja vissza, ahogy Németh G. Béla fogalmaz, felszínre kerül „az elhibázott élet, eltévesztett szerep, elmulasztott lét tragikus sejtelme”,<sup>18</sup> s ez a korábbi maga is egy szonetról szóló vers ironikus átírata, paródiája. A tragikum azonban talán nem is annyira sajátja e versnek, hacsak nem éppen abban rejlik, hogy konstruált hagyatéknak szánva, olvasó híján *hangtalan* marad, pusztá partitúra, hiszen nincs, aki felolvassa, megszólaltassa.

### Arany János és a zene

Arany János nemcsak költő, zenekedvelő és amatőr zenész, de zeneszerző is volt.<sup>19</sup> Bartalus István adta közre dalait, aki szerint Arany autodidakta módon kezdett zenét tanulni kisújszállási tanársága alatt,<sup>20</sup> másutt pedig arról olvashatunk, hogy debreceni diákévei alatt tanult meg gitározni. A recepció nagyjából megegyezett abban, hogy *A tamburás öreg úr* című versében Arany saját gitárjára utal, amelyet a ’70-es évek elején kapott ajándékba, s amelyen hallás után játszott népdalokat, sokakat közülük

17 Lásd TARJÁNYI, *i. m.*, 412. – A hivatkozott Fábri-vers: MÓZES Huba, *Kötött formájú költemények antológiája*, Bp., Balassi, 1997, 274.

18 NÉMETH G. Béla, *Arany János*, Kritika, 1967/1, 19.

19 LAKATOS Vince, *Arany János mint zeneszerző*, It, 1919/1–2, 40–43.

20 *Arany János dalai Petőfi, Amadé és saját költeményeire*. Énekre és önálló zongorára feldolgozta BARTALUS István, Bp., Révai, 1884.

le is jegyzett,<sup>21</sup> és saját maga is komponált huszonhat melódiát.<sup>22</sup>

A költészetnek, amely a kezdetektől összefonódik a zenével, legrégebbi toposzai a hanghoz, hangszerhez kötődők közül a lyra/lant (*Letészem a lantot*), a hárfa („Függ már szögén a hárfa; – / Kapcsos könyvem bezárva” – *Dal fogytán*), a hegedű (*A hegedű szárazfája...*), a gitár/tambura (*Tamburás öreg úr*),<sup>23</sup> illetve a csalogány/fülemüle (*A fülemile*), vagy a tücsök („– Mint tücsöké nyáron – / Vész is ki dalod.” – *Mindvégig*; „Mint tücsöké pusztán, gyenge szavam zümmög:” – *Buda halála*) jelenik meg Aranynál, ezek közé sorolható a harang. E természeti vagy mesterséges testek közös tulajdonsága, hogy a hangadásra képesség, azaz külső segítséggel vagy anélkül történik a *megszólalás*, bár dallam eljátszására nem mind képes. El kell tehát különítenünk egymástól a dallamjátszásra, a hangadásra és a zörejre képes hangtesteket.

A harang a költészetben

A harang motívumnak a magyar lírában évszázadokra kiterjedő előzményei vannak. A lélek kongó metaforája már Balassitól ismert: „Ím, az nagy szerelem miatt búsult lelkem / már szinte haranggá lett, / Kit szerelem bennem félen vér ellenem, / rám támadván amellet, / Azért kong jajszóval, zúg fohászkodással / szegény, nyugalma helyett.” (*Ötödik, kiben az Célia szerelméért való gyötrelméről szól, hasonlítván az szerelmet hol malomhoz s hol haranghoz*). A magyar „harang-verseknek” a 19. század második felére hagyománya alakult ki, s a világirodalomból is megemlíthető néhány ismert példa: ilyen Schiller *Ének a harangról* (1799) című, talán leghíresebb verse, vagy az erre íródott *Epilógus Schil-*

21 A Rákóczi kesergőjét például az ő és Kodály gyűjtéséből ismerjük.

22 A fentebb hivatkozott kötetben Bartalus István a költő halála után jelentette meg a fennmaradt 19 dallamot, Kodály Zoltán pedig az 1950-es évek elején Arany népdalgyűjtését tette közzé, benne a költő saját szerzésű dallamaival: *Arany János népdalgyűjteménye*, közléteszi KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952.

23 A tamburát (hosszúnyakú lant, pengetős hangszer), amely nálunk a 19. század második felében terjedt el, az Alföldön citerának vagy tökciturának, Kecskeméten nóta-fának hívták. Régebben veróvel (más néven picegető), újabban pengetővel szólaltatják meg (Dalmáciában vonóval). Lásd *Magyar néprajzi lexikon V. (Szé–Zs)*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1982, 173.

*ler Harangjához* (1815) című Goethe-vers; Edgar Allan Poe *A harangok* című verse (1827–47?), amely hangutánzással operál, vagy Baudelaire magyarul *A repedt harang* címmel ismert verse, 1851-ből. 1846-os a *Költői ábránd volt, mit eddig érzék...* című Petőfi-vers („félrevert harang lázas szívem”), s 1860-as Vajda János *Mit kongnak, búgnak a harangok?...* című elbeszélő költeménye – ezekben antropomorfizált harangok szólnak meg. A harang Baudelaire és a további versek nyomán, többek között Arany hatására, a 20. századi lírában is gyakori motívum, ilyen Ady Endre *Rázd meg a szívedet* című verse mellett (ami 1911-es, s így zárul: „Sikoltson végsőt a bomlott harang”) Dsida Jenő *Te harangozol*, Áprily Lajos *Tavaszdodik I.*, vagy Nagy László *Jönnek a harangok értem* című verse. A harang vagy a hang/hangtalanság<sup>24</sup> több József Attila-versben is megjelenik: „Bennem a mult hull, mint a kő / az úrron által hangtalan. [...] Fáj a szívem, a szó kihül. / De hát kinek is szólanék – ” (*Reménytelenül. II: Vas-színű égboltban...*, 1933), de a *Kláriskban* a lányok ringó „szoknyás lába” is olyan, mint a „harangnyelvek ingása”, s a *Téli éjszaka* is értelmezhető a hang-harang-elnémulás hármásában: „A kék, vas éjszakát hozza hömpölyögve / lassúdad harangkondulás. / És mintha a szív örökről-örökre / állna s valami más, / talán a táj lüktetne, nem az elmulás. / Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc / volna harang / s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz. / S a szív a hang.” A külső hang belsővé interiorizálódik, majd ismét külső nézőpontra vált, ahonnan absztrakt képektől jutunk vissza a belül kongó, ritmikusan ismétlődő ütemhez: „a szív a hang.” A harangnak fontos tulajdonsága a periodicitása, iterabilitása, s mint a szívnek a köznyelvben: (szív)hangja, (szív)zöreje van. Mégis, a harang annyival több a zörejt keltő testeknél, hogy idiofon hangszerként (rugalmas merev teste által) nemcsak rezeg, hanem hosszabb zengési időt is produkál egy adott hangmagasságon (előre *hangolt*) – egymagában ugyan csak hangjelzésre képes, dallamjátszásra nem, de a hangsorra előre hangolt harangok sorozata (harangkórus) dallammá is összeállhat, ritmushangszerszerű használat során.

24 Egy Arany korabeli etimológiai cikk szerint a *harang* szó a hangutánzó *\*har* többől származik, ahogy a *haris*, *harkály*, *harang*, *hars*, *harsog*, *harsány* szavak is. Lásd S. n., *harang*, Magyar Akadémiai Értesítő, 1859/8.

Kassák verse azért különleges e szempontból, mert abban a harangok a hang dallamának alkotóelemei: „Hangomban fekete harangok hintáznak.” (*Az ámokfutó*).

A legtöbb vers az alkotás, a költészet párhuzamaként használja a harang-toposzt, ami így a művészet metaforikus megjelöléseként is érthető. Ilyen Ady Endre Baudelaire-átirata (a *Három Baudelaire*-szonett címen megjelent versek másodika, a *Bűvös, szép őszi ég*),<sup>25</sup> amely a vén harang csengéséről szól, egy másik változatában Babits fordításában (*A repedt harang*) ekképp: „Boldog a harang, mely vénhedten is cseng / S ifjú torokkal küldi messze tájra / Hívó, szent dalát mindig bátran, frissen”. A *Bűvös, szép őszi ég* hatására születetett meg Szép Ernő *A harangozó* című, első szonettje (1908), amelyben a harangozónak messzire „[z]engnek, dalolnak a harangjai”, ő „az istennek muzsikál föl”, mégis elvágódik abból a közösségből, amelynek része, mert az nem érti meg, kirekeszti őt.

Talán Baudelaire verse is inspirálta Arany Jánost saját szonettje megírásakor – Baudelaire-re a recepció gyakran utal, mint olyan szerzőre, aki Goethe vagy Byron mellett nagy hatást gyakorolt Arany utolsó éveinek termésére. A *Naturam furcā expellas...* egyik előzményének nevezhető Baudelaire *La cloche fêlée* című szonettje, ezt már Hankiss Elemér is említi, de a kapcsolatot nem fejti ki. Hogy Baudelaire már ekkor jelen volt a magyar köz- és irodalmi tudatban, az könnyen bizonyítható néhány folyóirat szemlézésével: a *Fővárosi Lapok* 1869-től többször említi Baudelaire nevét, ahogy a ’70-es évek elejétől például a *Budapesti Szemle* is, noha nem túl pozitívan,<sup>26</sup> a hetvenes évek végén már lexikonszócikké

25 Ady harangjairól részletesen lásd PAPP István Géza, „Ha most húznád meg harangját szívednek”, Magyar Napló, 2004/4, 20–25.

26 Egy 1873-as tárcában így szerepel Baudelaire: „A klasszikus írók némely kitisztított kiadásában az illetlen helyeket össze szokták gyűjteni egy toldalékban, hogy a kinek az olyan dolgok iránt nagy hajlama van, együtt megtalálja valamennyit, minden terhesebb keresés nélkül. Buchanan röpirata ilyen természetű kis gyűjtemény. Semmi esetre sem ajánljunk a nagy közönségnek olvasás végett. Azt hiszszük még Baudelaire is kevésbé ártalmas eredeti alakjában, mintha annak piszkosságai így kiválogatva, rámutatva, aláhúzogatva, s általában Buchanan szégyenlős elméssége által megvilágítva jelennek meg.” Lásd h. z. [Hegedüs Sándor], *The fleshly school of poetry, and other Phenomena of the day*. By R. Buchanan. London, Budapesti Szemle, 1873/1–2, 264.

is válik.<sup>27</sup> Baudelaire *A Romlás virágai* százhuszonnégy versének csaknem a fele, ötvenöt szonett, egy olyan lírai korszak után, amelyben a szonett nem volt népszerű. Somlyó György úgy fogalmaz, hogy Baudelaire újra divatba hozza a verstípust, mivel szonettje „felgyorsítja az időt könnyed nyolc szótagos tánclépéseivel, amelyek »végén« mintegy bokára csatolt csengőkként a változatosabb abba cdcd efe eef rímlánc csilingel”.<sup>28</sup> A bokára csatolt csengő erős konnotációkkal rendelkezik a hit terén, a bibliai Mózes könyvében a próféta szerint a papi palást alsó peremén arany csengettyűknek/harangoknak kell lógniuk, hogy a pap „a mikor szolgál, hallassék annak csengése, a mikor bemegy a szenthelybe az Úr eleibe, és mikor kijön, hogy meg ne haljon”.<sup>29</sup> A szibériai sámánok is gyakran viselnek öltözkükön csengőket a transzcendenssel való kapcsolattartás, vagyis a szellemek hívása miatt,<sup>30</sup> így e képzetekhez csatlakozva a Baudelaire-i csengőknek/harangoknak metafizikai szerepet is tulajdoníthatunk.

## A tökharang és a tökcitura

Anélkül, hogy a vers részletes elemzésére sor kerülne (ezt a recepció nagyjából elvégezte), felvetődik egy új, termékeny értelmezési lehetőség a *tökharang* kapcsán. Ugyanis arra kevésbé történt eddig reflektálás, mért épp tökről lehet szó, a szakirodalom általában annyit fűz hozzá a vershez, hogy Arany „[a]z első kézirat fölé oda is rajzolta a gyermekkori emléket: a két ágásra kifeszített tökharangot”, a kép és vers viszonyát elemző értelmezések viszont nem születtek. A képen található és a versben is említett tökharang miéértjére a választ először is a vers címe adhatja meg (1), másodsor az etnográfia és a (népi) hangszertan (2),

27 *Magyar Lexikon: Az összes tudományok enciklopédiája*, szerk. SOMOGYI Ede, 3. kötet, Bp., Rautmann Frigyes, 1879, 218.

28 SOMLYÓ György, *Baudelaire Halál-ciklusa*, Holmi, 2001/5, 662. (kiemelés tőlem)

29 2Móz., 28. 35.

30 A közvetítő és a közösségi szerep a költészetre is igaz, Schlaffer például a szellemekkel való párbeszédet (Geistersprache), a megidézt vagy a közös együttlétet emeli ki a líra céljai és funkciói közül könyve első (*Anrufung*) és nyolcadik (*Gemeinschaft*) fejezetében. Lásd Heinz SCHLAFFER, *Geistersprache: Zweck und Mittel der Lyrik*, Stuttgart, Reclam, 2015, 12–28, 104–114.



harmadszor pedig a költészet történetiségére, annak kezdeteire való visszautalás (3).

(1) A vers címe egy Horatius episztolából idéz (ugyan a szórendet felcserélve): „Naturam expellas furca tamen usque recurret”, vagyis „A természet, ámbár időre, órára, / Elkergettethetik, megtér nemso-kára” – így hangzik a magyar idézet Kis János 1833-as fordításában.<sup>31</sup> A horatiusi eredetű sor a 19. században ismert, és széles körben elterjedt közmondás volt. A verscím szerint a természet mindig visszatér, még ha vasvillával is üzzük el, a „magyarban hasonló: botból nem lesz beretva; kutyából nem lesz szalonna.”<sup>32</sup> – rokonítja ezzel a magyar mondással a századfordulós lexikon.

(2) A *tökharang* mint gyerekjáték nem szerepel a néprajzi gyűjteményekben, csak igen kevés helyen lelhető fel róla némi utalás<sup>33</sup> (akkor is leginkább Arany Jánossal kapcsolatban),<sup>34</sup> és ezeken a helyeken is magyarázat nélkül, felsorolásjelleggel.<sup>35</sup> A tökből viszont sokféle más elnevezésű, kezdetleges, az Arany által lerajzolt tökharang elvének megfelelő idiofon hangszer vagy hangadó játék készült.<sup>36</sup> Egy frikiós dobtípus

31 HORATIUS' *Levelei WIELAND' magyarázó jegyzeteivel*, ford. Kis János, KAZINCZY Ferenc, Bp. Magyar Tudós Társaság, 1833.

32 Révai Nagy Lexikona: Az ismeretek enciklopédiája, 14. kötet, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézet Részvénytársaság, 1916, 292. Ugyanezen közmondások egyikét („a botból beretva sohasem lesz”) hozza magyar példának az egy évtizeddel korábbi Pallas lexikon is. Lásd *A Pallas nagy lexikona*, 12. kötet, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1896, 1020.

33 Az ÚMTSz is csak Nagyszalontáról közli a tájszót, feltehetően Arany nyomán. A kutatás eddig nem vezetett eredményre, a további lehetséges források vizsgálatához köszönettel tartozom Paládi-Kovács Attila iránymutatásáért.

34 Egy nyelvész például rövid, szómagyarázó cikkében arra hívja fel a figyelmet, hogy Arany „nagy kedvvel olvasztja bele költeményeibe a Szalontán ma is kedvelt gyermekjátékokat, melyek valószínűleg neki is kedvelt mulatságai voltak”. SZENDREY Zsigmond, *Maró (Szó- és szólásmagyarázatok)*, Magyar Nyelv, 1917/5, 245.

35 Lásd THÚRY József, *A „Behdset-ül-Lugat” című csagatáj szótár*, Bp., MTA, 1903, 228.

36 Ilyen például az egyszerű felépítésű csörgő, amelynek zenei ritmuskísérete vagy vallási/mágikus szerepe is ismert, a legkezdetlegesebb fajtái különféle tökfélékből (pl. kobaktök) vagy hüvelyesekből készültek, amelyekben hagyták megszáradni a magokat. Népi hangszer a *levélszár síp* vagy *lopótökhduda* is, amely egy ékvájas furulyatípus, a szárított töknek, esetleg a napraforgónak a szárából, annak belsejét kikaparva, s abba hangképző nyílásokat égetve készült. A *tökmirliton* szintén fúvós hangszer volt, a belsejét kikapart, a végén lemetezett lopótökből készült, amelynek „végére disznóhólyag-

is hasonló elvek szerint épült fel, ez az 1900-as évek elején használt, *brugónak* vagy *maroninak* nevezett dob, amelynek teste kobak- vagy lopótökből készült, s amelynek „az egyik levágott oldalát nyúlőr membránnal fedték és a másik levágott oldalát nyitva hagyták”.<sup>37</sup> A *tökharang* legfeljebb az utóbbiakhoz, az idiofon hangszerekhez hasonló konstrukció lehet: a kép alapján egy hosszúkás formájú tökből készült, amely száraz, megkeményedett állapotában talán képes lehetett rezgő-reszelő hangot adni, dallamjátszásra azonban biztosan nem volt alkalmas. A (fém) harang megszólaltatásával csupán látszólag egyezik a felkötött tök kinezetikus működése: ugyanúgy lengőmozgást produkál, az ismétlődő kilengés által ez esetben azonban nem ütődik össze két, hangot adó test, legfeljebb „reszel” (a beleszúrt bot mozgásával), illetve rezonál a levegővel. Míg ez csak valamiféle zajt, zörejt képezhet, a fémharang esetén fontos a *hangoltság*, ami előre megtörténik, ott a palást megvas-tagított peremével, az ütőgyűrűvel ütközik a harangnyelv, akár kötéllal, akár anélkül történik a harangozás (hangképzés). Az Arany rajzán látható, két ágra felkötött hangtest valószínűleg nem is üreges (hiszen „[m]egvolt a súlya, lódulása”), kilengéséről egy bot, s arra kötött kötel (s általa még egy médium: egy ember) gondoskodhatott, ez tehát (főként, ha nem szárított, üreges) aligha segítette volna elő hang játszását, legfeljebb, a reszelő-dörzsölő mozgatas következtében, ritmuszörej kiadására (ha kibelezett) vagy néma harangként pusztán időmérésre (ha friss, többkilós)<sup>38</sup> volt képes, s az utóbbi a valószínűbb, mert ez a harang „ugyan nem ada hangot”:

---

membránt illesztenek és az oldalára egy fúvónyílást metszenek. A fúvónyíláson befűjva a dallamot a membrán rezgésbe jön és a dallamot színezi.”, Lásd BRAUER-BENKE József, *Népi hangszereink történeti-néprajzi vizsgálata*, Doktori disszertáció, Bp., ELTE BTK, 2011, 26–27, 39.

37 „A nyúlőr membránba 40–45 cm hosszú és 1–1,5 cm széles hánccsszalagot kötöttek. A gyantaporral beszórt hánccsszalagot átvezették a hangszertesten és a nyitott oldala felől száraz ujjakkal húzogatva szólaltatták meg.” *Uo.*, 53.

38 Az ingaszerű mozgás a harangéhoz hasonló (amely egy mechanikai lengőrendszer, kettős inga), de kötött (függőleges tengelyen egy irányba tud csak mozdulni a merev töktest, nem tudja szögsebességét változtatni és elliptikus ívet leírni), néma kilengés, az időmérő metronóm is ilyen ingaelven működik.

Megvolt a súlya, lódulása,  
Kötelét hogy jól visszarántsa  
S vele a kis harangozót; –  
Szóval: csinált *kommóciót*.

A *kommóció*<sup>39</sup> a szonettszakaszok mozgását követve performatívumként is megképződik, hiszen e szóval válik el egymástól (s ezt nyomatékosítja a tipográfia, az aláhúzás/kurvizálás is) az első nyolc és a másik hat sor, vagyis a petrarcai szonettben az oktáva és a szextett. E vers második felében azonban inkább a Shakespeare-i forma érvényesül, vagyis a három kvartinából és egy kétsoros szakaszból álló zárlat. A 4+2 sorra bomló második rész erőteljes gondolati váltása, csattanószerű zárlata miatt joggal nevezhető kódának vagy *couplet*-nak, a vers azonban sem a petrarcai, sem a shakespeare-i szonett rímképletével (abbacdd eeff gg), szakaszosztásával nem egyezik meg teljesen (8+4+2). Ám ez nem zárja ki azt, hogy szonettnek legyen nevezhető, hiszen annak szabályai sem Petrarcánál vagy Danténél, sem a 19. század második felétől nem ennyire szigorúak, inkább a közties időszakban voltak deskriptívek a szabályok: a klasszicista-esszencialista poétikákban.

(3) A tökből – s itt függ össze az 1–3. pont – készítették *tökciturát*, azaz *tamburát* is. E tény visszavezet a *Tamburás öreg úrból* ismert pengetős hangszerhez, amelyet leginkább fából, de olykor más természetes anyagból (tök, kókuszdió stb.) formáltak meg. A 19. század második felében (*tök*)*citurának* / *tökcitorának* nevezett hangszer felépítésében igen hasonlít az egykori *lyrához* vagy *kitharához*, amely szintén pengetős, húros hangszer volt. Az ógörögben *κίθαρα*-nak, latinul *citharának* nevezett heptatonikus pengetős hangszer az ókori görög lírák családjának tagja. Általában fából készült, leggyakrabban hét húrja volt, melyek egy dobozszerű hangszertestből indultak ki, és két szarvszerű nyúlványon található keresztrúdhoz csatlakoztak. A hangszertudomány minden

---

39 A *kommóció* jelentése 'mozgás (testmozgás)', 'változás (kedélyalkulás, ingadozás)', 'séta', orvosi szakszóként '(agy)rázkódás'. Arany János kedvelt szava. Ezt a szót Voinovich a kritikai kiadásban átvitotta a fonetikus párjára, de mint a kéziratokban látható, eredetileg *commotio* szerepel.

hasonló felépítésű hangszert *dobozlíraként* azonosít, a magyar nyelv *citera* és *gítár* szavai is valószínűleg a *cithara* szóból erednek, még ha e hangszerek nem is közeli rokonai az ókori héthúrosnak. A 16–17. századi nyelvi adatokban keverednek a *cithara*, *hegedű* és *citara* kifejezések, s a 18. század elején Magyarországon már biztosan elterjedt *citerát* a Dél-Alföldön *tamburának*, illetve a *tamburát* (*tök*)*citerának* is nevezték.<sup>40</sup> A *tambura* egészen a múlt század közepéig a *citera* általános elnevezése volt ezen a tájegységen, ezért a két hangszer említései nem differenciálhatók egyértelműen a leírásokban:

Először a *Scheitholt* vagy a *Kratzzither* jelenhetett meg valamikor a 17. század vége és 18. század eleje folyamán. A vályú citera formájú hangszertípust a török által elterjesztett lant típusú hangszerhez hasonlóan *tamburának* nevezték el. A *tambura* mint citera és a (*tök*)*citora*, mint *tambura* elnevezések még az 1950-es években is használatban voltak, ezért valószínűsíthető, hogy sokáig szinonimaként éltek egymás mellett. [...] A citerák időrendben második magyarországi megjelenése a 19. század elejére vagy a közepére datálható. A néprajzi gyűjtemények hangszereinek vizsgálatából megállapítható, hogy a diatonikus hangsorú salzburgi vagy hasas citerák legkésőbb az 1870-es években már a Dunántúlon és az Alföldön is elterjedtek.<sup>41</sup>

A (*tök*)*citera* tehát az 1800-as századforduló táján jelent meg magyar nyelvterületen, a *tamburának* viszont már két évszázaddal korábbi írásbeli nyomai is fellelhetők Magyarországon törökök által megszállt településeinken: valószínűleg oszmán török hatásra került át a magyar kultúrába.<sup>42</sup>

40 BORSI Ferenc, *A népi citerajáték*, Létünk, 1998/1–2, 142.

41 BRAUER-BENKE József, *i. m.*, 251–252.

42 Szeged környékéről egy a népnyelvben *tökhegedű* néven ismert háromhúros hangszer is származik, amelynek másik neve: *lirica*, amely a görög lírának a Mediterrániumban elterjedt hatását hordozza magában, a hegedű előzményének tekinthető húros-vonós fidulák között tartható számon. Picken Laurencea Dél-Törökországban, a Taurusz (Tóros) hegységben felfedezett egy kabaktökből készített rövidnyakú fidulát, „a helyi *hegit*, *egit* terminussal kapcsolatban felveti a magyar *hegedű* szóval való rokonság lehetőségét”. Lásd továbbá *Uo.*, 297, 300.

A *tamburát* régebben verővel is használták, ennek nyomai a *Tamburás öreg úr* című, a keletkezés szerint a tárgyalat szonett után három nappal született versben is fellelhetők (lásd: „amit ő ver”, „rozzant, kopogó eszköz”).

Arany egy másik versében, a *Vojtina levelei öccséhez* című darab II. levelének első, tizennégy soros versszakában sokféle hangadásra képes, az ember közvetlen közelében fellelhető vagy hamar elkészíthető hangszert és gyerekjátékot sorol, felismerhető benne a többféle duda (*tökszár, csimpolya, bürök, hagymabördő*) és fúvós (a *tollsíp* valószínűleg egy lúdtollsípval megszólaltatható népi klarinét), húros (*cirok-hegedű* vagy *csutkamuzsika*), illetve idiofon (*doromb*) hangszer:

Előre lantok...! vagy, mi a guta:  
Lant nem igen van... tollsíp és duda,  
Előre tökszár, csimpolya, doromb,  
Madárkelepce és repedt kolomp!  
Fel hagymabördő, fűzfasíp, bürök,  
Lyukas kulcs, mely süvít, kanásztülök,  
Cirok-hegedű és hasadt fazék;  
Hadd zengjen a föld és zengjen az ég!  
Mert a hazának épen ily zene  
Most éltető, fenntartó eleme;  
Minden szemét vers egy-egy drága kincs,  
Megél, ha ebben semmi szűke nincs;  
Sovány ugarnak trágya kell, de sok:  
Munkára, tollak, kalamárisok!

A *Vojtina levelei öccséhez* második részében tehát a hangadásra buzdítás érhető tetten, a lírai én ironikus gesztussal szólítja fel az eszköztelen költőket, epigonokat és fűzfapoétákat (ám önmegszólító gesztussal saját magát is!) az írásra, mert *igazi* költő, „Lant nem igen van”, a hazának viszont szüksége van a dalnokokra: „Sovány ugarnak trágya kell, de sok”. A lírai én tisztában van vele, hogy minden felsorolt hangszer vagy játék pusztán gyenge utánzat, az isteni eredetű lanttal ellentétben csak pótléklul szolgáló emberi konstrukció, de mégiscsak *hangszer*, amelynek

megszólalni képes hangteste van, a vers erre építi iróniáját. A (szavak) hallás(a) – Gadamer szerint – az ember vizuális és akusztikai érzékelésének összjátékában kitüntetett, szerinte az irodalom tárgya a nyelv (nem az írás), minden olvasott értelmet „hallunk” is.<sup>43</sup> Ugyanakkor ehhez nem feltétlenül szükségeltetik a felolvasás, pusztán a belső hallásunkra van szükségünk: Valéry szerint a vers a néma olvasás során mélyebbre is képes hatolni bennünk, s a látvány elénk táruló optikai ingerként segíti a befogadást.<sup>44</sup>

## A lyra és a szonett

A teknőspáncélból készített húros *lyra*<sup>45</sup> többféle változata létrejött az ókorban (*forminx*, *barbiton*, *kithara* stb.). A görög *lírák* (a mítosz szerint Hermész óta, valószínűleg egyébként a műkénéi korszaktól) többnyire héthúrúak voltak, ami megfelelt a hangrendszer két tetrachord összefűzésével történő előállításának. Ez esetben a közepső húr a két tetrachord közös hangja, a teljes hangrendszer ambitusa mai terminológia szerint egy kisseptim, vagyis hét hangköz, egy egészhang híján egy oktáv. (A hét húrtól való eltérés, mitikus szerepe miatt, szentségtörésnek bizonyult.) Ugyan nem minden hangsor hétfokú és nem minden lyra hét-húrú, mégis, a húros hangszerekkel és a költészet keletkezéséhez való visszaतालással összeköthető az önreflexív líra, s kifejezetten a tizennégy soros szonett.

---

43 Hans-Georg GADAMER, *Hören – Sehen – Lesen* = H. G. G., *Gesammelte Werke*, Tübingen, Siebeck, 1999, 271–274.

44 Lásd Paul VALÉRY, *Zur Theorie der Dichtkunst*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1987, 533.

45 Az ókori lyra (λύρα) is húros hangszer volt, a hangfogót egy teknősbéka páncélja vagy azzal kirakott fateknő alkotta, ebbe ékeltek két botot, később a vadkecskének szarvait (kerata), melyeket egy haránt iga (zügon) kötött össze egymással (l. az ábrákat). Hol az ujjakkal pengették, hol verővel (plektron). A középkorban a legkedveltebb hangszerek egyike lett, később a hárfa, a gitár és a vonóhangszerek miatt visszaszorult. Az évszázadok folyamán különféle fajtái és nevei alakultak ki, mint a lyra di gamba, lyra rustica, lyra tedesca, lyra guitarre (ezt a 18. századi, Franciaországban feltalált hangszert ujjakkal pengették, 6-7 húrja volt, módosításából keletkezett a mai gitár). – lásd *A Pallas nagy lexikona*, 11. kötet, Bp., Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, 1895, *Líra* címszó.

Arany kortársa, az amerikai James Russell Lowell költő *The Finding of the Lyre*<sup>46</sup> című versében a *lyra* keletkezéséről ír, arról, hogyan keletkezik az emberi invenció által a naturális, állati testből (teknőspáncél) hangszer – azt a történetet dolgozza fel, amely szerint a partra sodródott páncél a tengerparton hevert, míg a csecsemő Hermész (Mercurius) isten meg nem találta azt, majd később, kialakítva belőle a hangszert, azt Apollónnak ajándékozta,<sup>47</sup> aki pedig fiának, Orpheusznak adta. A versszak, amelyben a teknőspáncél üresen hever – épp úgy, mint a legújabb *szonett* –, amíg meg nem érkezik Mercurius, és létre nem hoz belőle egy hangadásra képes testet, így szól:

So there it lay, through wet and dry,  
As empty as the last new sonnet,  
Till by and by came Mercury,  
And, having mused upon it,  
“Why, here,” cried he, “the thing of things  
In shape, material, and dimension!  
Give it but strings, and, lo, it sings,  
A wonderful invention!”

A szonettben gyakran megszólaló költő tehát itt a versforma alakjára hívja fel a figyelmet, amelyből arra következtethetünk, hogy addig ez a forma éppúgy váz, mint a teknős páncélja, kongó, üres *morphé*, amíg meg nem telik tartalommal, vagyis szöveggel: „Give it but strings, and, lo, it sings” (azaz ’Adj neki szöveget, és íme, énekelni fog’), ekkortól válik tehát hangzóvá, lyrává. Talán nem véletlen, hogy Russell Lowell épp a szonettet emeli be példának versébe. Somlyó György megemlíti, hogy a „szonett tizennégy sorának kialakulásában az apollóni lant,

46 James RUSSELL LOWELL, *The Finding Of The Lyre* = J. R. L., *Under the Willows and Other Poems*, Boston, Fields-Osgood, 1868.

47 John Curtis Franklin felhívja a figyelmet egy anomáliára: Apollónnak már rendelkeznie kellett lírával, *kitharisszal*, amikor Hermésszel találkozott. Ha ez így van, Hermész nem az általános értelemben vett lírát találta fel, csak annak teknőcpáncéltestű változatát. A mai hangszertudomány sem tekinti a khelüsz-lírákat a lírák kezdetleges őseinek, hanem csak egy későbbi változatának. Lásd John CURTIS FRANKLIN, *The Language of Musical Technique in Greek Epic Diction*, Gaia, 2003/7, 295–307.

a *lúra* hét húrjának is szerepe lehet, illetve, hogy az antik líra hangszerének és fogantatásának e mitikus száma és emblémája ugyanabból a titkos aszimmetrikus összhangigényből származhat”.<sup>48</sup> Analógiaként kitér arra is, hogy Amphión lantszavára épültek fel Théba hétkapujú falai, és hogy a Bibliában is jelentőségteljes a hetes, illetve a tizennégyes szám<sup>49</sup> – bár a szonett hetes szám felőli értelmezése nem eléggé megalapozott. A szonett arany metszéséről (*sectio aurea*) és a számokkal kapcsolatos hagyományáról Walter Bähr, később Walter Mönch és Erika Greber<sup>50</sup> írt. Azt már az előbbi két szerző is megjegyzi, hogy a szonett az arany metszés, vagyis geometriai megfontolások alapján alakította ki szerkezetét, Greber pedig folytatja a hetes számhoz kötődő – egy verselemzés során kimutatott – kulturális konnotációk sorát, mozgásba hozva a bibliai tereméstörténeten túl a hétosztatú szivárványt, a hét dombot (Róma) vagy az asztronómiai motivációt is,<sup>51</sup> azonban ezt nem teszi univerzálisan a szonett jellemzőjévé.

48 SOMLYÓ György, „A sonetto Musája”: *A Szonett, aranykulcs... című világirodalmi antológiához tervezett előszó* = S. Gy., *Philoktétésztől Ariónig*, Pécs, Jelenkor, 2000, 65–89.

49 A Teremtés könyvében hetednapra következik be az özönvíz, ami előtt Noénak azt a parancsot adja Isten, hogy minden állatból hetet-hetet vigyen magával, s hét nap múlva nyugszik meg a tenger, a felderítőként küldött galamb visszatérte után pedig újabb hét napot vár Noé. Másutt, a nemzetségek leírásánál pedig folyton a tizennégyes számmal találkozunk: „Az összes nemzetség tehát Ábrahámától Dávidig tizennégy nemzetség, és Dávidtól a babilóni fogságravitelig tizennégy nemzetség, és a babilóni fogságraviteltől Krisztusig tizennégy nemzetség.” = *Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Mt. 1. 17. <http://mek.oszk.hu/00100/00161/html/> (Letöltés ideje: 2017. október 12.)

50 Walter BÄHR, „Der Goldene Schnitt am Sonett”, *Das literarische Echo*, 1919/22, 281–283; Walter MÖNCH, *Das Sonett. Gestalt und Geschichte*, Heidelberg, F. H. Kerle Verlag, 1955; Erika GREBER, *Triskaidekaphobia? Sonettzahlen und Zahlensonette = Zahlen, Zeichnen und Figuren. Mathematische Inspirationen in Kunst und Literatur*, hg. Andrea ALBRECHT, Gesa von ESSEN, Werner FRICK, Berlin – Boston, De Gruyter, 2011, 214–247.

51 Ezekhez egy szibériai szerzőt, Vjačeslav Kuprijanov *Sonett an die Sieben* című, 1967-es autoreflexív szonettjét idézi, de hozzáteszi, hogy a hétosztatúság már például Mallarménál is felmerül: *Sonnet en –yx* című darabjában (1868/1887). *Uo.*, 220. Mallarmé a szcintilláció csillagászati jelenségéhez és a Nagymedve hét csillagához köti a hetes számot szonettje utolsó sorában: „De scintillations le septuor se fixe.” / „De scintillations sitôt le septuor.” Weöres Sándor fordításában: „Megdermeszti hamar a fénylő septuor.”



Arany tárgyalt szonettjében, mint a műfajban általában, inkább a versvégi csattanószerű zárlat domborodik ki, különül el a szöveg többi részétől, illetve jelentőséget az elhallgatást felerősítő, egyre csökkenő sorszámú versegységekre (de nem versszakokra) osztás nyer. Ez a vers Eisemann György szerint azzal tűnik ki, hogy „a nyelv anyagát és a fantáziát programosan is elkülöníti mint az instrumentum és a zene, az eszköz és a hangzás kettősségét. [...] a hangzást [...] az emlékezetével fenntartott képzelőerő immaterialitásához köti”.<sup>52</sup> Ugyanis a lírai én mindezt „nem mintha kihozná / Kopogójából – csak képzei hozzá”. A versben fontos az emlékezet motívuma, ez a *commotio* szó által erősödik fel, amely épp az első tömb (oktáva) határán szerepel, annak utolsó szava. A *commotio cerebri* az agyrázkódás orvosi kifejezése is,<sup>53</sup> amely gyakran az agy traumájának következtében emlékezetkieséssel vagy organikus emlékezetzavarral járhat. A vers e ponton erőteljessé teszi, tipográfiailag is (idézőjelekkel elkülönített, üres sorokkal határolt négy soros egységben), hogy az epizodikus emlékezet működik, sőt, azt az illúziót kelti, mintha a gyerekkorba visszahelyezkedő lírai én szó szerint emlékezne kimondott (megszóltatott) gyerekkori vágyára, amely a jövőre irányul. A visszaemlékező lírai én tehát hangot ad gyermek önmagának, az emlékezet működését bemutató középső szakasz a szonizálás által a jelen beszédének részévé válik, s ez grammatikailag is megjelenik, például a *mondám* szó igeideje által. A memória temporalitása egybefonódik a kilengést produkáló ingaszerű működéssel: az emlékezet tehát úgy működik, mint egy harang, s a múltba révedéshez, az elfojtott, gyerekkori vágyak visszaidézéséhez nem természetlen talán egy pillanatra felvetni az inga hipnózisban betöltött szuggesztiós szerepét sem.

## Zárlat

Arany János verse tiszta jambikusságával, gyakori *ng* hangkapcsolataival (*hang* – *harang* – *kong*) maga is hangzó instrumentummá válik (szonifikál), s ritmikusan ismétlődő jellegével éppúgy felidézi a harang-

52 EISEMANN, *i. m.*, 298.

53 Köszönet illeti Bartal Máriát, aki erre felhívta a figyelmemet.

szót, mint az említett ősi közösségi hangszer működését. Temporalitása a múlt, a gyerekkori jövőkép<sup>54</sup> és a jelen hármában a vágy megvalósíthatatlanságát tematizálja, miközben, ezzel ellentétben éppen *itt és most* hozza létre performatív módon a vágyott alkotást – ami megfigyelhető Aranyánál a *Letésem a lantot* című versben, s az *Őszikék* többi költeményében is. Tehát az alkotói megszólalás, a versírás akadályozottsága úgy íródik Arany szonettjébe, hogy egyúttal a líra műnemének kialakulását, annak felidézését is magában hordozza, hiszen mégiscsak mozgásba hozza a *belső fül* működését. Az alkotás nehézségét megpengető hang, amely szöveg szintjén a hangzó mű létrehozásának kudarcát jelenti, formája, hangkapcsolatai, motivikája és egyéb utalásai révén így beteljesíti a (líra) funkcióját. A természetiből létrejövő mesterséges-kulturális konstrukció, egy emberi segítséggel megszólalni képes természetes test által bontakozik ki tehát a *természet – hangszer – lírai én* romantikus egysége. A Schlegel szavaival „halott betűvé” lefokozódó *természet-hangnyelv* triász<sup>55</sup> öríz valamit az ősi összetartozásból. René Wellek romantikáról szóló munkájában (*History of Criticism*) éppen August Wilhelm Schlegelnél találja meg a zeneiség és a költészet harmóniájának első nyomát: a költészet „az érzelmek zenei kifejezése a nyelvben” – idézi.<sup>56</sup>

A *tökharangnak*, mint a gyerekkor szimbólumának ezen értelmezés szerint Arany rajza csak a készülését mutatja meg, azt, ahogy szárad, érik a későbbi célra, vagyis annak lehetőségét, hogy néma (ál)hangtestből hangzó, igazi héthúros hangszerré, *lyrává* váljon. A költői tevékenység leképezője egy instrumentum tehát, a lírai én egy hangot adni képes test által szólal meg, amely test az örök természet része, a natúrához kötődik, mégis egy mesterséges produktumban éled újjá, alapvetően azonban

54 A második sor a nyomtatott változatok szerint „egy nagy tökharangot”, a kéziratok alapján azonban az „egy-egy tökharangot” a valószínűbb, az első változaton biztosan ez szerepel, a másodikon nem egyértelmű, hogy a javítás során az *egy* vagy a *nagy* szó írta-e felül előzményét, noha ez értelemmodosító szereppel is bírhat. Az *egy-egy* erősíti a gyakoriságot, a harang által egyébként is megképződő iterációs struktúra sajátosságát.

55 A. W. SCHLEGEL, F. SCHLEGEL, *Válogatott esztétikai írások*, ford. BENDL Júlia, TANDORI Dezső, Bp., Gondolat, 1980, 74–75.

56 Wellek ezt a romantika egyik kulcsmozzanatának tartja. Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* = Sz.-M. M., „Minta a szényegen”, Bp., Balassi, 1995, 120.

nem változik meg egészen (lásd a vers címét), csupán képes valódi hangszerré válva „szonálni”.<sup>57</sup> A *szonett* így tehát, amely kialakulásakor még erősen kötődött a hangszeres kísérethez, önmaga válik egyszerre hangzó és vizuális, rímekkel és belső ritmussal rendelkező, bár papírra írt, mégis akusztikus költeménnyé, *lyrává*, azaz reprezentált hangi eseményé.

---

57 A latin *sono* (*sonui*, *aturus*) jelentései – amelyhez vélhetően visszavezethető a *szonett* szógyöke –: 'cseng, dalban dicsőít, hangoztat, hangzik, megcsörren, megénekel, megszólaltat, pattog, sistereg, suhog, szól, visszahangzik, zúg' – tehát mind hangok, mind zajok, zörejek kiadására, illetve dallamokhoz kötődő hangadásra vonatkozik. Ez a *Geräusch*, *Laut*, *Tön*, *Klang* (nem *Stimme*) hanggal azonos. Lásd Frank HENTSCHEL, *Sonus*, Stuttgart, HmT, 2000, 28. [www.sim.spk-berlin.de/static/hmt/HMT\\_SIM\\_Sonus.pdf](http://www.sim.spk-berlin.de/static/hmt/HMT_SIM_Sonus.pdf) (Letöltés ideje: 2017. október 12.)

## ABSZTRAKT

Kazinczy úgy vélte, ő írta a legelső magyar szonettet – ez több szempontból cáfolható, az viszont kevésbé kétséges, hogy ő írta az első önreflexív szonettet magyarul, s hogy fellendítette ezt a versszerkezetet, amely később mások mellett Berzsenyi, Vörösmarty vagy Arany János érdeklődését is kivívta, ha csak néhány példa erejéig is. A „sonett’ Múzája”, „Cypris’ róza lehellete” Aranynál percnyi rózsafelhő (*Az ihlet perce*) vagy éppen hangtalan kongatott harang (*Naturam furcâ expellas*). Ez a kései vers összefüggésbe hozható Baudelaire *La Cloche fêlée* című versével – s ebből következően Ady Három Baudelaire-szonettjének egyikével (*Bűvös, szép őszi ég*) –, amelyet Babits Mihály *A repedt harang* címmel fordított, illetve talán ez is ihletője volt Szép Ernő első szonettjének (*A harangozó*). Az előadás a magyar szonett 19. századi szerepére koncentrálna elemzi az elnémulás és az önreflexív kimondás mediális lehetőségeit, a lírai én testet (hangot) öltésének megnyilvánulásait első-sorban az említett versekben és azok utóéletében.



CHIKÁNY JUDIT

## Arany-szövegek a közköltészet hálójában

### *A József ördöge és a Rózsa és Ibolya szövegkapcsolatai*

Arany János életművének közköltészeti kapcsolataira már korán reflektált az irodalomtudomány, jóllehet e tanulmányok nem azzal a deklarált céllal íródtak, hogy közköltészeti vonatkozásokat keressenek.<sup>1</sup> Leginkább a különböző művek forrásait feltárni kívánó munkák utaltak az ilyen típusú érintkezési pontokra, viszont csak az utóbbi évtizedekben jelentek meg olyan értekezések, amelyek célzottan Arany közköltészeti regiszterben mozgó alkotásait vizsgálták.<sup>2</sup> Jelen dolgozatban olyan szö-

1 Többek között: BAROS Gyula, *Arany, Petőfi és a ponyvairodalom*, MKSz., 1918/3–4, 154–181.; SCHEIBER Sándor, *Adatok Arany János ifjúkori olvasmányaihoz*, ItK, 1957/1–2, 99–111; továbbá *A folklór és tárgytörténet* című kétkötetes tanulmánygyűjteményben megjelent írásai (Bp., Makkabi, 1996).

2 Arany János közköltészeti hagyománnyal való kapcsolatáról: Csörsz Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataihoz: K. R. gyűjteménye = Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÖRIZS Gergely, Bp., rec.iti, 2009, 180–201; Csörsz Rumen István, *Arany János dalgyűjteménye és a debreceni kollégium = „Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2017, 9–35; MILBACHER Róbert, „... földben állasz mély gyökökkel...”: *A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és pórias hagyományának vázlata*, Bp., Osiris, 2000, 139–195; SZAJBÉLY Mihály, *Intermediális randevűk a 19. században. Arany, Kemény, Jókai & Co.*, Pécs, Pro Pannónia, 2008, 49–65; SZILÁGYI Márton, „Alkalmazhatóságra írott versek” *avagy vidám férfikompániák humora, Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány*, Bárka, 2003/5, 53–62. *A dévaványai jubbehajtás* kapcsán: SZILÁGYI Márton, *Nyitott kérdések az Arany-filológiában*, It, 2004/3, 371–372; SZILÁGYI Márton, *Arany János és a sirversek = Minden Gyűjtemény I: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. Csörsz Rumen István, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005, 167–179; SZILÁGYI Márton, *Az erotika mint hagyomány és funkció (Csokonai, Arany és a közköltészeti hagyomány)*, <http://webfu>.

vegcsaládokra szeretném ráirányítani a figyelmet, amelyek valamilyen módon Arany János két elbeszélő költeményéhez kapcsolódnak, létmódjukat tekintve pedig a szájhagyomány vagy a közköltészeti hagyomány produktumai.

### *Rózsa és Ibolya* (1847)

Elsőként egy tündérmesei szüzsét (A mágikus menekülés ATU 313 Magic Flight, Az elfeledett menyasszony / Rózsa elfelejti Ibolyát altípus AaTh/MNK 313C The Forgotten Fiancée)<sup>3</sup> felhasználó történetet vizsgálok, amely 1847-ben a *Pesti Divatlap*ban jelent meg eredetileg *Rózsa és Ibolya meséje*. *Népmese* címmel. A szöveg közel fél évszázadig egyszerre volt a folklorizmus és a folklorizáció, valamint a szóbeliség és az írásbeliség közötti *határhelyzetben*. Arany János hallomásból, a szóbeli mesemondás hagyományából – egyrészt a családi mesemondó közegekből, továbbá a protestáns kollégiumi mesemondásból – meríthette tárgyát, és elbeszélő költeményének megírásával elsőként adott írásbeli formát magyar nyelven ennek a mesetípusnak.<sup>4</sup> Az Arany-szöveg ezt követően a további írott változat(ok)ra és a szóbeliségben élő mesehagyományra is hatással volt.

---

univie.ac.at/texte/szilagyil.pdf (Letöltés ideje: 2017. szeptember 1.); SZILÁGYI Márton, *Egy kézenfekvő párhuzam: Arany János az alkalmi költészet áramában*. (Excursus) = Sz. M., *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014, 277–286; SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?”: *Arany János költészete*, Bp., Kalligram, 2017.

3 Az általam használt jelölések a nemzetközi és a hazai mesekatalógusok típusszám-jelölései: AaTh – Antti AARNE-Stith THOMPSON, *The Type of the Folktale*, Helsinki, 1961<sup>2</sup>, (FFC 184.), ATU – Az Aarne-Thompson-féle katalógus átdolgozott, bővített és javított kiadása: Hans-Jörg UTHER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, Helsinki, 2004, (FFC 284), MNK – Kovács Ágnes főszerkesztése alatt megjelent 9 kötetes *Magyar Népmesekatalógus* (Bp., 1981–2001). A számok az egyes típusokat, a betű és X jelölések a magyar anyagnak az AaTh-féle katalógustól való eltéréseit, típusvariánsait jelölik.

4 Erről lásd a mű keletkezés- és fogadtatástörténetét legrészletesebben körbejáró munkát: GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?": *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, 2010, 203–300. Továbbá erre utal Arany levelezése is: „Hallotta-é ön a Rózsa és Ibolya meséjét?” – Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1847. jan. 31. ARANY János, *Levelezés*, szerk. BISZTRAI Gyula, SÁFRÁN Györgyi, SÁNDOR István, I, Bp., Akadémiai, 1975 (a továbbiakban: AJÖM, XV), 48.

A *Pesti Divatlap*ot szerkesztő Vahot Imre még a *Rózsa és Ibolya* megjelenése előtt levelet írt Aranyinak, szerinte meséjét „érdemes volna később külön is kinyomtatni, különösen a nép számára” és „mintegy 1000-1500 példányban egyszerű papíron mind a könyvkereskedés, mind a ponyvák számára” kinyomtatná, „pörén befűzve” adná a terjesztő helyekre.<sup>5</sup> Arany azonban nem élt a lehetőséggel, mert a kiszedett betűkkel történő kiadás az „esetleges” javításokat nem tette volna lehetővé, ugyanis volt néhány betűhiba az első kiadásban.<sup>6</sup> Arany meséje azonban „megihletett” egy ismeretlen nevű ponyvaíró, aki *Ibolya és Nefelejts, vagy A kegyetlen mostoha anyja. Igen szép tündéres történet* címmel jelentette meg a mű átdolgozását.<sup>7</sup> Az Arany-szöveg és a ponyvai átdolgozás összevetésével már Óváry Zoltán is foglalkozott disszertációjában, sajnos csak a párhuzamos szöveggéközlés erejéig, összegző értékelés nélkül, pedig látni fogjuk, hogy itt nem csupán egy prózai átíratról van szó.<sup>8</sup>

5 Vahot Imre Arany Jánosnak. Pest, 1874. március 5. AJÖM, XV, 63–64. A Pesti Divatlapban 1847. március 21-én jelenik meg.

6 Arany János Szilágyi Istvánnak. Szalonta, 1847. nagypéntek (ápr. 2.). *Uo.*, 77–78. A *Rózsa és Ibolya* népszerűsítő kiadásban majd csak 1902-ben jelenik meg az Olcsó Könyvtár sorozatban (ami majd még kétszeri újrakiadást is megél: 1911, 1913.) Érdemes még megjegyezni, hogy a korabeli irodalmi elit – a Kisfaludy Társaság pályázatán nyertes *Toldi* kapcsán kialakult – elvárásának és az esztétikailag erőteljesen meghatározott népies irányvonalának sem felelt meg Arany műve. Hermann Zoltán szerint ez azzal magyarázható, hogy Arany meséjének verses formaválasztása távol áll a romantikus „népmese” stíluseszmenytől, és a kortárs kritikusokat inkább a ponyvakölteményekre emlékeztethette. Ez az elutasító attitűd összefüggésben állhat azzal is, hogy a (nép)mese műfaji megítélésének, az irodalmi kánonban való szerepének változása (irodalmi mese – eredeti mese) is erre az időre, a 19. század közepére esik. HERMANN Zoltán, *Arany János: Rózsa és Ibolya = „De mi a népiesség?...”, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005, 435–449, 439. A mese műfaj korabeli megítéléséről lásd GULYÁS, i. m., 13–58.*

7 *Ibolya és Nefelejts, vagy A kegyetlen mostoha anyja. Igen szép tündéres történet*, Rózsa Kálmán és neje, Pest, 1873. (Két példány is elérhető ezzel a kiadási évvel: OSZK P 429, Néprajzi Múzeum P 0.018.) A kritikai kiadásban 1884. szerepel az Arany-mese ponyvaváltozatának kiadási éveként. ARANY János, *Elbeszélő költemények*, szerk. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952 (a továbbiakban: AJÖM, III), 285. Ezt a kiadást hivatkozva még: ÓVÁRY Zoltán, *Rózsa és Ibolya: Arany János verses meséje*, Doktori értekezés, Bp., Pázmány Péter Tudomány Egyetem, é. n., 151. SOLYMOSSY Sándor, *Arany János népiessége*, Ethnographia, 1917/1–3, 10. 1873-as ponyvakiadást a *Magyar népmesekatalógus* viszont hivatkozva az AaTh 313C típus alatt (Arany művét ellenben nem említi). *A magyar tündérmesék típusai (AaTh 300-749)*, kiad. DÖMÖTÖR Ákos, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1988, 108.

8 ÓVÁRY, i. m., 151–155.



Az alábbi példák jól szemléltetik, hogy a ponyvafeldolgozás alapvetően Arany szövegét követi, néhol szó szerint vagy nagyon kis változtatással:

*Ibolya és Nefelejts*

„Szegény szemérmetes Ibolácska  
valódi ibolyaként csendes ma-  
gányban növekedett fel. Soha  
semmiféle látogatója nem volt;  
nem, mert oly elzárt helyen volt  
mindig, hogy még jóra való szel-  
lőcske sem juthatott hozzá.”<sup>9</sup>

„Bizony felnő a leány mint a  
kender; aztán a sok kérő meg  
csak jön az ember nyakára, hogy  
azt sem tudja, melyik legyen a  
leánynak férjévé.”<sup>10</sup>

„Ismerlek jó madár. Ne is buj-  
dossál sokat. Szépen ragyog a  
tollad, de nemsokára, várj csak,  
én majd megcibállak.”<sup>11</sup>

Arany János: *Rózsa és Ibolya*

„Mint a kis ibolya, mely nő bokor  
alján,  
Szemérmetes arcát fű közé takar-  
ván;  
Úgy virult rejtekben, - nem jártak  
a lányhoz,  
Fúvó szél is alig fért az ablakához.”  
(I. 4. vsz.)

Dümmögött, s fejével vágott a vén  
ember:  
„Hej biz’ – úgy mond – felnő a leány,  
mint kender!  
Ő ugyan szűkében nincsen a kérőnek:  
Tudj’ a szösz, melyiket is fogadjam  
vőnek.”  
(I. 7. vsz.)

„Ismerlek” motyogta „jómadár! de  
várj csak!  
Beh ragyog a tollad! mindjárt  
megcibállak.”  
(VI. 4. vsz.)

---

9 *Ibolya és Nefelejts*, i. m., 4.

10 *Uo.*, 4–5.

11 *Uo.*, 19.

Az *Ibolya és Nefelejts* nyelvezetére gyakran akadozó, nyakatekert mondatok, részletező leírások, túlzott képhalmozások jellemzőek, például: „Ez kellett a vasorru bábának, ezt akarta ő, csupán csak ez volt célja minden incselkedésének, mert mostoha leányára soha sem nézhetett jó szemmel, mert irigylette tőle ama szépséget, kellemességet és kedvességet, mit tőle a természet gyalázatára megtagadott.”<sup>12</sup>

A ponyva a történet főbb pontjain szintén hasonlóságot mutat a *Rózsa és Ibolyával*, de egy-két hangsúlyosabb eltérés is megfigyelhető (a könnyebb áttekinthetőség végett az összehasonlítást lásd az 1. táblázatban). Az egyik legfontosabb különbség, hogy az *Ibolya és Nefelejts*ben Nefelejts nem igazi mesehős, ugyanis nincs meg benne a hősök megingathatatlan bátorsága, az akadályokkal szembenező vakmerősége, ehelyett folytonos hangulatingadozások jellemzik és motivációi kiismerhetetlenek. A könnyebb utat és az életét választja, és inkább hazamegy, de a próbákkal nem akar szembenézni:

Isten veled! Így el kell mennem, de azért ne felejtsd nevem.<sup>13</sup>

Ha az Isten úgy akarja, hogy mi ne legyünk egymáséi, legalább maradjon meg életem. Én tehát nem megyek el a mostohádhoz, mert biztos tudom, hogy soha senki még csak csontjaimat sem látja többé, úgy el fog engem ölni, ha hozzá megyek. Isten veled tehát utoljára! Én elmegyek haza királyi atyám házához.<sup>14</sup>

Majd egy kis unszolás után mégiscsak kész életét adni a lányért:

A királyfinak ezen siralmas kérésre igen megindult a szive. Megsajnálta a szomoruszivű szép leányzót nagyon, és azonnal bement az öreg király és a vasorru bába elébe. Nem is köszöntött, midőn beérkezett hozzájuk, hanem legelső szava is ez volt: Felséges király! Én Ibolya nevű leányukba beleszerettem s kész vagyok mindent elkövetni, csakhogy az ő kezét minél előbb birhassam. [...] Nem

---

12 *Uo.*, 6.

13 *Uo.*, 8.

14 *Uo.*, 9.

bánom, felséges király, ha mibe fog is kerülni, ha mindjárt életembe kerül is, én le nem mondok ezen kívánságomról. Mi lesz tehát a feltétel, csak ki vele! Azonnal hozzá fogok a munkámhoz.<sup>15</sup>

Ezt követően, a harmadik próbatétel (a paripák megülése) előtt a királyfi nem túl hősi mentalitással hazaindul, pedig megtudtuk róla, hogy egyébként „hetedhét ország legjobb lovaglója”. Ezek a momentumok azért is hangsúlyosak, mert jelen mesetípusban az akadályokat a hős segítője, Ibolya győzi le, így Nefelejs ilyen mértékű passzivitása és bizonytalansága nem meshőshöz méltó.<sup>16</sup>

A ponyvaszöveggel kapcsolatban még két hangsúlyosabb változtatásról kell szólni: a három akadály sikeres leküzdése után Ibolyától megtagadták örökségét és a fiatalokat felszólították, hogy egy napon belül távozzanak az országból, míg Arany János műve esetében a vasorrú banya épp azt tiltja meg Rózsának és Ibolyának, hogy elhagyják a házat. Így a ponyvából értelemszerűen kimaradt a késleltető három vércsepp motívuma is. Egy kevésbé érthető, ám a logikai menetet veszélyeztető kihagyás: a banya átka. A ponyvában a mágikus menekülés során Ibolyának és Nefelejsnek szintén búzavetés és arató, később malom és molnár képében sikerült időt nyerniük Ibolya apja elől, majd amikor harmadszor már a banya eredt utánuk, tóvá és kacsává változtak, ahol Arany-művéhez hasonló módon túljártak a vasorrú bába eszén. Ekkor a gonosz asszonyt olyan gyorsan elpusztította hetvenhét jégfelhő vihára, hogy átkozódni sem maradt ideje, így nem igazán érthető, hogy Nefelejs miért felejtí el Ibolyát, mert a ponyva az MNK 313A Rózsa és Ibolya típus szűzsége szerint halad, amiben nem szerepel a felejtés motívum, de az „emlékeztetés” igen, tehát a ponyvaíró úgy bontotta meg a meseszerkesztés menetét, hogy nem ügyelt az ok-okozati összefüggésekre.<sup>17</sup>

---

<sup>15</sup> *Uo.*, 9–10.

<sup>16</sup> Érdekes témafelvetés a női és a férfi mesei szerepekről: BÁRDOS József, *Párválasztás a tündérmesében: Ki választ valójában?*, Könyv és Nevelés, 2012/1, 66–79.

[http://olvasas.opkm.hu/portal/felso\\_menusor/konyv\\_es\\_nevelés/parvalasztas\\_a\\_tundermesében](http://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_nevelés/parvalasztas_a_tundermesében) (Letöltés ideje: 2017. október 31.)

<sup>17</sup> A MNK 2. is az AaTh 313C típus alatt említi a ponyvát. Lásd a 7-es lábjegyzetet.

További apróbb változtatások a ponyvában: a férfi hőst Nefelejts névvel illetik; Aranynál a fiatalok szülei „egy aranyerdőn makkoltak a nyájjal” (I. 10. vsz.), míg a ponyvában „többször közös erővel harcoltak közös ellenségeik ellen és diadalmaskodtak felettük”<sup>18</sup>; Ibolya apja a ponyvában nem a cseh király, hanem Tulipán király. A záratok is eltérnek: Aranynál Rózsa és a cseh királynő is visszakarta szeretett párját, majd a cigánygyerekek ajándékának a ködpalotának mulandóságával, mintegy csattanóval végződik a mese, a ponyvában pedig megérkezik Ibolya öreg apjának halálhíre, mely egyben Ibolya öröklését is jelenti, így a fiatalok „két ország felett boldogul uralkodtak s még talán népek most is siratja őket, ha már nem élnek”.<sup>19</sup>

1. táblázat: Arany János *Rózsa és Ibolya* meséjének összehasonlítása az *Ibolya és Nefelejts* című ponyvatörténettel

|                                          |                                            |                                                                       |
|------------------------------------------|--------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------|
| Szempontok                               | Arany János: <i>Rózsa és Ibolya</i> (1847) | <i>Ibolya és Nefelejts</i> vagy <i>A kegyetlen mostohaanya</i> (1873) |
| Műfaj                                    | „népmese”                                  | „igen szép tündéries történetke”                                      |
| Szereplők                                | Rózsa                                      | Nefelejts                                                             |
|                                          | cseh király                                | Tulipán király                                                        |
|                                          | Ibolya, öreg király, vasorrú bába,         |                                                                       |
|                                          | vén magyar koldus, 3 cigánygyerek          |                                                                       |
| Történet menete                          |                                            |                                                                       |
| Ibolya és Rózsa/<br>Nefelejts találkozás | éjjel, létrán                              |                                                                       |
|                                          | Rózsa szökési ötlete                       | Nefelejts szökési ötlete                                              |
|                                          | Ibolya a lánykérést javasolja              |                                                                       |

18 *Ibolya és Nefelejts... i. m.*, 6.

19 *Uo.*, 22.

| Szempontok                                                | Arany János: <i>Rózsa és Ibolya</i> (1847)                                                                         | <i>Ibolya és Nefelejts</i> vagy <i>A kegyetlen mostohaanya</i> (1873)                               |
|-----------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------|
| 3 próba: 1. erdő -> kalács; 2. szikla -> bor; 3. 3 paripa | igen                                                                                                               |                                                                                                     |
|                                                           | igen                                                                                                               |                                                                                                     |
|                                                           | igen (sarkantyú)                                                                                                   |                                                                                                     |
| A próbák után                                             | banya tiltása: nem mehetnek el a fiatalok a házból                                                                 | örökséget megtagadják Ibolyától, el kell hagyniuk az országot                                       |
|                                                           | szökés terve (láthatatlan-ná tévő szűr, 3 vércsepp)                                                                | menekülniük kell                                                                                    |
| Üldözés, alakváltozások                                   | király – fekete felleg                                                                                             |                                                                                                     |
| 1. arató, búzavetés                                       | igen                                                                                                               |                                                                                                     |
| 2. molnár, malom                                          | igen                                                                                                               |                                                                                                     |
|                                                           | banya – szénvonó, pemete, lapát                                                                                    |                                                                                                     |
| 3. kacsá, tó                                              | igen                                                                                                               |                                                                                                     |
| banya átka                                                | igen                                                                                                               | Ø [!]                                                                                               |
| felejtés                                                  | igen                                                                                                               |                                                                                                     |
| Rózsa/Nefelejts házassága                                 | cseh királylány                                                                                                    | Tulipán király lánya                                                                                |
| Ibolya várakozása                                         | ködpalota építés                                                                                                   | tündérpalota építés                                                                                 |
| emlékeztetés                                              | koldus: Ø,<br>3 cigánygyerek: igen                                                                                 |                                                                                                     |
| emlékeztető szöveg                                        | „Ne feletkezzenek a szegény Lázárrul, / Mint elfelejtkezett Rózsa Ibolyárrul!”                                     | „Ha boldogok lesznek házasságukban, könnyörüljenek rajtunk.”                                        |
| befejezés                                                 | Rózsának eszébe jut Ibolya, a cseh királylányért is jelentkezik a szeretője, a cigánygyerekek ködpalotája eloszlik | Nefelejtsnek eszébe jut Ibolya, öreg király halálának híre, a fiatalok két ország uralkodói lesznek |

Arany meséje az írásbeli formátumú ponyva mellett a szóbeli mesemondásra is hatással volt. A 19–20. századi népmesegyűjtéseknek köszönhetően a szóbeliségben élő *Rózsa és Ibolya* változatokból is lejegyzésre került néhány. Az Arany-mű folklorizációjaként elsősorban Kálmány Lajos hódmezővásárhelyi gyűjtését említik a kutatások.<sup>20</sup> A hódmezővásárhelyi változatban a harmadik átváltozás során Rózsa lesz a tó, Ibolya pedig a kacsza. Ez azért érdekes, mert ebben a mesetípusban Rózsa alapvetően passzív szereplő, csupán a szökés és az átváltozások során kap aktív szerepet, itt pedig ismét a passzív szerepbe lép. A felejtés átka ebben a mesében nem a mostohától, hanem Ibolya apjától hangzik el, amikor a fiatalok harmadik átváltozása után visszatérő felesége jól elnászpángolja e szavak kíséretében: „Té vagy az oka, hogy ijen a lányod! az Öreg mög mögátkozta a lányát, hogy felejtse el Rózsát.”<sup>21</sup>

Egy másik változat a *Nefelejts királyrul* című mese, amelyet Kovács Ágnes a kalotaszegi Ketesd egyik mesemondójától, ifj. Máté György Bálinttól gyűjtött, viszont az Arany-mű ismerete mellett a ponyva-változat hatásáról is tanúskodik.<sup>22</sup> Ennek a mesének Ilona és Nefelejts királyfi a szereplői. A fiú megkéri a lány kezét, ám a vén boszorkány nem engedi el Ilonát (a három próbatétel hiányzik), ezért a fiatalok a szökést választják. A mágikus menekülés cselekménytípusa ugyanazokkal a metamorfózisokkal megy végbe, mint az Arany- vagy ponyvaváltozatban, azzal az eltéréssel, hogy Nefelejts a harmadik támadásra hallá változik. Itt egy érdekes nyelvi keveredésnek lehetünk tanúi, ugyanis Nefelejts királyfi nem kacsává változik, a banya mégis az ismerős fenyegető szövegét mondja: „Hahaha, ismerem a *tolladat*, de mindjárt kibicálom.”<sup>23</sup> A banya a tó fölött keletkező vihar jégverésében pusztul el, s átok itt sem hagyja el a száját. Ezt a helyzetet így oldja meg a mesemondó:

---

20 AJÖM, III, 284; SOLYMOSSY, *i. m.*, 9.; GULYÁS, *i. m.*, 214.

21 KÁLMÁN Lajos, *Hagyományok: Mesék és rokonneműek*, Vác, Néphagyományokat Gyűjtő Társaság, 1914, I, 55–58, 57.

22 KOVÁCS Ágnes, *A rókaszemű menyecske: Kovács Ágnes ketesdi mesegyűjtése*, szerk. OLOSZ Katalin, Kolozsvár, Kriterion, 2005, 150–154.

23 *Uo.*, 153. (kiemelés tőlem – C. J.)

- Na fiam, hoztad Tündér Ilonát?
- Jaj, apám nem hoztam el. Én elmenekültem, ű meg ott maradt.
- Na nem baj fiam, most megyünk mindketten s elhozzuk a Tulipán király lányát.<sup>24</sup>

Láthatóan itt is gyorsan lemondanak a „Menyasszonyról”, és újabb után néznek.<sup>25</sup> Nefejejtset három rajkó figyelmezteti Ibolyájára („Ha boldogok lesztek házasságotokba, ne felejtkezzetek meg mirollunk”),<sup>26</sup> aki fel eszmél és Ibolyát veszi el, a három rajkó pedig ajándékba kapja Ibolya aranypalotáját, amely másnapra eltűnik.

### *Jóka ördöge* (1853)

Arany János költeménye *pórrege*<sup>27</sup> alcímmel Müller Gyula *Nagy Naptár*-ában látott napvilágot 1853-ban, ezután több önálló kiadást is megélt, *népmese* alcímmel. Később Arany kisebb elbeszélő költeményeivel együtt gyűjteményes kötetben is megjelent.<sup>28</sup> A korabeli irodalmi kritika leginkább az elbeszélő költemény nyelvezetének esztétikai érdemeit

24 A „Tulipán király” feltehetően ponyvai hatás. *Uo.*, 153.

25 Nem célozom szerves kapcsolatot kimutatni a ponyvabeli főhős passzív és bizonytalan mentalitásával, de hasonló a lelkület.

26 *Uo.*, 154.

27 ARANY László, *Magyar népmeséinkről: Székszótár*, Budapesti Szemle, 1867/8, 25–27, 40–66, 200–228. Arany László itt megjegyzi, hogy a magyarok „össze-vissza” használják a rege, a mese és a monda terminust a „nép különböző elbeszéléseinek jelölésére”, s nem körvonalazható, hogy melyik alatt pontosan mit értenek. Arany János *Jóka ördöge* esetében a pórrege a német Märchen, 'mese' jelentésben szerepel. *Uo.*, 41. Az irodalmi mesék és a szerzői műfajmegjelölésekkel kapcsolatban lásd GULYÁS Judit, *Népmese, bohózat, hősköltemény, (tündér)rege, mythos, monda, eposz: Műfaji kétségek a János vitéz 19. századi recepciótörténetében = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005, 193–227. A rege terminussal kapcsolatban lásd DÖMÖTÖR Tekla, *rege = Magyar Néprajzi Lexikon*, IV, N–Szé, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1981, 319; MIKOS Éva, *Tény és fikció, nemzet és régió, elit és populáris konfliktusa a rege műfaja körül = Tény és fikció: Tanulmányok a nacionalizmus kultúrtörténetéből*, szerk. LAJTAI Mátyás, VARGA Bálint, Bp., MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015, 101–129; SZAJBÉLY Mihály, *A rege és rokonműfajai a XIX. század elejének magyar irodalmában*, It, 1999/3, 424–440.

28 AJÖM, III, 330.

és humorát méltatta, de nem került nagyobb érdeklődés középpontjába.<sup>29</sup> Ezzel ellentétben az irodalomtudomány forrásfeltáró kutatói több jelentős tanulmányt közöltek, amelyek az Arany-történet újabb és újabb nemzetközi párhuzamaira, forráslehetőségeire mutattak rá.<sup>30</sup> Arany közvetlen forrása Szalay Mihály *A gonosz nő és az ördög* címet viselő története lehetett, amely a *Társalkodó* 1842. szeptember 10-i és 14-i számában, majd később, 1844-ben a *Győri kalendáriumban* is megjelent.<sup>31</sup> A két történet sok egyezést mutat (lásd 2. táblázat) *A gonosz asszony a gödörben* (AaTh 1164/ATU 1164 *The Evil Woman Thrown into the Pit*) című rászédett ördög mesével. Ennek szűzsége a következő: „A gonosz asszonyt bedobja a férje a gödörbe/verembe/pincébe. Mikor tettét megbánná ki akarja húzni, a kötél végén az ördög kapaszkodik: nem bírta odalenn az asszonnyal.” Eme mesetípus folytatása általában *Az ördög ajándéka / A királykisasszonyba bújt ördög* (AaTh 1164D) című variáns:

Az ördög azzal ajándékozta (jutalmazza) meg a szegény embert, hogy ő megszállja a gazdag embert/királyt/királynét/királykisasszonyt, s a szegény ember jó pénzért kiúzi. Ezt azonban csak egyszer/kétszer/háromszor szabad megtennie. A szegény ember meggazdagszik (a királykisasszony férje lesz), s nem teljesíti az ördög kikötését (általában a vénasszonyt emlegetve elúzi újra).<sup>32</sup>

A fent említett szövegek is hasonlóan folytatták a történetet, ám Arany néhány változtatással is élt: történetének elejére beillesztette *Az elveszett nyelv* (AaTh 1351) című tréfamesét,<sup>33</sup> Jókai jellemét

29 GREGUSS Ágost, *Arany János kisebb költeményei*, Pesti Napló, 1856. máj. 31., jún. 4., 10, 15, 22.; SALAMON Ferenc, *Irodalmi tanulmányok*, Bp., Franklin Társulat, 1889, I, 90–97.

30 Ezek közül a legrészletesebben: ZLINSZKY Aladár, *A gonosz asszony meséje és Arany Jókai ördöge*, ItK, 1899/1, 15–40.

31 Uo., 32–40. *Elmét vidító elegy-belegy dolgok: Válogatás a győri kalendárium 1749-től 1849-ig tartó időszakából*, szerk. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Magvető, 1983, 305–314, 463.; CZÓBEL Ernő, *Arany „Jókai ördöge”-nek forrása*, EPhK, 1912, 830.

32 *A magyar népmesék rászédett ördög-mesék típusai* (AaTh 1030–1199), szerk. SÜVEGH Veronika, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1982, 300–305.

33 Uo., 301. *Az elveszett nyelv* szűzsége: „A feleség szótlanúságával áll bosszút férjén. A férj gyertyával a kezében keresgél a házban, mindent felforgat. Az asszony kíváncsi-



részletgazdagon ábrázolja, az ördög átváltozva (bolha képében) szállja meg áldozatait. Tehát Arany költeménye az alábbi képlet szerint halad: *Az elveszett nyelv* (AaTh 1351A\*/ATU 1351 *The Silence Wager/Lost Tongue*) + *A gonosz asszony a gödörben* (AaTh 1164) + *Az ördög ajándéka* (AaTh 1164D). *Az ördög ajándéka* viszont *A makacs asszonyról való mese* típusokkal (AaTh 1365/ATU 1365 *The Obstinate Wife*) vagy a *Halálkoma* (AaTh 332/ATU 332 *Godfather Death*) típussal is kontaminálódhat.<sup>34</sup> Emiatt szerepel megannyi történet a forrásfeltáró munkákban, mert azon szövegeket is a *Jóka ördögéhez* hasonlítottak a tanulmányírók, amelyek a történetépítkezést tekintve nem tartoznak szorosan Arany művéhez.<sup>35</sup>

A 19. század egyik legtermékenyebb magyar ponyvaírója, Tatár Péter is „megénekelte” a maga házastárs asszonyról szóló történetét, *Az elcsapott ördög, vagy a vénasszony az ördögöt is megijeszti* címmel.<sup>36</sup> A ponyva-történet azonban nincs szerves kapcsolatban Arany művével, mert *Az ördög és az ember szövetséget köt* (MNK 1164D\*) típusba tartozik, amelynek szűzsége a következő: az ördög feleséget keres, de általában csúf, nyelves asszonyt kap magának, aki elől elmenekül. Ekkor szövetséget köt egy emberrel, hogy miután megszáll betegeket, az ember jó pénzért kiűzheti belőlük az ördögöt. Megromlik kettejük viszonya, amikor az ember nem fizeti ki az ördögnek megállapodás szerinti jussát. A zárlat

---

ságból megszólal: Mit keresel? – A hangodat.” *A magyar mesék tréfakatalógusa* (AaTh 1350-1429), szerk. VÖÖ Gabriella, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1986, 36–37. Lásd még KÖNYI János, *A’ mindenkor nevető Democritus, avagy Okos leleményű furtsa történetek...*, Buda, Landerer, 1782, 46.

34 A makacs asszonyról szóló történetek variánsai: AaTh 1365A. A férj vízbe fúlt feleségét a víz folyásával ellenkező irányban keresi, AaTh 1365B. Nyírták vagy vágták, AaTh 1365C Tetyüettefi, AaTh 1365F Mondjad hát, széna!, AaTh 1365H Rigó vagy húros madár, AaTh 1365J A férj makacs feleségét mindig az ellenkezőjére kéri, mint amit szeretne.

35 ZLINSZKY, *i. m.*, 15–40.; AKÁ CZ, *Jóka ördöge az Ezeregyéjszakában*, Magyar Szó, 1899, 3, október 29., 13–14.; IMRE Lajos, „*Jóka ördöge*”-hez és „*A hegedű*”-ről, ItK, 1899/3, 301–302.; ELEK Oszkár, „*Jóka ördöge*”-nek meséjéhez, EPhK, 1914, 816–817.

36 TATÁR Péter, *Az elcsapott ördög, vagy a vénasszony az ördögöt is megijeszti*, Rege kunyhója, 6. sz., Pest, Bucsánszky, 1857. Az Arany kritikai kiadás még egy *A bőkezű király* című ponyvaszöveget is említ a *Jóka ördöge* ponyvai feldolgozásaként, de ez valószínűleg Baros Gyula tanulmányának félreolvasott hivatkozása, ugyanis ezt a ponyvaszöveget a *Pázmán lovag* című ballada tárgyátörténete kapcsán említi a szerző. Vö. AJÖM, III, 331; BAROS, *i. m.*, 160–161.

azonos az előzőleg említett kontaminációval: az ördögöt a veszekedős asszony jöttének hírével kiűzik utolsó pácienséből, s örökre elüldözik.<sup>37</sup> Arany pórregéjével egy ponton hasonlóságot mutat a ponyvatörténet: az ördög mindkettőben alakváltozó képességgel rendelkezik, és valamilyen állatnak (bolha, bogár) a képében szállja meg áldozatát, vagy éppen illan el belőle.

2. táblázat: Szalay, Arany és Tatár ördög-történeteinek összehasonlítása

|                     | <b>Szalay Mihály:</b><br><i>A gonosz nő és az ördög</i>              | <b>Arany János:</b><br><i>Jóka ördöge</i> | <b>Tatár Péter:</b><br><i>Az elcsapott ördög, vagy a vénasszony az ördögöt is megijeszti</i> |
|---------------------|----------------------------------------------------------------------|-------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------|
| megjelenés          | 1. Társalkodó:<br>1842. szept. 10–14.<br>2. Győri kalendárium: 1844. | 1851.                                     | 1857.<br>Regekunyhója<br>6. sz.                                                              |
| műfaj               | népmonda<br>(„rege”)                                                 | pórrege                                   | „rege”                                                                                       |
| forma               | prózai                                                               | verses                                    | verses                                                                                       |
| ördög alakváltozása | -                                                                    | ördög -> bolha                            | ördög -> ember<br>-> darázs/bogár                                                            |

37 *A magyar népmesék rászédett ördög...*, i. m. (MNK 5.), 302–303. Ezt a változatot feltehetően Machiavelli *Belfagor* című novellája indította útjára, amely magyarul is megjelent *Belfagor és Honeszta vagy a páros élet nyilvános titkai* címen a 19. század derekán. A történetet Taxonyi János bevette *Az emberek erkölsei és az isten igazságának tükröje* című példatárába (1740), s Gaál György mesegyűjtésében (*Märchen der Magyaren*, 1822) *Des Teufels Schrenken* címmel is szerepel egy hasonló mese, amelynek forrása feltehetőleg Kónyi János *Mindenkor Nevető Demokritusa* (1796) lehetett. ZLINSZKY, i. m., 27–28. TURÓCZI-TROSTLER József, *Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában: A racionalizmus és irracionálisizmus küzdelméhez (I–V.)*, MNy, 1927, 6–12, 42–47, 79–87, 101–109, 142–149, 143–145.; Még érdemes említést tenni *A székely asszony és az ördög* típusról (MNK 1164D<sup>xx</sup>), amely általában a *Mondjad hát, széna!* (AaTh 1365F) típusvariánssal keveredik.

|                        |                                                             |                                               |                                                                                              |
|------------------------|-------------------------------------------------------------|-----------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------|
|                        | <b>Szalay Mihály:</b><br><i>A gonosz nő és az ördög</i>     | <b>Arany János:</b><br><i>Jóka ördöge</i>     | <b>Tatár Péter:</b><br><i>Az elcsapott ördög, vagy a vénasszony az ördögöt is megijeszti</i> |
| találkozás az ördöggel | kút                                                         | kút                                           | ördögidézés egy „poros könyvből”                                                             |
| ördögűzés              | pár értelmetlen szó mormolásával, kétszer                   | kalendáriumból madár/szarka-nyelvvel, kétszer | beszéddel, többszöri alkalommal                                                              |
| szereplők              | Joka, Mara, ördög, Rada király, királylány, szomszéd király | Jóka, Judit, ördög, király, szomszéd király   | Csap, Luczifer, Sára, Érvági, Pilulási                                                       |
| típuszám variáció      | AaTh 1164 + AaTh 1164D                                      | AaTh 1351Ax + AaTh 1164 + AaTh 1164D          | MNK 1164Dx                                                                                   |
| nyelv-használat        | egyszerű, leíró                                             | képszerű: gyakoriak a hasonlatok              | egyszerű, leíró, beszélő nevek                                                               |

|          | <b>Szalay Mihály:</b><br><i>A gonosz nő és az ördög</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                            | <b>Arany János:</b><br><i>Jóka ördöge</i>                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                                  | <b>Tatár Péter:</b><br><i>Az elcsapott ördög, vagy a vénasszony az ördögöt is megijeszti</i>                                                                                                                                                                   |
|----------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|
| narráció | <ul style="list-style-type: none"> <li>- E/3., külső nézőpontú elbeszélés</li> <li>- egy alkalommal személyes hangnem: „Sohasem halottak róla [Jokáról] valamit: igen, sőt én sem lettem volna képes a nevezett Jokát e rege olvasóinak mint monda hőstét föl- s bevezetni, ha történetből szerencsétlen nem leendett egy nőt bírni...”</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>- E/3., személyesebb hangnem</li> <li>- helyenként „krónikás” kizólások: „Ugy se tudja Jóka, mint én, hogy mi lelte.” (2) „Jobb is volna, bizony, ha láb alá nézne: / Úgy e históriát folytatnom se kéne.” (3) „Hazudni nem illik, sose’ volt kenyerem, / De úgy láttam, mint most, állítani merem...” (4) Nem hallottam erről semmit is pletykában, / Hiába kerestem régi krónikákban;”</li> </ul> | <ul style="list-style-type: none"> <li>- E/3., külső nézőpontú elbeszélés</li> <li>- egy alkalommal személyes hangnem: „de hogy merre vette a pokolból utját, / Nem mondja a rege; hanem, mi gyanítjuk, / - Ám egész biztosan azt mégsem állítjuk.”</li> </ul> |

## A három történet felépítése

### *Szalay Mihály: A gonosz nő és az ördög*

1. A békés természetű Joka és a viszályszerető Mára házasesetének jellemzése. 2. Egy nap Joka kaszálni megy, felesége utána megy ellenőrizni. 3. Joka veszélyre figyelmezteti feleségét, de az nem törődik vele, s beleesik egy kútba. 4. Joka azonnal hazasiet egy kötélért, s leereszti Márának, de az asszony helyett egy ördög érkezik a kötélen. (5. Az ördög megmutatja az őt ért ütések helyén megkopott bőrét.) 6. Hálából jutalmat ígér Jokának: Rada király lányát megszállja rossz lélek formában, s a tébolyból csak Joka tudja megmenekíteni a lányt, gazdag díjazás fejében. 7. A király lányát és a trónt ajánlja lánya meggyógyítójának, de egy feltételt szab: ha nem sikerül 3 napon belül meggyógyítani, az illető „felnyársoltatik.” 8. Joka meggyógyítja a hercegnőt, ezzel elnyeri a lány kezét és az országot. 9. Az ördög figyelmezteti Jokát, hogy most a szomszéd király lányát szállja meg, de többször nem próbálkozhat. 10. A szomszéd király először gazdag ajándékokkal, majd háborús fenyegetéssel bírja rá Jokát a látogatásra. 11. Joka a palotába siet, s úgy tesz, mintha Mára elől bujkálna. Ezt hallván az ördög a tengerbe ugrik. 12. Joka újabb ajándékokat kap, s boldogan éli világát. „Ez idő óta az ördögről semmit sem hallani.”

### *Arany János: Jóká ördöge*

1. A szelíd Jóká bátya és a zsémbes Judit asszony házasesetének jellemzése (főleg Judit jellemzése). 2. Judit három napja nem szól Jókához. 3. Jóká méccsel keresgél a szobában, erre az asszony kíváncsian megkérdi, hogy mit keres. A válasz, hogy a hangját. 4. Mérgében az asszony képen üti Jókát, majd elküldi kendert nyúni. 5. A nap végén kimegy Judit a férjéhez, de beleesik egy kútba. 6. Jóká gúzst köt, s leereszti Juditnak, de egy ördög kapaszkodik a kötéltre. 7. Az ördög cserébe, hogy Jóká felhúzza, alkut ajánl: megszállja a király lányát, s Jóká jó pénzért kiúzi. Ezt azonban csak egyszer teheti meg. 8. Az ördög bolha képében

belebújik a királylány fülébe. 9. A királylányon nem segít semmilyen praktika, s ekkor jelentkezik Jóka. 10. Jóka kiűzi az ördögöt: feleségül kapja a lányt, s Meseország királyi székét. 12. A szomszéd király lánya is megbetegedik, levélben kéri Jókát, hogy segítsen. 13. A nemleges válasza hadüzenet a felelet, s erre Jóka Judit asszony érkezésének hírével űzi el az ördögöt. 14. Az ördög visszamenekül a pokolba, Juditról nincs hír, Jóka boldogan éli világát.

*Tatár Péter: Az elcsapott ördög, vagy a vénasszony az ördögöt is megijeszti*

1. Csap ördög rosszul fűtött egy nagy úr üstje alá, ezért Lucifer 10 évre száműzi a pokolból a földre. 2. Csap beáll katonának, hogy pénzhez jusson. 3. Csap feleséget keres magának, de csak egy vénasszony, Sára jut neki. 4. Csap naphosszat henyél, ezt harmadnap már szóvá teszi Sára, de Csap nem fogható munkára, így Sára sem főz tovább az urára. 5. Három napig bírja Csap a koplalást, de hiába dolgozik, most már Sára nem áll kötélnek. 6. Csap rávág Sára hátára, erre az asszony egy fazékkal jól elnászpángolja Csapot, mire az elmenekül. 7. Csap alkut köt a kegyvesztett Érvági doktorral: az ördög gazdag embereket száll meg, a doktor pénzért kiűzi, s feleznek. 8. Érvági és Csap összevesznek, mert a doktor nem fizeti ki rendesen az ördögnek járó részt. 9. Csap nem engedelmeskedik Érváginak egy betegnél, mire az Sára asszony közeledtének hírével szedi rá az ördögöt. 10. Csap bogár képében kiiramodik a férfiből és visszatérve a pokolba a tüzek gondos őrzője lesz.

A makacs vagy házsártos asszonyról, perlekedő vénasszony feleségről szóló történetek kapcsán még egy további, átfogóbb vizsgálatot igénylő szövegcsaládot érdemes megemlíteni: az *asszonycsúfolók, házastársi veszekedések és férjpanaszok* mulattató közköltészeti verstípusát.<sup>38</sup> Ezek nyelvezete és az asszonyi nem jellemzése hasonlóságot mutat mind Arany művével, mind a ponyva szövegével. A további szövegvizsgálat abból a szempontból is érdekes lehet, mivel a zsémbes feleségről és korhely

38 Vö. *Közköltészet: Mulattatók*, I, szerk. KÜLLŐS Imola, CSÖRSZ Rumen István, Bp., Balassi, 2000.

férjről szóló szövegek nyelvezete (meglehetősen szabad szájúak) és funkciója szerint a bahtyini karneváli koncepcióval hozhatók kapcsolatba, ugyanis ezek rendszerint lakodalmakon hangzottak el mulattatás és okítás céljából.<sup>39</sup> Jelen tanulmány keretei között pár példa említésére van módom, ilyenek a veszekedő asszony ismérveként megjelenő törött csuprok és fazekak:

„Ilyenkor van osztán »csett-csatt« elé s hátra,  
Borogat és hány-vet, tör-rombol rakásra;  
Minden ingóbingó tövel-heggyel össze:  
Szegény Jóka csak úgy csetlik-botlik közte.  
Ilyenkor törik ki nem egy ablaktábla,  
Csupornak, fazéknak lészen ő halála,”  
(Arany János: *Jóka ördöge*, I.)

„Ha törik csupra, fazeka  
Annak is én vagyok oka.  
Haj, dínom, dánom  
Míg élek is bánom  
Házasságom ez világon!”  
(*Bánom, hogy megházasodtam*)<sup>40</sup>

Tatár Péter munkájával is kapcsolatot mutatnak ezek a közköltészeti szövegek, ugyanis a ponyvatorténét Sára nevű perlekedő asszonya az iszákos Csap nevű ördög után megy a kocsmába, hogy a fejére olvasson. Ez szintén jellemző momentuma a mulattató versek e csoportjának. A *házastársak veszekedése* típusú szövegek felépítésében megtaláljuk a női oldal véleményét is, ez például *Belfagor és Honeszta* történetében szintén olvasható *Honeszta mentsége* címmel.

---

39 Erről lásd KÜLLÖS Imola, *Adatok egy mulattató verstípusunk a házastársak veszekedése élettörténetéhez és dramaturgiájához = A magyar színház születése*, szerk. DEMETER Júlia, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2000, 88–118. Arany János műveinek a bahtyini karneváli hagyomány felőli olvasati lehetőségéről lásd MILBACHER, *i. m.*, 139–195.

40 *Uo.*, 183; *Vö. Uo.*, 150. A tálak, fazekak törése eufemisztikus jelentést (házasságtörés) is hordozhat bizonyos versekben.

Az asszonycsúfólók, házastársi veszekedések és férjpanaszok típusú szövegek esetében szót kell ejteni a református kollégiumi diákköltészet hatásáról is. A kéziratos diákgyűjteményekben fellelt *Mennyből jött levél* című verses história magyar és nemzetközi párhuzamainak részletező vizsgálatával foglalkozó O. Nagy Gábor a felvágott nyelvű debreceni asszony, Czenkné mennybe jutásának történetét a házsártos asszonyról szóló adomákkal hozza rokonságba, s példái között említi Arany *Jóka ördögét* is.<sup>41</sup> Ezen típussal rokonítja a *Házassági kereszt* vagy *Házi kereszt* című verset is, amelyben a felfokozott, indulatos lelkiállapot „érzékelteséhez felhasznált kép- és hasonlatanyag alacsonyabb rendű testi funkciókhoz kapcsolódó fogalomköre (epe, pofa, mirigy, bél, máj, szárny stb.)” szintén megfigyelhető.<sup>42</sup>

„A felzaklatott vér mind képébe futa,  
Környékezte is már egy nagy ménkö guta.  
Láttad-e a pulykát, ki magas szeméten  
Göggösen országol, mint királyi széken,  
Legkisebb bántásra, legcsekélyebb gúnyra,  
Mirigyeké nyakát amidőn felfuja?  
Vérszín pötyögője, haragtűzben égve,  
Mikép megyén által szép világos kékbe?  
Mikép játszik újra halaványas zöldet?  
És mikép kotorja szárnyával a földet?...  
Annyiféle színt vált Judit asszony arcza,  
Míg tart önmagával pillanatnyi harca,  
És toporzékolva egy álló helyében,  
Nem tudja: leöntse? vagy nyakára lépjen?”  
(Arany János: *Jóka ördöge*, II. rész)

41 O. NAGY GÁBOR, *Református kollégiumi diák-irodalom a felvilágosodás korában: Öntudatlan népiesség kéziratos gyűjtemény-irodalmunkban*, Debrecen, 1942, 30–40; Vö. KÜLLÖS Imola, *A debreceni Czenkné és a bathi asszony mennybejutásának históriája: Egy 19. századi kéziratos diákvers és angol párhuzama*, ItK, 1999/3–4, 481–512.

42 A *Házi kereszt* című vers szerzői kérdéséről szóló filológusi értekezés: SZELI István, *A filológia gyalogkönyvein*, Létünk, 1991/1–2, 7–30. (Az Arany-művel való összevetés: Uo., 17–19.)



„Ha látja, azonnal lángot vet orcája,  
Szeme keresztül jár, fúvódik pofája,  
Epével borul el tüdeje és mája,  
A reá nézőknek merő Chimérája.

[...]

A szeme szikrázik, hullat menyköveket,  
Epétül gyúlt szíve fojt mérges tüzeket,  
Hol pirul, hol sárgul, hány nyilas szemeket, Biggyeszi ajkát, osztogat mérgeket”

Csenkeszfai Poóts András: *Házi kereszt. Kevés mulatsággért felvállalt hosszas tortúra* (részlet)

A tanulmány célja, hogy olyan szövegcsoportokra – elsősorban a ponyvatörténetekre – hívja fel a figyelmet Arany János műveinek vizsgálatakor, amelyek létezését az irodalomtudomány már rögzítette, de általában csak az említés, a megjegyzés szintjén, pedig relevanciájuk a szöveg szintű vizsgálódás során is megmutatkozik. A ponyvamese a *Rózsa és Ibolya* kapcsán a szóbeliség és az írásbeliség közötti médiumváltás egyik lenyomatának, és a folklorizmus-folklorizáció folyamatvizsgálat során a szóbeliségben fennmaradt magyar nyelvű meseszövegek írásbeli előzményének tekinthető.<sup>43</sup> A *Jóka ördöge* és a közköltészeti szövegek egyúttolvasásával pedig egy újabb értelmezés lehetősége felé nyílik út.

---

43 Ilyen jellegű kutatás: DOMOKOS Mariann, *Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai*, Ethnographia, 2016/4, 543–567. Uő, *Mese és filológia: Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*, Bp., Akadémiai, 2015.

## ABSZTRAKT

Tanulmányomban Arany János *Rózsa és Ibolya*, valamint *A Jókai ördöge* című elbeszélő költeményének közköltészeti hagyományban élő szövegcsoportokkal való kapcsolatait vizsgálom. Elsősorban a ponyvatörténetek szövegszintű vizsgálatának fontosságára szeretném felhívni a figyelmet, ugyanis a ponyván megjelent történetek a művek recepciótörténetének egyfajta állomását jelenthetik, továbbá Arany műveinek együttlvasása e szövegekkel a műveknek újabb értelmezési lehetőségeit nyitják meg.



SZMESKÓ GÁBOR

## Az *Őszikék* verseinek korai fogadtatása<sup>1</sup>

A *Kapcsos* könyvben található *Őszikék ciklus* megjelenésével és fogadtatásával foglalkozó kutatásom középpontjában két problematika áll: az *Őszikék* versei közül 1877–1882 között publikált művek megjelenésének körülményei, fogadtatása; valamint az *Őszikék* „teljes” kiadásának kérdése. A következőkben három problémakört szeretnék felvázolni. Az első pontban filológiai jellegű észrevételeket fogok megfogalmazni, először az *Őszikék* (még Arany életében) kiadott verseivel kapcsolatban, majd a teljes kiadás problematikáját érintően. Ezt követően a *Tetemre hívás* megjelenési körülményeit fogom ismertetni, végül Gyulai Pál Arany kései életművével kapcsolatos szerepéről lesz szó.

### Néhány filológiai jellegű megjegyzés

Az *Őszikék*kel foglalkozó szakirodalom szinte unalomig ismételt megállapítása, hogy Arany kései versgyűjteményéből életében 15 művet adott ki, melyeket kék csillaggal gondosan megjelölt a *Kapcsos* könyvben. Némi lapozgatás és számolás után azonban kiderül, hogy 16 vers van megjelölve a könyvben, bár azt is meg kell jegyeznünk, hogy ebből egy költemény alatt (*Fél magyarság*) a „régibb” bejegyzés olvasható. Tehát az új költemények közül valóban csak 15 mű lett megjelölve. Ezek megjelenéséről a közelmúltig csak pontatlan információink voltak,

1 Korábban megjelent: *Tempevölgy*, 2018/1, 28–32.

a *Kortársam R. A. halálán* megjelenési helye csak nemrég bukkant elő.<sup>2</sup> Az apró pontosításokon túl azonban problémát jelent az *Őszikék* „teljes” gyűjteményének megjelölése. A 19. századi kiadványok ugyanis ebből a szempontból megbízhatatlannak tekinthetők. Ráth Mór 1883–1885 között megjelentetett *Arany János Összes Munkái* című kötetében az *Őszikék* közül azt a 15 költeményt közli, melyet Arany még életében közreadott. Arany László pedig azokat a költeményeket tette nyilvánossá, melyek az *Őszikék* közül még kiadatlanok voltak.<sup>3</sup> *Arany János kisebb költeményei* címen a 19. század második felében rengeteg újraközlést megelő kötet pedig a Ráth Mór-féle kiadást követi, egészen 1894-ig.<sup>4</sup> Ebben az évben ugyanis egy számos pontatlanságot tartalmazó, de viszonylag teljes képet közlő kötetet kaphattak az olvasók az *Őszikék* műveiről. Habár a teljes kiadást tűzte ki célul, ezt maradéktalanul nem teljesítette a kiadó. A kötet komolyabb pontatlanságai – a versek címét és helyét tekintve – a következők:<sup>5</sup>

#### Címváltozatok

##### **A *Kapcsos könyv* címei**

*Czím nélkül*  
*Kortársam R. A. halálán*  
*Népdal*  
*Népdal*  
*Az élet mint tivornya*

##### **Az 1894-es *Kisebb költemények* címei**

*Növünk együtt*<sup>6</sup>  
*Kortársam halálán*<sup>7</sup>  
*Duna vizén*<sup>8</sup>  
*Hajrá, hajrá!*<sup>9</sup>  
*Ez az élet...*<sup>10</sup>

2 A mű *Kortársam halálán* címmel jelent meg: Magyarország és Nagyvilág, 1878. július 7., 418. Vö. SZMESKÓ Gábor, *Az Őszikék megjelenése és korai recepciója*, ItK, 2016/5, 567–588.

3 ARANY János *hátrahagyott Iratai és levelezése, I.*, Bp., Ráth Mór, 1888, XXII.

4 ARANY János *Kisebb költeményei, I–II*, Bp., Ráth Mór, 1894.

5 Az említett szempontokon kívül (versek címe és helye) a szövegek bejegyzésének időpontjait is tévesen tüntette fel, és mivel a verseket időrendben közli, a művek sorrendje sem felel meg *Kapcsos könyv*nek.

6 ARANY János *Kisebb költeményei*, i. m., 246.

7 *Uo.*, 274.

8 *Uo.*, 278.

9 *Uo.*, 305.

10 *Uo.*, 319.

A „*Töredékek és rögtönzések*” fejezetben közölt versek, amelyek a *Kapcsolos* könyvben még az *Őszikék* között voltak:

*Aj baj!*<sup>11</sup>

*Még egyszer A tölgyek alatt*<sup>12</sup>

*Egy ara sírkövére*<sup>13</sup>

A kötet nem tartalmazza az alábbi verseket:

*A magyar nyelv,*

*Naturam furca expellas,*

*Őszikék,*

*Párviadal*

A *Kapcsolos* könyvben nem szereplő, mégis az *Őszikék* kötetéhez tartozként közölt versek:

*A sors hümora* (1879. júl.)<sup>14</sup>

Ezek alapján azt látjuk, hogy Arany halála után 12 évvel még mindig nincs elfogadható kiadása az *Őszikék* verseinek, ami indokolhatja a recepció elhúzóódását. Érdeemes feltennünk a kérdést, hogy van-e azóta teljes kiadása az *Őszikék* műveinek. Ennek eldöntéséhez meg kellene tudnunk határozni, hogy mely versek tartoznak az *Őszikék* közé. Ezzel összefüggésben a másik probléma annak bizonyítása, hogy valóban ciklusról van-e szó. E felvetés megválaszoltnak tekinthető, köszönhetően többek között Hász-Fehér Katalinnak.<sup>15</sup> További kérdés tárgya, hogy ha ciklusról van szó, az milyen interpretációs kérdéseket von maga után. Ha zárt egységként kezeljük az *Őszikéket*, akkor lírai önéletrajzként is értelmezhetjük. Ebből pedig az következik, hogy meg kell hagynunk a kötet sajátos formáját, sorrendjét.

---

11 *Uo.*, 379.

12 *Uo.*, 383.

13 *Uo.*, 401.

14 *Uo.*, 324.

15 Az *Őszikék* ciklusként való értelmezését is érintve, kiváló előadást tartott 2009-ben Hász-Fehér Katalin *Arany János Őszikéi* címen. Az előadás az alábbi linken érhető el: <https://videotorium.hu/hu/recordings/3196/arany-janos-szikei> (Letöltés ideje: 2016. október 3.)

De létezik-e ez a kötet? Úgy tűnik, hogy nem. A kutatások ugyanis bebizonyították, hogy az *Őszikék* című vers második szakasza és a *Bonczék* is a *Kapcsos könyv*ben található ciklushoz tartoznak: vagyis a *Kapcsos könyv* nem hiánytalan gyűjteménye az *Őszikék* ciklushoz sorolható verseknek. Az 1951-es kritikai kiadás (AJÖM I.) ciklusként értelmezi az *Őszikéket*, de az időrendet fontosabb kategóriának tartja, így a két régebbi verset kiemeli a ciklusból. Az Osiris kiadónál 2003-ban megjelent kiadás időrendben közli a verseket. A Kerényi Ferenc által szerkesztett *Arany János Balladák, Őszikék* megbontja a versek sorrendjét annyiban, hogy az *Őszikék* címadó versét a ciklus elejére emeli, és *A tölgyek alatt* után közli Arany későbbi „válaszversét” (*A tölgyek alatt N<sup>o</sup> 2.*). Ezen kívül a verseket a megírás sorrendjében közli, mely néhány helyen a *Kapcsos könyv*be való bemásolás sorrendjét is felborítja. Nem teljesen érthető továbbá, hogy a *Bonczék* miért nem került Kerényi kiadásában az *Őszikék* versei közé, holott a kötet címadó versének második szakaszát, melynek a kötethez való tartozását szintén utólag állapították meg, hozzátartozónak vette. A *Bonczék* esetleges helye ráadásul jól körvonalazható a kötetben. A 29-es és 30-as sorszámú versek számai ugyanis jól láthatóan át vannak javítva (30-ról 29-re, illetve 31-ről 30-ra), vagyis eredetileg a *Bonczék* a 29-es számú vers lehetett. Emellett a *Fél magyarság* és *A magyar nyelv* sem szerepel a kötetben. Az utóbbi magyarázható azzal, hogy ez a vers a kötetben áthúzza szerepel – azonban így újra problémaként merül fel az *Őszikék* második szakaszának közlése. A *Fél magyarság* esetében hasonló következtetéssel találkozunk: miért szerepel a kötetben az *Aj-baj!*, mely „régibb” vers, ha a szintén „régibb” *Fél magyarság* nem kerül közlésre.

Javaslatom szerint minden verset az *Őszikék* ciklusba kell sorolnunk, amely a *Kapcsos könyv*ben (a 10. és 44. lap között) szerepel, s melyről a kritika azóta kiderítette, hogy a ciklushoz tartozik. Valamint maximálisan figyelembe kell vennünk a *Kapcsos könyv*be másolás sorrendjét, mint a korpusz struktúráját. Így elkerülhetjük az esetleges ellentmondásokat,<sup>16</sup> s a lehető legszélesebb spektrumú gyűjtést közölhetjük az olvasókkal.

16 A *Kapcsos könyvet* tehát csonka testnek tekintem, mely kiegészítésre szorul, de alapvetően hordozza a ciklus struktúráját.

A következőkben a *Tetemre hívás* megjelenési körülményeit fogom ismertetni. Ez volt a harmadik vers, amely (*A tölgyek alatt* és *A lepkét követően*) megjelent az *Őszikék* művei közül, és amely talán a legérdekesebb környezetben került a nyilvánosság elé, a Kisfaludy Társaság 29. közülésén. A gondosan meghirdetett, s Arany János neve miatt feltűnést keltő közülésen óriási tömeg gyűlt össze. Legrészletesebben a *Pesti Napló* másnapi (1878. február 11.) száma beszéli el a történeteket.<sup>17</sup> A balladát Szász Károly „[n]em olvasta, hanem gondos tanulmánnyal, tökéletes készültséggel szavalta”.<sup>18</sup> A riadó taps és a heves ünneplés következtében az ülésen tíz perces szünetet voltak kénytelenek tartani. „Arany János balladája előadása után a Két egyetem ifjúságának küldöttsége díszes ezüst koszorút nyújtott át az elnökségnek a költő számára.”<sup>19</sup> Ragályi Lajos joghallgató volt az átadó.<sup>20</sup> Az ülést követően az ünneplők átvonultak Arany János lakására, hogy tovább éltessek a költőt. A Kisfaludy Társaság köszöntése után Lukács Móríc, a társaság elnöke adta át az egyetemi ifjúság ajándékát, a gyöngyökkel hímzett selyempárnán fekvő ezüstkoszorút, majd bemutatta a fiatalokat. A Petőfi Társaság küldöttei „tisztelési tagságról szóló oklevelet” adtak át Aranyinak. Az ezt követő beszélgetésen a *Szigligeti-album*ra terelődött a szó, s a jelen levő szerkesztők (Várady Antal, aki a díszoklevelet átadta, és Sümei Kálmán) megemlégtették, hogy az album számára kértek már levélben verset Aranytól, de felelet még nem érkezett. Válaszképpen Arany átnyújtotta nekik a *Tengeri-hántás* kéziratát.<sup>21</sup> A pontosabb körülmények leírására érdemes a kortárs sajtót idézni:

---

17 Pesti Napló, 1878/38, 1.

18 A Petőfi Társaság lapja, 1878, febr. 17., 110.

19 A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei, 1878. febr. 27-ei ülés 2. pontjában olvasható a jelentés a vers felolvasásáról.

20 Pesti Napló, 1878/38, 1.

21 Csupán filológiai érdekesség, hogy a Szigligeti-album végül nem jelent meg. Legalábbis az előfizetők felhívásokon kívül semmiféle nyomot nem találtam, többek között magát az albumot sem.



A költő a Szigligeti-albumnak szánt költeményt *egy kéziratcsomagból, egy vastag füzetből vette ki, mely csaknem egészen tele van kiadatlan költeményekkel*. E látvány úgy hatott a küldöttség tagjaira mintha hirtelen egy *rejtett bánya kincseire* bukkantak volna. [...] [Arany János] költői lángját, munkakedvét egyre fenntartja, s hiven megőrzi a nemzeti irodalom újabb dicsőségére.<sup>22</sup>

Miután ezek a sorok megjelentek, a kortársak, s kimondottan a szerkesztők fokozott izgalommal figyelték az Aranyról szóló híreket. Ekkor kezdett újra a közélet naponta emlegetett alakjává válni. Erre (is) mutatnak rá azok a *Tetemre hívással* kapcsolatos cikkek, tanulmányok, melyek a kritikai diskurzus felé nyitnak. A *Tetemre hívás* fogadtatásáról szóló leírásokban figyelhetünk fel arra is, hogy együtt köszöntik Aranyt a Kisfaludy és a Petőfi Társaság tagjai. A korszak irodalomtörténeti összefoglalásaiból ismert tény, hogy Arany János az akadémikus irodalomhoz tartozott, s ennek feje, Gyulai Pál a régi barátság okán igényt formálhatott Arany munkáinak kiadására. A későbbiekben majd látni fogjuk, mennyire a saját irodalmi elképzeléseihez alakította az edíciókat is. A velük szemben álló fiatal nemzedék (amelynek tagjait Gyulai nem engedte a hivatalos irodalom áramlatába kerülni) társulata a Petőfi Társaság volt, amelynek elnöki posztjára Jókait sikerül megnyerni. A tiszteleti tagságról szóló oklevél átadásából is látszik, hogy az új generáció tisztelettel tekint Aranyra, azt fejezik ki, hogy szeretnék a maguk sorai között tudni.<sup>23</sup>

---

22 Pesti Napló, 1878/38, 1. (Kiemelés az eredetiben.)

23 *Magyar Kódex*, V., főszerk. Szentpéteri József, Bp., Kossuth, 2001, 134–135, 151–155.; *Reviczky Gyula összes verse*, II, s. a. r. Császtvay Tünde, Bp., Argumentum, 2007, 904; Horváth János, *Gyulai Pál: egyetemi előadás (1927–1928)*, s. a. r. Korompay H. János, Bp., Argumentum, 1999, 136.

Végezetül Gyulai Pálnak az *Őszikék* verseinek megjelenése, megjelentetése kapcsán felmerülő szerepéhez fűzők néhány megjegyzést. Komolyabb elemzés önálló tanulmány(oka)t igényelne. Az alábbiakban néhány tény kiemelésével és értelmezésével szeretném ráirányítani a figyelmet Gyulai Pál kiemelt szerepére Arany János életművének recepciójával kapcsolatban. Egyrészt Gyulai már a versek megjelentetésének első felvetésekor jelen van: ő, Szász Károly és Arany László győzik meg Arany Jánost arról, hogy az *Őszikék* néhány példányát kiadja.<sup>24</sup> A levelezésből gyanítható, hogy a legaktívabb követelőző Gyulai volt.<sup>25</sup> Továbbá az 1878-as év, mely Arany sikerétől hangos, szintén szorosan kapcsolható Gyulaihoz (Arany legtöbb költeménye a Budapesti Szemlében jelent meg). Végül úgy tűnik, hogy az *Őszikék* megjelenése jól kirajzolható ívet ír le, melyben úgy tűnik, Gyulainak komoly szerep jutott. Ennek felvázolásához azonban meg kell említeni az *Éjféli párba*j megjelenési körülményeit.

Habár a vers, a költőhöz illő fogadtatás szerint „a közülés várva várt fénypontja” volt (a Kisfaludy Társaság 30. közülésén adták elő), a lapok tudósításából nem lehet következtetni az elsőprő ünneplésére. Ennek okait a következőkben fedezhetjük fel: a költő életművében – a Gyulai Pál által meghatározott – „legnagyobb tartozását” 1879-ben kiegyenlítette a *Toldi szerelmének* közrebocsátásával.<sup>26</sup> Miután így a műértő közönség (Gyulaiék) megnyugodhatott, Gyulai figyelembe vehette és tiszteletben tarthatta Arany vágyát a csendességre, a közélet zajaitól való visszavonulásra. Azonban az 1880-as nagyhatású megjelenésre szükség volt, ugyanis Arany balladájának szerepeltetése mögött Gyulai Pál irodalompolitikai lépését sejthetjük. Gyulainak, mint a család belső barát-

24 Arany László, *Bevezetés* = Arany János *Hátrahagyott iratai és levelezése*, I, Bp., Ráth Mór, 1888, I–XXXI.

25 Arany János *Összes Művei*, XIX., s. a. r. Korompay H. János, Bp., Universitas–MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015, 387–388, 388–390, 418, 419–420.

26 Gyulai Pál a Toldi trilógiát tartotta Arany János életművének legfontosabb darabjának. Lásd *A Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, 1879. nov. 26. rendes havi ülés 79, 81. és 90. pontjai alatt. *Kisfaludy Társaság jegyzőkönyvei*, MTAK Kt, Ms 5772.

jának, tisztában kellett lennie Arany fizikai állapotával, melyből következtetéseket tudott levonni a következő évekre nézve. S azzal, hogy az *Éjféli párba*jt nagyközönség előtt, a Kisfaludy Társaság égisze alatt adatta elő, Arany öregkori (1877 utáni) pályájára tekintve azt a képet sugallja, hogy a nagy költő megnyilatkozásainak legfontosabb pontjai kizárólagosan a Társasághoz kapcsolódnak:

1878: a Kisfaludy Társaság 29. közülésén Aranyt mint a rég hallgató költőt fogadják a közéletben. A közülést követően Arany ismételten az irodalmi élet aktív alakjává válik.

1878: ebben az évben 11 (új) verset közölnek Aranytól (ebből ötöt a *Budapesti Szemle*). Legnagyobb hatásúnak a *Kozmopolita költészetet* lehet tekinteni.

1879: a Kisfaludy Társaság november 26-i, havi ülésén Gyulai Pál bemutatja a *Toldi* régóta várt középső részét: a *Daliás idők*et, mely 1880-ban az Akadémia nagyjutalmát kapja.

1880: a Kisfaludy Társaság 31. közülésén Arany kiváló balladáját ünneplik (*Éjféli párba*j).

1881–1882: Aranynak nincs érdemi megszólalása.

1882. október 22.: Arany János halála. Ravatala az Akadémián.

Ebben a perspektívában az *Éjféli párba*j szerepe a következő: le kell zárnia azt az ívet, amely a *Tetemre hívás* ünneplésével, a *Daliás idők* bejelentésével a Kisfaludy Társasághoz kötötte Arany közéletbe való újbóli belépését. Lezárás olyan értelemben, hogy az utolsó nyilvános megszólalást a Társasághoz kellett kötni, mely így teljes mértékben fenntarthatta a jogot Arany János személyének megítélésére. Figyelemre méltó, hogy Gyulai a Kisfaludy Társaság ülésein kizárólag balladákat – az epikához leginkább közel álló költői műveket – engedett szavalni, valamint, hogy hatalmas hírveréssel mutatták be a hiányzó Toldi-trilógia középső darabját. Gyulai így önmagát mint az Arany életmű hiteles figyelőjét és gondozóját állította be, s megalapozhatta Arany megítélésének kisajátítását, mely alapján a legfontosabb értelmezőként léphetett fel a korban.

A fentiekben érintett témák felvetések. Arra irányítják rá a figyelmet, hogy az *Őszikék* ciklus kapcsán még mindig súlyos kérdések várnak megválaszolásra. Ezek közül legsúlyosabbnak a korpusz megállapítása tekinthető, mely előfeltételét képi az elmélyült elemzésnek. Ennek eldöntése a kritikai kiadás feladata lesz. Mindazonáltal érdemes összetettségében vizsgálni a korpusz alakulását, annak történeti aspektusait is bevonva. Ez egyfelől az egyes művek megjelenésének és a kortárs kritika válaszána a kötetre gyakorolt hatását jelenti. Másfelől a korpusz megjelenésének folyamatát kell végigkövetni, mely befolyásolja a recepciót. Ennek hiányosságai már abból az alapszituációból is világosak, miszerint nehezen meghatározható, hogy mit tekintünk teljes kötetnek. Úgy tűnik komoly, szisztematikus munka vár az Arany-kutatókra.

## ABSZTRAKT

Az *Őszikék* megjelenésével és fogadtatásával foglalkozó kutatásom középpontjában két problémakör áll. Egyrészt az *Őszikék* versei közül Arany haláláig közreadott művek megjelenésének körülményei, fogadtatása. A másik vizsgált téma az *Őszikék* „teljes” kiadásának kérdése. A tanulmányban három pont köré szerveződve foglalkozom a felvetéssel. Az első pontban (1) filológiai jellegű észrevételeket fogok megfogalmazni, először az *Őszikék* (még Arany életében) kiadott verseivel kapcsolatban, majd a teljes kiadás problematikáját érintően (ciklus, mit nevezhetünk teljes ciklusnak, az eddigi kiadások pontatlanságai). Ezt követően (2) a *Tetemre hívás* megjelenési körülményeit fogom ismertetni, majd (3) Gyulai Pál esetleges szerepéről esik szó Arany kései életművével kapcsolatban.

## VÁAMOS VIOLETTA

### *A Tengeri-hántás és a bárd-narratíva*

Arany János a *Naiv eposzunk* című esszéjében a herderi nemzetfelfogás törésvonalai mentén kialakult főbb korabeli irodalmi törekvésekre is reflektál. Szavaiból kiderül, hogy károsnak tartja a szóbeli, népies szövegműfajok leértékelésével és így elfelejtésével együttjáró folyamatot. Véleménye szerint a „nemzeti költészet” „egyedül biztos alap”-ja a népköltészet, s mivel ennek hatásai szinte alig fedezhetőek fel a régi magyar irodalomban, emiatt az utóbbinak nincs is markánsan *nemzeti* jellege. Meglátása szerint a hiányt (a magyar irodalom nemzeties jellegét) az utódok csupán kis mértékben tudják – ha tudják – orvosolni, és ehhez a hiánypótló munkához az antik vagy külföldi irodalmi művek fordítása, parafrázálása vagy utánzása nem megfelelő módszer.<sup>1</sup> Arany problémafölvetésének előzményei között föltehetően szerepel a „Vörösmarty-univerzum” gondolatisága és részleges megvalósulása is. Gere Zsolt legújabb eredményei ugyanis azt mutatják, hogy Vörösmarty epikus művei egy tervezett, de egészében meg nem valósult nemzeti jellegű eposzkonceptióra utalnak, amely ha megvalósul, végigkísérte volna a magyar nép történetét az ősidóktól kezdve föltehetően Vörösmarty jelenkoráig. Az „óriáseposz” az ősmagyarok mitológiáját is rekonstruálta

---

1 „Fogunk-e mi utódok, ez alap hiányában, az elbeszélő költészet terén valami jóra-valót hozni létre, nem tudom; részemről e hiányt fájdalommal érzem, de azért idegen népi-beszélyek követésében annál nagyobb ovatosságot ajánlok, mivel félő, hogy azokkal idegen szellem lopózik költészetünkbe; ami aztán semmivel sem jobb, mint akár az ó-klasszikai akár más valamely poézis utánzásába rekedni.” ARANY János, *Összes művei*, s. a. r. KERESZTURY Dezső, X, Bp., Akadémiai, 1962, 273. [A továbbiakban AJÖM, X]

volna, egészen a kereszténység fölvételéig, ugyanis az eposz spirituális vetületében megjelentek volna a misztikus keresztény mitológia elemei is.<sup>2</sup>

Talán mondhatjuk azt, hogy a magyar nemzeti eposz hiánya, amelyet a *Zalán futása* sem tudott egészen pótolni, Arany Jánosnál irodalmi törekvésben összpontosult, azonban Vörösmarty eszköztárához képest kiegészült egy új elemmel. Arany elképzelése szerint a nemzeti irodalom magasabb szintre emelése a legeredetibb kulturális kincsből, a népi emlékezetből kell, hogy merítsen. Az eposzokat, az ókori nemesi irodalmi hagyomány példáit esszéjében összekapcsolja a népies irodalom indirekt, naivabb formáival. Galeotto Marzióra hivatkozik, aki arról ír, hogy a magyaroknál az udvari költészet darabjai a szavakat, a kiejtést és a hangsúlyt tekintve megegyeznek a paraszti közegben előforduló költészeti műfajokkal. Ebből Arany azt a következtetést vonja le, hogy léteznie kellett olyan konkrét szövegeknek, amik egyszerre tartoztak a nemesi és a népies irodalomhoz is, tehát Mátyás idejében még létezhetett egy olyan szöveghagyomány, amelyben még nem váltak szét élesen a különféle irodalmi regiszterek. Ezt a szöveget vagy szövegeket nevezi Arany „naiv eposz”-nak, amivel egyrészt elutasítja a korabeli krónikák kizárólagos irodalmi jelenlétét, másrészt deklarálja a dalnokok által közvetített szövegtípus(ok) meglétét: „Hogy e neme az eposznak, századok során, a vezérektől Mátyásig, szakemberek, külön dalnokosztály által ápolva, fejtve, tökélyesítve, az idomteljesség nevezetes fokáig gömbölyülhetett, a dolog természetében fekszik.”<sup>3</sup>

Az idézetből körvonalazódik Arany „irodalmi program”-ja: a nemesi és a paraszti réteget is érintő közös „magyarságtudat” előhívása az irodalmi emlékezet segítségével. S. Varga Pál ezt úgy fogalmazza meg, hogy Arany népfogalma az „anyanyelvi kompetenciához kapcsolódó kulturális

2 A „Vörösmarty-univerzum” kérdésköréhez lásd GERE Zsolt, „*Hat Gím jöve sebtlen élébe*”: Vörösmarty eposzterve és östörténeti felfogása a *Zalán futását követően*, ItK, 2000/3–4, 454–496. A keresztény tanok megjelenésének terve az eposzkoncepcióban egy szövegtervezetből derül ki: „Vörösmarty hagyatékában, a *Cikkek, bírálatok, jegyzetek* között maradt fenn az a saját kezű kézirat, amelynek tematikája a honfoglaló magyarság erkölcsi és vallási élete, illetve a környező népekhez és a keresztény valláshoz való viszonyában jelölhető meg.” GERE Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Argumentum, 2013, 166.

3 AJÖM, X, 269–270.

képességek”-ből tevődik össze, amely alatt nyelvhasználatot, ritmus-érzéklet, saját zene és tánc iránti érzéklet, a szokások, a történeti mondák és mítoszok ismeretét érti.<sup>4</sup> Föltehetően ennek előhívása motiválta Aranyt hiánypótlónak szánt alkotások létrehozására: a *Naiv eposzunk* című esszében is kifejtett szándéka a föllelhető originális történetfoszlányok művészi formában való feldolgozása, folyamatos törekvéssel a leginkább megfelelő irodalmi műfaj kiválasztására. „Epikus tárgyat csak a nép teremthet – a költő nem tehet többet, mint hogy feldolgozza”<sup>5</sup> – írja Szerb Antal Arany *Toldi* utáni munkásságáról. Erre a kultúra-átörökítő tevékenységre utal műveinek tematikus hazafias koncepciója, amit Szerb Antal úgy fogalmaz meg, hogy Arany a nép költője akart lenni, Petőfihez és Csokonaihoz hasonlóan.<sup>6</sup> Szerb Antal ezen a ponton az ún. *historiai realizmus*ról ír, amely a nemzeti múlt valós eseményeinek feldolgozását és a magyar nép történeteinek felelevenítését jelenti Szerb értelmezésében. Itt főként Arany nagyepikai műveire gondol, megállapításai azonban kiterjeszthetőnek tűnnek balladisztikájára is.<sup>7</sup> Ugyanis a hősepiikai művek időszerűsége a nemesi tematika irodalmi szerepével együtt megszűnni látszik az 1850-es évekre, amit jól mutat Arany János nagyepikai munkásságában a *Toldi-trilógia* műfaji metamorfózisa, ahogyan mindhárom szövegben más irodalmi értelmezést mozgósít Toldi karaktere, vagy a *Csaba-trilógia* töredékessége. Az Arany műveiből kirajzolódó műfaji-tartalmi ellentmondást egy 1847-es levelében maga is megfogalmazza, amikor arról ír Petőfinek, hogy ő milyen eposzt írna:

„Ha én népies eposz írására vetném fejemet: a fejedelmek korából venném tárgyamot. (...) Mert bizony nem a mai nemesség vére volt az, melyly visszaszerezte Etele birodalmát: az a vér részint csatateren folyt el, részint a magvetők igénytelen gubája alatt rejlík. (...) támadtak a haza megnyűgzott idegen népe közül szolgák, s azok lőnek urakká. Epost ez utóbbi vér nem érdemel: az elsőnek

4 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 549.

5 SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1934, 405.

6 Uo., 400–401.

7 Uo., 404.



akkor Homér kellett volna, most Ossian, ki a fájolni kezdő ivadékokat az elődök erényeire visszaemlékeztetné. (...) egy illy epost, remélem, vérré tanulna a nép (...)”.<sup>8</sup>

Hogyha ezeket a sorokat a *Naiv eposzunk* című esszében leírtakkal összevetjük, és egy kibontakozó irodalmi törekvés megfogalmazásaként értelmezzük, a ballada műfaja indokolt választásnak tűnik ennek megvalósításához.<sup>9</sup>

Eredetük szerint ezek a szövegek a népdalokhoz köthetőek, tónusukban borongósak, homályosak és gyakran szerepeltetik a transzcendens világot. Greguss Ágostnál fölmerül a kérdés, hogy miért nem tudott a ballada egyéb korban és egyéb területen kialakulni akkor, amikor a görög-latin kultúra lehetővé tette a népköltészeti eredetű szövegek műköltészté váló formálódását is. A válasz szerint a *keresztény emberszemlélet*ben rejlik: a görög-latin kultúra ugyanis a többistenhiten alapul, az emberre nem mint individuumra, hanem mint az istenek döntéseinek és a sors eseményeinek alávetett, kiszolgáltatott létformára gondol.<sup>10</sup> Ezzel szemben a kereszténység emberképének központjában az önálló döntéssel rendelkező egyén áll, aki (bár Isten törvényeivel szemben) eldöntheti, mit és hogyan tesz, aktív alakítója a saját életének, így a felelősséget is vállalnia kell tetteiért. Ez az emberszemlélet volt szükséges a ballada kialakulásához, mivel a ballada egyik műfaji sajátossága a témája, és az szinte minden esetben az egyén lélektani folyamatait rajzolja meg a gyarló emberi tettek és az azokért való felelősségvállalás tükrében. Nem a sorsszerűségben rejlik a tragikum, mint az antik eposzokban, hanem az önálló és gondolkodó emberi lény döntéseiben, tévedéseiben, vagy éppen az egyént körülvevő emberi szabályok végletességében.<sup>11</sup> A

8 ARANY JÁNOS, *Összes Művei, Levelezés I. Arany János levelezése (1828–1851)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, XV, Bp., Akadémiai, 1975, 59. [a továbbiakban AJÖM, XV]

9 A ballada főként angolszász-skót területen alakult ki a XIV. században, és hagyományos cselekménytípusai szerint a régi korok eseményeit, vitézek harcait, tragikus szerelmi kalandokat, vagy éppen csodás eseményeket választ témájául. GREGUSS Ágost, *A balladáról*, Bp., Franklin Társulat, 1907, 54.

10 *Uo.*

11 *Uo.*

fizikai síkon történő harcok átalakulnak az egyén *belső küzdelmeivé*. A műfaj népszerűségéhez a felvilágosodás emberközpontúsága is hozzájárulhatott. Az angol-skót ballada akkor tudott világirodalmi szinten ismertté válni, amikor Percy püspök kiadta a gyűjtőútjai során följegyzett szövegeket. A székely népballadák is akkor váltak hozzáférhetővé az olvasóközönség számára, amikor Kriza János *Vadrózsák* című kötetében megjelentette az összegyűjtött műveket.<sup>12</sup> Ezt a gyűjteményt azonban 1863-ban adták ki, jóval később, mint hogy a magyar irodalomban megjelentek volna az első műballadának tekinthető szövegek. Kisfaludy és Kölcsey voltak ugyanis az első jelentősebb magyar műballadák szerzői, akiknek az irodalmi műveltsége – a Kazinczy által támogatott esztétikai elvek alapján – az antik irodalmon túl a klasszicista német szerzők, Goethe, Schiller és Bürger műballadáinak ismeretén alapultak, tehát az első magyar műballadák a német klasszicizmus esztétikáját képviselték.<sup>13</sup>

Az Arany írásművészetében egyaránt meghatározó két műfaj – az eposz és a ballada – viszonyáról ezt írja Császár Elemér: „A fenség elengedhetetlen alapja a nagyság, – a ballada pedig kiterjedelmű.”<sup>14</sup> Tehát eposzi tárgyat elméletileg nem lehet a népies kisprózai műfajban megénekelni, amihez Nyilasy Balázs hozzáteszi: „A naiv hősidill műfaját alkotja a költő újjá játékos alakító gesztusokkal.”<sup>15</sup> Szerb is megjegyzi Arany balladisztikája kapcsán: „Ezt a műfajt veszi a kezébe Arany, mint-ha azt akarná megmutatni, hogy az igazi művész a legócskább anyagból is tud remekművet alkotni.”<sup>16</sup> Ezzel szemben Nyilasy így vélekedik: „Mondjuk talán azt, hogy az 1852–53-ban kiformalódó Arany János-i balladisztika egy karakteresen kirajzolódó emberi, lélektani, poétikai, esztétikai igény kiváló színvonalú és igen-igen »tudatos« megjelenítése, kielégítése.”<sup>17</sup> Meglátásom szerint a két műfaj közötti különbségeket Arany változatos eszköztárral próbálta kiegyenlíteni: többek között a

12 Uo., 94.

13 Uo., 146–147.

14 CSÁSZÁR Elemér, *Arany János*, Bp., Egyetemi Ny., 1938, 118.

15 NYILASY Balázs, *Gondolatok az Arany-ballada poétikájáról*, ItK, 1997/5–6, 538.

16 SZERB, i. m., 411.

17 Uo., 527.

dalnok-karakter balladai szövegbe való emelésével.<sup>18</sup>

Az énekmondói hagyomány beemelése által fikcióképző narratívát kap a szöveg, amelyben már benne foglaltatik az énekmondó karaktere; ez a fajta referencialitás úgy teremődik meg, hogy a szöveg szintjén rekonstruálja a mitikus történetmesélés aktusát. Mivel a dalnoknak a szövegek narrációjában volt funkciója, az oralitás kiszorulásával a szövegekkel együtt alakult át a dalnok-karakter narratív eszközzé. Hayden White-i fogalommal élve, a hősének nem rekonstruálható, csak konstruálható,<sup>19</sup> emiatt szükséges utalni a régi énekmondói hagyományra. A hősének eredeti (orális) narrációját nem lehet rekonstruálni, mivel az a szerkesztés már nem hiteles (lásd *Zalán futása!*), csak a konstruálás, a megalkotás lehetséges. Ezért szükséges a szöveg a szövegben típusú, metaleptikus, öntükröző szerkesztésmód, aminek egyik legjellegzetesebb példája a *Zács Klára* című ballada, amely a *Toldi szerelmében* is elhangzik egy kobzos, Szeredai előadásában: „Ideírom, ámbár régi, kopott nóta / tudja fiatal, vén hús esztendő óta.”<sup>20</sup> A ballada liedként való szövegbe emelése mise en abyme-ként működik, mivel a *Toldi szerelmében* egy Lajos királlyal való konfliktus szereplők általi értelmezése során hangzik el, ezáltal a betétszöveg kiemeli a király hasonlóságát a balladában boszszúállóként szereplő Károly Róberttel, Lajos apjával. Az énekmondó beemelése a műbe Aranynál egyetlen esetben sem tekinthető egyszerű díszítőelemnek, mindig megfontolt narratív technikaként értelmezhető. A *walesi bárdok*<sup>21</sup> és a *Szondi két apródja* dalnok-karakterei cselekvő

18 Az énekmondó karakterének az antik kultúrákban való jelentős szerepére főként az eposzok szövegéből lehet következtetni. Az antik irodalomból ismert mitikus dalnokok története és karaktere toposszerű: mindig valamely isteni adomány segítségével válnak képessé az énekmondásra, daluk, tehát történeteik előadása szakrális jelentőségű, személyük pedig nagyban függ az adott isten pártfogásától vagy haragjától. Dalaik előadása sohasem öncélú, főként egyfajta kultúra-átörökítő szerepük van, de mivel személyük kiválasztása transzcendens erőkhöz köthető, feladatuk meghatározza egész lényegüket. Arión vagy Orpheusz történetének analógiájára antik szerzők (például Homérosz, Szophoklész) köré is kultikus tisztelet formálta mitikus életrajzok íródtak.

19 Hayden WHITE, *A történelmi szöveg mint irodalmi műalkotás*, ford. HEIL Tamás = H. W., *A történelem terhe*, szerk. BRAUN Róbert, Bp., Osiris, 25–68.

20 ARANY János *Összes Művei, Az elveszett alkotmány, Toldi, Toldi estéje*, s. a. r. VOINOVICH Géza, II, Bp., Akadémiai, 1951. [A továbbiakban: AJÖM, II]

21 Az Arany-balladák olvasásához az alábbi szövegkiadást használtam: ARANY János

figurák, ugyanis a történetmesélés aktusának résztvevőiként szereplői is az általuk elmesélt történeteknek. A *Zács Klára* dalnoka (aki csak a *Toldi szerelmében* Szeredai, önálló szöveggént egy XIV. századi hegedős) Hász-Fehér Katalin szerint szintén cselekvő figura: „Tettnek minősül a *Zách Klára* 16. századi [sic!] dalnokának történetmondása és utolsó strófabeli kommentárja.”<sup>22</sup> Egyetértek Hász-Fehér megállapításával, mivel valóban cselekedetnek számít a hatalommal szembeni kritika megfogalmazása.

Ez a típusú szerkesztésmód, amelyben a szövegbe illeszkedő dalnok-karakter maga is a történet aktív részese, az északi típusú mitologikus dalnok-karakter szerepkörére emlékeztet, a *bárduséra*. A bárd narrátor főleg az *Ossziáni dalok*<sup>23</sup> hatására vált híressé Európa-szerte. Az ossziáni dalnok-karaktere sok tekintetben hasonló az antik dalnokéhoz, ha a transzcendens erő általi felkentséget, a történet-átörökítő szerepet vagy éppen az előadás mágikus hatalmát tekintjük: egy adott csatában sorsfordító lehet a dalok elhangzása, amelyek az adott nép történetére és önreprezentációjára reflektálnak. Arany előbb említett balladáiban is megfigyelhető a dalnokok mágikus hatalma, bár transzcendens erejük inkább a lélektani folyamat befolyásolásában érhető tetten: például *A walesi bárdok* dalai transzcendens erejének tekinthető Edward bűnhődése (a dalok ereje az igazságtartalmukban van), vagy éppen az apródok dalának megrázó (transzcendens) ereje tartja vissza Ali küldöttjét.<sup>24</sup> A bárd énekének hangvétele, amely a nép történetére és a kultúra fönmaradására koncentrál, a romantika egyik gyakori toposza. A továbbiakban a *Tengeri-hántás* narrációjának e szempontból való áttekintésére teszek kísérletet.

*Összes Művei, Kisebb költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, I, Bp., Akadémiai, 1951. [A továbbiakban: AJÖM, I]

22 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A szemlélődő szerepkör Arany balladáiban*, Tiszatáj, 1996/10 (Diákmelléklet), 10.

23 JAMES MACPHERSON, *Ossian költeményei*, ford. KÁLMÁN Károly, Bp., Franklin, 1911.

24 Az Arany balladáiban előforduló metapoetikus hagyomány elemzéséhez a következő tanulmányok voltak segítségemre: ELEK Oszkár, *Skót és angol hatás Arany János balladáiban*, It, 1912, 373–379; IMRE László, *Arany János balladái*, Szombathely, Savaria University Press, 2006; MILBACHER Róbert, *Hogyan olvassuk Arany János balladáit?* = ARANY János, *Balladák*, szerk. MEKIS János, Pécs, Alexandra, 2000, 98–111.; TÓTH Tibor, *A versmondás ürügyén Arany János balladáiról* = *Arany János és Nagyköörös*, szerk. NOVÁK László, Nagyköörös, Nagykööri Arany János Múzeum, 1982, 479–494.

A *Tengeri-hántás* összetett narrációjával több tanulmány is foglalkozik,<sup>25</sup> amelyekben újra és újra előkerül a kérdés, hogy a közösséggel kommunikáló és a történetet mesélő narrátor azonos-e, vagy külön kell választani őket. A szöveg narrációjának vizsgálata kezdetén Thimár Attila elemzéséből indulok ki. Értelmezésében a szöveg három elkülöníthető narratív szintet tartalmaz: 1. *Elbeszélői szint*, amely az első és az utolsó versszakot jelenti és amelyben szereplővé válik az elbeszélő; 2. *Belső elbeszélés szintje*, ez tartalmazza a versbeni hallgatóság befogadásának szintjét is; 3. *Történetmondás szintje*, amely magának a történetnek a szintje.<sup>26</sup> Thimár ugyanígy megkülönbözteti a szöveg elbeszélőinek a szintjét is: az *első elbeszélő* szólal meg az első és utolsó versszakban, ő vázolja fel a tengerihántás jelenetét. A *második elbeszélő* már egyike a kukoricát hántó személyeknek, és szavaival a dolgozó csoportot instruálja, szavai idézőjellel választódnak el az első elbeszélő szavaitól. A *harmadik elbeszélő* Dalos Eszti és Tuba Ferkó történetét kezdi mesélni, szavai gondolatjellel különülnek el a második elbeszélő szavaitól. Thimár meglátása szerint a második és a harmadik elbeszélő nem feltétlenül ugyanaz a személy, azonban egyezésüket sem zárja ki.<sup>27</sup> Külön értelmezési problémát jelentenek a harmadik elbeszélő szövegébe ékelődő parenthesisek, azaz közbevetések. Thimár szerint a történetet meg-megszakító parenthesisek a tengerit hántó fiatalok közbeszólásai, eszerint egy *negyedik elbeszélői pozíció*hoz rendelhetőek, amely egy vagy több hozzászóló résztvevőhöz is köthető.<sup>28</sup> A második elbeszélő vezeti a munkafolyamatot, ez az elbeszélő azonos lehet mind a történetmesélővel (harmadik elbeszélő), mind a közbeszólóval (negyedik elbeszélő). A szövegkohézió szempontjából biztonsággal csak az első és a harmadik elbeszélőt határozhatjuk meg, továbbá értelmileg összefüggőnek tűnik a második elbeszélő a közbeékelések narrátorával a jelenre való reflektálás és a tanító, nevelő attitűd

25 BARTA János, *Az Őszikék titka* = B. J., *A pálya végén*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 122–143; HERMANN Zoltán, *Az olvasás perceptív alakzatai Arany János Tengeri hántás című balladájában*, Irodalomtudomány, 2001/1–2, 176–184; THIMÁR Attila, *Arany János*: Tengeri-hántás, *Literatura*, 1995/3, 309–317.

26 THIMÁR, *i. m.*, 313.

27 *Uo.*

28 *Uo.*

tekintetében. Ebből kiindulva négy vagy több különböző elbeszélőt is megkülönböztethetünk.

A sok elbeszélő jelenléte helyett azonban – Barta János és Szegedy-Maszák Mihály meglátásai alapján – értelmezésemben a második, a harmadik és a negyedik elbeszélőt egy narrátori pozícióhoz kötöm,<sup>29</sup> mivel bár a parenthesesek szó szerinti jelentésüknél fogva nem tartoznak Dalos Eszti és Tuba Ferkó történetéhez, azok a harmadik elbeszélő saját jelenére való reflexiói is lehetnek. A következőkben a bárdköltő toposzána a szöveg narratív technikájára tett hatását szeretném megvizsgálni.

Szerb Antal vezeti be a *bárd-attitűd* mint narratív eszköz fogalmát, amelynek tulajdonságait Vörösmarty *Zalán futásának* narrátori hangvétele alapján állapítja meg:

Osszián szerepe egészen más: az összetört reményét és életkedvét rég elvesztett aggastyáné, kinek a számára nem maradt más, mint gyötörődve tépelődni a múlton. [...] Ettől kezdve bizonyos fokig azonosul az antik vátezzel, a rejtett dolgok látója, a mágikus kultúra költője lesz, sőt, még több mint zseni: a nemzet zsenije, a kollektívum énekese.<sup>30</sup>

Szerb azonosítja azt a narrátori pozíciót, amelyet Batsányi és Kisfaludy kezdett el a műveiben alkalmazni, ez azonban Vörösmarty korában már elavultnak tűnhetett (Vörösmarty maga sem használja ezt a technikát a nagyepikai korszaka után). Az elavult explicit bárd-narratívával szemben az *Ossziáni dalok* immanens elemei még Arany Jánosnál is aktuális kérdést jelentenek. Hartvig Gabriella foglalkozik tanulmányában az *Ossziáni dalok* hitelességének kérdésével.<sup>31</sup> A szö-

29 BARTA, *i. m.*, 133; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatáselemlete = A strukturalizmus után: Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben*, szerk. SZILI József, Bp., Akadémiai, 1992, 129.

30 SZERB Antal, *Vörösmarty-tanulmányok*, Bp., Dunántúl, 1930, 48.

31 Megemlíti, hogy a James Macpherson-i szövegek hitelességének kérdése – annak ellenére, hogy hosszas viták okozója lett – a magyar osszianizmusra nem igazán volt hatással. A magyar osszianizmus az *Ossziáni dalok* metaforikus jellegére épül, inkább az előkerülésük mítosza volt érdekes a magyar irodalmi közélet számára: egy régi korokról regélő, de újonnan előkerült szöveg, ami bizonyíték arra, hogy egy népnek még létezhet

vegek narratív keretét képezi Osszián legendája, amely III. századi és későbbi gael költeményekben fennmaradt mondából ered. A magyar irodalomban az osszianizmus az *elmesélhetőség* problémakörét szimbolizálja, és ad egy lehetséges választ Herder „kérdésére”. Ehhez köthető Arany balladisztikája is: az elmesélhetőség, a történetek áthagyományozása erősen foglalkoztatta, és amint az esszéjéből kiderül, a legcélravezetőbbnek a művészi megvalósítást látta. Dalos Eszti és Tuba Ferkó története egyszerű néprege, föltehetően a legtöbb faluban létezett egy hasonló történet a megesett leányról és a továbbálló pásztorlegényről. Arany újítása az a bravúros szerkesztési mód, amely során egy, a népeletből vett történetet narrációs szempontból újraalkot, egy összetett technikát, a fúgaszerű *ossziáni narratívát* alkalmazva rá, amitől a történet újra elmesélhetővé, hitelessé és művészi kidolgozottsága miatt erőteljessé, megrázóvá, tragikussá válik. A történetmesélőnek a hallgatósághoz intézett szavai mutatják meg azt, hogy egy ilyen tragédia bárkivel megtörténhet, felhívva a figyelmet az egyszerű tragikai vétségre (felelőtlen fiatalok megismerkedése), amelynek végzetes következményei lettek.

Hász-Fehér Katalin a bárd-attitűdöt a Batsányiék programjában kialakuló szerkesztési eljárásként azonosítja, amelynek a célja az volt, hogy szinkronba hozza a magyar és a nyugati irodalmat.<sup>32</sup> Arany János balladisztikájában szép ívet alkot a hősi tematikától induló és a népies vagy városi életképbe ágyazott lélektaniség megjelenítése. A dalnok-karakter szerepeltetése leginkább a hősi tematikájú balladákra jellemző.

---

felfedezésre váró nemzeti jellegű irodalma. Tovább árnyalja a helyzetet az a körülmény, hogy az ossziáni szövegek egy része bizonyíthatóan népdalgyűjtések eredménye, így tehát szájhagyományként létező szövegekről beszélünk. Macphersont „csalása” a szövegek publikálásának körülményeiben rejlik, mivel ezek a szövegek nem úgy, nem abból a korból és nem abban a formában láttak napvilágot, ehhez kellett Macpherson „költői túlzásai”. Az Osszián-kultusz magyarországi történetének érdekes ellentmondása az, hogy a magyar irodalmi folyamatokra éppen a macphersoni szövegek valótlan része, tehát a szövegek előkerülése és fiktív narratívája volt hatással. HARTVIG Gabriella, *Az Osszián-kultusz Magyarországon*, Árkadia, 2009/1. [http://arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/az\\_osszian\\_kultusz\\_magyarorszagon](http://arkadia.pte.hu/magyar/cikkek/az_osszian_kultusz_magyarorszagon) (Letöltés ideje: 2017. október 1.)

32 HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus = Serta Pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Otília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged, Pompeji Alapítvány, 2004, 208–220.

Ezt írja Greguss Ágost a *Zács Klára* tételmondatáról:

Költőnk 1855-ben írta meg Zács Klára történetét, de a XIV-dik században, egy akkori hegedőssel beszélgeti el: oly művészi fogás, mely már egymaga nagy mértékben elősegíti a szörnyű esemény aesthetikai udvarképességét. A XIV-dik századi hegedős, naivul, elmondhatja azon iszonyatos dolgokat, mert megegyeznek az ő korának marczonább szokásaival, elfogultabb nézeteivel; a XIX-dik század költője azokat, úgy, el nem mondhatná. [...] Hogy a mai költő régi hegedős képében jelen meg, határozó befolyással van a mű szerkezetére is. A költemény krónika másolata lesz: innen a bizonyos rend egymás után és némi részletesség az előadásban, innen a népmese-mondás formája, innen a tanulság a végpanaszban.<sup>33</sup>

A *Tengeri-hántás* falusi életképe nem hőstematikájú, azonban Hász-Fehér szerint ez nem is feltétlenül szükséges az ossziáni szerkesztésnél, mivel sok esetben az ilyen technika – Blaire kifejezésével élve – *fűga-szerű*: ha az *Ossziáni dalok* szűzséjét, a háborús tematikát „lehántjuk”, akkor tragikus szerelmi románcokat kapunk betéttörténetként.<sup>34</sup> A *Tengeri-hántás* balladai halotttmenyasszony-toposza falusi környezetben játszódó történetként kerül elmesélésre és szereplői hétköznapi figurák, amelyet neveik is elmélyítenek – az Eszti és Ferkó nevek hallatán átlagos falusi fiatalokra gondolunk. Ami egyedivé teszi a szereplőket és a ballada világában referenciát teremt nekik, az a vezetéknévük: *Dalos* Eszti és *Tuba* Ferkó. Amint az Hermann Zoltán tanulmányából kiderül, a *Tengeri-hántás* legnyomatékosabb eleme a *hangzás*: az elmondhatóság, elregélhetőség, a *megénekelhetőség* kérdése.<sup>35</sup> A szöveg ezt a jelentést a metaforák szintjén is folyamatosan megerősíti. Ezt írja Hász-Fehér a bárd narrátor működéséről:

33 GREGUSS, *i. m.*, 161, 163.

34 HÁSZ-FEHÉR, A „nemzeti szentimentalizmus”, *i. m.*, 211.

35 HERMANN, *i. m.*, 178.



A költészet mediális és átalakító szerepet tölt be privát és közösségi szféra között, a bárdus dala a fiktív helyszínen, ahol a két szint összefonódása megtörténik. A bárd éneke emellett az idősíkok között is átjárhatóságot teremt. A múlt folyamatos jelenként létezik mindaddig, amíg van énekes, aki tovább mondja a történeteket. A költészetnek és a költőnek a közösségben betöltött, Blaire és Batsányi által egyaránt hangsúlyozott központi szerepét éppen ez, a „hivatásos emlékező” funkciója biztosítja.<sup>36</sup>

Hász-Fehér véleménye alapján tehát az ossziáni dalnok idősíkok között is képes kapcsolatot teremteni, és ahogyan arra a szakirodalom is kitér, térbeli és időbeli kapcsolat van a szövegben a második és a harmadik narratív szint között – Eszti éppen tengerihántáskor hal meg Adonyban: „Török is már a tengerit Adonyban / Dalos Eszter csak nem jött ki / Temetőbe költözött ki.”<sup>37</sup> A történetet mesélő narrátor biztosítja ezt a kapcsolatot a két történet szint között, ő rendelkezik azzal az információval (tudással), hogy a tragédia ősszel, Adonyban történt meg, és emiatt ítéli fontosnak, hogy elmondja a történetet a hallgatóság számára. A *Tengeri-hántás* belső narrátorának személye nem egészen azonosítható, a szakirodalom eltérő véleménnyel van azzal kapcsolatban, hogy férfi vagy nő, maga a gazda vagy egy idősebb falusi. Amennyiben abból indulunk ki, hogy a tengerihántás női munka, ez arra enged következtetni, hogy a mesélő egy idősebb nő, aki a tengerit hántó lányoknak (és fiúknak!) mesél egy történetet tanító céllal: „Ti leányok, ne tegyétek”.<sup>38</sup> A történet elbeszélője azért meséli el a régi tragédiát, hogy az soha többé ne történhessen meg. A történet elmondásának tehát funkciója van, emiatt van szükség a – Hász-Fehér-i fogalommal élve – *hivatásos emlékező* tevékenységére. A „Ne tegyétek, ti leányok” mantraszerűen megismétlődik, ami a *ráolvasás* tevékenységét idézi föl – amit általában olyan személyek végeznek, akik a közösség szerint képesek közvetíteni földi és égi szféra között. A szövegbeli szereplők figyelik a mesélő szavát, hatással van rájuk, igaznak, hitelesnek tekintik.

---

36 *Uo.*

37 AJÖM, I, 331.

38 *Uo.*

A szövegben tartalmi keretet alkot a *tűz* motívuma. A történet kezdetén még „lobog”, a történet végén pedig „lohad”. A történetmesélési szituáció toposzszerű, a tűz jelenléte megszokott egy faluban, de az figyelemfelkeltő, hogy a történet elhangzásakor ilyen hangsúlyos a jelenléte. A tűz mint transzcendens jelentést is magába foglaló őselem általában az eposzi szövegekben kap hangsúlyos szerepet, amikor a történetek elhangzása jelentős (például fiatal harcosokat beavató) funkcióval is bír, mint a *Zalán futásában*, és a történetmesélő is jelentős, transzcendens erejű személy, például egy *bárd*. Az, hogy a szöveg történetmesélőjének kiemelt helye van a tengerit hántó fiatalok között, önmagában szintén nem meglepő, mivel ez is egy falusi közösség életéből vett példa, azonban ha az ennek a személynek kijáró figyelmet és tiszteletet összevetjük a bárdushoz való viszonyulás toposzával, itt is egyezésekre találhatunk. A történetmesélés aktusa egyaránt értelmezhető átlagos falusi jelenetként és az eposzi dalnok fellépéseként. Mivel a hallgatóság és a történet szereplői között kapcsolat áll fenn (Eszti és Ferkó is a hallgatósághoz hasonlóan „szép leány” és „szép legény”; életkori hasonlóság is feltételezhető; *Adony* és az *ősz* is összeköti a hallgatóságot a szereplőkkel!), a harmadik szintű narrátor tanító jellegű történetet mesél el védelmi célból, azért, hogy a hallgatóság tagjai a szereplőkkel való minden hasonlóság ellenére ne úgy cselekedjenek, mint a szereplők. A bárdus dalainak funkcióját maga Arany János fogalmazza meg a korábban idézett levelében: „Epost ez utóbbi vér nem érdemel: az elsőnek akkor Homér kellett volna, most Ossian, ki a fajúlni kezdő ivadékok az elődök erényeire visszaemlékeztetné.”<sup>39</sup> Arany szerint tehát az ossziáni dalnok a régi idők dicsőségére emlékezteti az elsatnyult utódokat, ami alapján Eszti és Ferkó történetének elmesélését ún. „anti-ossziáni” cselekedetnek nevezhetnénk. A szöveg minden rétegével az átlagembert, az Arany János-i értelemben vett *népet* akarja megszólítani: nem a harcosok utódai hallgatják az ősök dicső tetteit azért, hogy ők is úgy cselekedjenek, hanem a falusi cselédek hallgatják a régebben élt falusi cselédek elrontott tetteit, azért, hogy ők ne úgy cselekedjenek.

---

39 AJÖM, XV, 162.

A transzcendens tudás jelenléte leginkább a parenthesisekből sejtethető. Bár a második narratív szinten egyszerű közmondásoknak tűnő közbeékelések beleillenek a történetmesélés falusi miliőjébe – ha szó szerint értjük ezeket –, utalhatnak az őket kimondó személy(ek)nek a transzcendens tudására. Például „hűvös éj lesz, fogas a szél” vagy még a történet kezdete előtt: „ki először piros csőt lel / lakodalma lesz az ősszel”.<sup>40</sup> Ezek a megnyilatkozások a folklór részei, nincs rájuk bizonyíték, csak az elődök tudása, amit nekik is az elődjeik adtak át. A vidéki kultúra e spirituálisabb megnyilvánulásai a bárd narrátor transzcendens tudásával mutatnak párhuzamot. A természet jeleiből való olvasás képessége feltételez valamiféle beavatottságot, a történetmesélés aktusa pedig egy szertartásra emlékeztet. Az aktus ceremonialitása a szöveg összes szintjén jelen van – már az első versszak is úgy festi meg a tengerihántás helyszínét, mint egy különleges, szent helyet: a tűz az *ég felé* száll, tehát elér a transzcendens világig, és annak közbenjárását kérheti *áldozatként*. A fák úgy állják körül a tüzet, mint egy templomot az oszlopok: a tűzrakás helyszínét elkülönítik a környezettől, kiemeltté, szentté teszik. Az *árny* kifejezés a tűzre utalhat, de mivel meg van személyesítve – „tovanyúlik rémes árnya”<sup>41</sup> –, valamilyen ártó entitás jelenlétét is sejteti. A tanyák szép legénye és szép leánya eposzi toposz: az eposzokban a karakterek erkölcsét gyakran a kinézetükkel jellemzik. Az idealizált kép a tengerit hántó fiatalokról a szöveg metaforikusságát segíti elő. Ahogyan azt Hermann megfogalmazza tanulmányában, a *Tengeri-hántásban* a legfontosabb a történetmesélés aktusa lesz, a történetmesélő *eltüntetésével*. Mivel az olvasó és a második narratív szint hallgatósága is csak hallja a történetet, nem láthatja a mesélőt, ez ráirányítja a figyelmet a történetre, aminek a hatását a szöveg metaforikus elemei, például a közbevetések csak megerősítene.<sup>42</sup>

A szöveg olvasója számára ez a szöveghelyzet attól lesz hiteles, hogy a történetet tulajdonképpen egy dalnok mondja el, egy megváltozott, beépült, szövegfikcióként megszületett „falusi” bárd: egy konstruált

---

40 AJÖM, I, 331.

41 *Uo.*

42 HERMANN, *i. m.*, 179–183.

narratív alaphelyzet dalnoka, amely attól lesz hiteles, hogy a fikció szintjén modellezi az orális előadást, tehát a közösségi jellegét. Minderre abból következtetnek, hogy a balladában elhangzó történet nem – vagy csak kis mértékben tartalmaz meseszerű elemeket, azokat inkább a metaforák szintjén rejti el, amitől hiteles történetet kapunk. A metaforák azonban hozzásegítik az olvasót a szöveg fikcióként való befogadásához, a történet a metaforák miatt lesz meseszerű, hihetetlen és földöntúli. A balladát végigolvasva szinte alig tűnik ki a szövegből a fehér lepedőn muzsikáló két alak, akiket a második narratív szinten – bár a jelenlétük szó szerinti – kénytelenek vagyunk metaforának tekinteni. A bárd narrátor jelenléte nem az elmesélt történet szintjén, hanem a szöveg narratívaszerkesztésében érhető tetten, és a bárdköltő panel is sok változást mutat a korábbi irodalmi művekben való jelenlétéhez képest. Ottléte alig tűnik ki a szövegből, mivel Arany tökéletes simaságúra „csiszolta” a falusi jelenetet, meglátásom szerint azonban a bárd narrátor működtetése hozzájárult a *Tengeri-hántás* kimagasló esztétikai értékéhez, az olvasóban okozott megrendítő hatáshoz. Az, hogy Dalos Eszti és Tuba Ferkó története hasonlóan erőteljes hatást vált ki a ballada olvasójából, mint Szondi Györgyé vagy Zács Kláráé, nem a nagyszabású történeti múlt megjelenítésének köszönhető, hanem az *átélhetőség*nek. A szöveg sajátos mitológiai kapcsolódásának kialakításához szükséges az eposzhagyományra való utalás, ettől olyan meseszerű, mágikus, hihetetlen az elhangzó betéttörténet. Ezzel szemben a falusi díszlet az Arany által meghatározott célközönség – a magyar nemzet – mindennapi életének egyik valós jelenetébe helyezi a történetmesélés mitikus aktusát, ennek a technikának a segítségével pedig megszülethet az Arany által vágyott, a köznép számára hozzáférhető, de magas irodalmi szintű magyar nemzeti irodalmi alkotás, a „*naiv ballada*”. A magyar nép múltbeli történeteinek átadására, újra elmesélhetővé tételére nem a régi történeteket mozgósítja, hanem szövegfikciós szinten segíti a történetek átélhetőségét. Arany falusi tematikájú balladáinak a narrációs technikák szempontjából történő vizsgálata további eredményeket hozhat.

## ABSZTRAKT

A romantika korabeli szerzők antik műveltsége szembe kerül az Osszián-kultusz elterjedésével, amikor az *Ossziáni dalok* megjelennek Kisfaludy novellisztikájában, a *Zalán futása* narrációjában vagy a *Hymnus* attitűdjében. A balladák több alfaja kapcsolódik hangulatteremtésében az ossziáni dalokhoz, mivel Arany – a székely eredetű mellett – a skót-típusú balladát választja műfaji mintának. Az ossziáni énekmondói hagyomány beemelése által fikcióképző narratívát kap a szöveg, amelyben már benne foglaltatik az énekmondó karaktere, és amit még hozzáad a szöveg jelentéséhez, az növeli a kifejezőerőt, és mutatja, hogy a hőseposz önmagában már nem hiteles műfaj, hiszen megváltozott a befogadás módja: az emberek már olvasnak, és emiatt nem elegendő a hagyományos történetmesélés, amikor a dalnok énekli meg a közönségnek a történetet. Feltételezésem szerint Arany János *Tengeri-hántás* című művében a szöveg belső narrátora visszavezethető az *Ossziáni dalokra*: megjelenik benne a bárd mint narrátor.

SZABÓ P. KATALIN

## Szűzvállak

### Arany János *Az elveszett alkotmányában*

Bevezető

„Történt eközben, valamely Széchényi nevű gróf  
Írt valamely könyvet (kár volt nem alunnia inkább!)”  
(Arany János: *Az elveszett alkotmány*, 1845)<sup>1</sup>

A dolgozatban az a szándékom, hogy egy szépirodalmi szöveg kontextusán keresztül bemutassam, miként testesítette meg a nemesi kiváltságokat a *szűzváll* az 1840-es évek politikájának egyik központi kérdésében, a közadózás törvénybe iktatásának ügyében. Jelen vizsgálat kiinduló hipotézise az, hogy a *szűzváll* politikai szimbólumként történt használata miatt mélyen beépülhetett a korszak társadalmi viszonyaiba és kontextusaiba, ezekről nem választható le.<sup>2</sup>

*Az elveszett alkotmány*ban használt politikai nyelv elemzésével arra teszek kísérletet, hogy megmutassam, ennél osztottabb politikai tér jellemezte az 1840-es éveket. A *szűzváll* szó használatának vizsgálata a közhelyherviselés körüli reformkori viták árnyalásához, és hosszútávon a politikai demarkációs vonalak elhelyezkedésének felrajzolásához is

1 ARANY János, *Az elveszett alkotmány* = ARANY János *Összes Költeményei*, II, Bp., Szépirodalmi, 1967, 27. (A továbbiakban a műből vett idézetek oldalszámait a főszövegben, zárójelben közlöm. – Sz. P. K.)

2 Rozann ROTHMAN, *Politikai szimbolizmus*, ford. SZABÓ Márton = *Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, szerk. SZABÓ Márton, Kiss Balázs, BODA Zsolt, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, 2000, 139.

hozzájárulhat. Kézenfekvő, hogy a gondolatmenetet egy Széchenyi-allúzióval kezdjem, ugyanis jelen tanulmány felvezetésében nem áll módomban áttekinteni a közteherviselés történetét. A könyv, melyről a mottóban feltüntetett Arany-idézetben szándékosan szólnak gúnyos kontextusban,<sup>3</sup> az 1830-ban megjelent *Hitel*, melyet a későbbi recepció Széchenyi legnagyobb hatású művének nevez.

A *Hitel* társadalmi reformokat sürget, melyekkel előmozdítható a gazdasági fellendülés. A reformcsomag összefoglalása, a hiteltörvény és annak II. József századába nyúló gyökereinek feltárása most nem célom: ami számomra lényeges, hogy a Széchenyi által ösztönzött reformok között megjelenik a nemesi kiváltságok újragondolása, az ősiség eltörlése, a közteherviselés gondolata. Utóbbihoz, mely azt is jelentette, hogy a nemességre is kiterjed az adófizetés terhe, kapcsolódik a *szűzvállas*

---

3 Marczali Henrik is tudósít arról, hogy mennyire megosztotta a könyv a befogadóit, és ezt Széchenyi naplóbejegyzései is tanúsítják: „A könyvet sokan olvasták. A régi táblabírák egy része a haza gúnyolását látta benne és két megyében el is égették.” (MARZALI Henrik, *Magyarország története*, Bp., Athenaeum, 1881, II, 616.) Széchenyi naplóbejegyzéseiből például az alábbi idézetekre gondolhatunk: „1830. október 29. Ebéd Károlyi Gy[örgy]nél, több *nyakas követ*t, akik meglehetősen merevek és hidegek voltak hozzám. A *Hitel* nem nyerte el tetszésöket. Istenem, ha tudnák, hogy lenézem és megvetem őket! [...] Mett[ernich] azt mondotta a könyvemről: [...] [Könyve sokat ártott önnek a magyar közvéleményben – de azért is készült, hogy sértsen – hisz mi sértene annyira, mint az igazság.] (SZÉCHENYI István, *Napló*, szerk. OLTVÁNYI Ambrus, ford. JÉKELY Zoltán, GYÖRFFY Miklós, Bp., Osiris, 2002, 591–592.) „1830. december 1. Sokkal mélyebbre süllyedtem a közvélekedésben, mint Eötvös! – Mindenki félreismer – Látom és érzem a hidegséget, amivel kezelnek. – – Különös – Ügyet sem vetek reá – – Egyáltalán nem fájlalom. Susany: »A feléig sem jutottam annak az átkozott könyvnek (*Hitel*) – de akkor elégettem. Farkas Imre: »egy kiváló könyv, szerfölött praktikus és okos, lehetetlenség, hogy azt gr[óf] Széchenyi írta volna«. Est[erházy] S[ophie]: Csak legalább ne a nőknek ajánlotta volna etc.” (596.) „1831. október 5. [...] Levelet kaptam Károlyi Györgytől: »Midőn Klobusiczky házát feldúlták – egy zugüggyvéd a *Hitel*t találta az asztalon – felütötte benne, ami a parasztokért emel szót – lefordította szlovákra – és elszónokolta a népnek–; bizonyára a legszabadabb fordítás volt az, ő pedig már lóg –.« Akár igaz, akár hamis – nem fognak fölragyni azzal, hogy a szegény *Hitel*t forradalmi könyvnek tartsák –, Ismét egy ok a sajtószabadság ellen. Rám nézve azonban káros következményei lesznek–; már hallom Czirákyt ellene deklamálni. [...] 1831. október 25. [...] Eötvös Náci meséli: »A parasztok lefordították a *Hitel*t, – azután átítatódván az én elveimmel gyűjtogatni, gyilkolni kezdtek etc..«” (614.) A Széchenyi által említett nyakas követek a *szűzvállas* nemesek közé tartoznak, akik a társadalmi viszonyokat felforgató reformokat nem támogatták.

kifejezés, ugyanis ezt a gyakran jelzős szintagmában megjelenő szót azokra a jellemzően konzervatív nemesekre használták, akiknek vállalai „szüzek”, érintetlenek voltak a terhektől, vagyis azokat a nemeseket jelölte, akik nem szerettek volna adót fizetni a reformkorban. Többségük kismanesi származású volt, akik az adózás elutasításával saját egzisztenciájukat oltalmazták.<sup>4</sup> A főúri nemesek egy része eladósodott, s éppen ez indíthatta Széchenyit arra, hogy egy új hiteltörvényt kezdeményezzen. A későbbiekben, 1841–42 fordulóján, a konzervatív–liberális konfrontációban az arisztokrácia és a vármegyei nemesség érdekütközése egyre élesebben jelentkezett.<sup>5</sup>

A gyakran emlegetett történeti „ösi alkotmány” a reformkorban a *Corpus Iuris Hungarici*-t és Werbőczy István *Tripartitum*át jelentette, mely jogi-politikai konstrukcióként működött.<sup>6</sup> A konzervatívok politikai nyelve ebből, a korszakban már hagyománnyá vált, a szokásjogra épülő rendi érvelérendszerből gazdálkodott, ugyanis ez a közjogi forrás rendszerezte és védelmezte a magyar nemesi-rendi kiváltságokat.

Werbőczy István *Tripartitum opus iuris consuetudinarii inclyti regni Hungariae* című munkájában a *Partis Primae Titulus Nonus* szakaszban fejti ki a nemesek négy fő és kiváltságos jogát.<sup>7</sup> A nemes idézés és törvényes ítélet nélkül nem tartóztatható le (kivéve, ha büntetetlen érik); csak a király hatalma alatt áll; adómentességet élvez, és megilleti az ellenállás joga. Amikor Széchenyi azt a kritikát fogalmazta meg a 16. századi dokumentumról, hogy nehezen alkalmazható a 19. századra, akkor nem csupán az elavultságot vetette fel, hanem az alkotmány kontextusában a nemesi érdekek érvényesítését veszélyeztette.<sup>8</sup>

4 GERGELY András, *A polgári átalakulás programja*, Rubicon, 1996/1–2, [http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a\\_polgari\\_atalakulas\\_programja\\_a\\_reformkor](http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_polgari_atalakulas_programja_a_reformkor) (Letöltés ideje: 2017. december 30.)

5 VÖLGYESI Orsolya, *A Széchenyi-Kossuth vita mellékszíntere: A Pest megyei büntetőeljárás reform ügye 1841-ben* = V. Ö., *Rendi nyilvánosság és rendi politika a reformkorban*, Bp., Ráció, 2016, 68.

6 Jean BÉRENGER, KECSKEMÉTI Károly, *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon: 1608–1918*, Bp., Napvilág, 2008, 178.

7 VERBOECI István, *Decretum Latino-Hungaricum, Juris consuetudinarii Inclyti Regni Hungariae & Transylvania: Az az Magyar es Erdely Országnak Toervény Koenyve*, Loecsen, Brever Loerintz, 1660, 15–17.

8 „A nemesség nagy része még folyton azon fogalomzavarban és elfogultságban létezett,



Az 1843–44-es országgyűlésen a közteherviselés ügyét nem sikerült keresztülvinni,<sup>9</sup> de 1848-ban az áprilisi törvények között szerepelt a közadózás is, és mivel a törvényeket az uralkodó szentesítette, így a közteherviselés a forradalmat is túléli. A *szűzváll* kifejezés így képes volt kifejezni a régi status quo-t, melyet a reformpártiak éppen feladni kívántak. Ugyanakkor az adómentesség, ahogy majd később az Arany-szöveg vizsgálatakor látjuk, a nemesek egyik azonosítási módja is lehetett 1848-ig: a nemes azért nem fizetett adót, mert nemes volt, és mert nemes volt, nem fizetett adót. Ez egy *petitio principii*, körkörös érvelés, ezért önmagába visszacsatoló logikai ívénel fogva lehetett rá hivatkozni (persze más, meggyőzőbb érvek is voltak: a nemesség a hadakozók rendje, minden jog forrása, így a nemesség és a szabadság elválaszthatatlanul összekapcsolódik).<sup>10</sup>

A szűzvállások politikai marketingjéről röviden

A *szűzvállások* gúnyos megjelenítése a sajtóban tulajdonképpen az ellenzéki stratégia része volt. A *szűzvállisták* politikai marketingje legnagyobb arányban Széchenyinek és Kossuthnak volt köszönhető, így a konzervatív nemesekre nézvést nem volt a legelőnyösebb.<sup>11</sup> Gianpietro

---

minélfogva a nemesi kiváltságokat, melyek, való, a századok folytában, szorosan összeforrtak az alkotmányos nemzeti jogokkal, magának az alkotmány és nemzeti szabadság lényegének tartja vala.” HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, Bp., Franklin Társulat, 1873, VIII, 11.

9 VÖLGYESI Orsolya, *Kossuth Lajos és Pest vármegye 1845-ben* = VÖLGYESI, i. m., 69.

10 Vö. TAKÁTS József, *A megfelelő ötvözet*, Bp., Osiris, 2014, 63.

11 A megjelenítésük általában negatív, ahogy azt a korabeli sajtóból tudhatjuk: „Itt a’ szerb szerencsefi a’ magyar hűbér legragyogóbb emlékeinek kamataiból első szeplőt üt a’ szűz-vállak kristálytükörére, vagy Lykurg és Solon satnya örököseinek csillagásztornyot épített kegyurilag, hogy a’ sötét jövő fellelőgönyei mögött kegyesb sorsnak ábrándozzanak álomképein”. (K. G., *Értekező: A’ kortesek Magyarországbán I.*, Pesti Hírlap, 1844. január 4., 6.) További idézetek: „különben is Esztergomban a’ házi adó részesülésének elve a’ conservatív párt főnöke által is pártolva volt, ’s a’ szűz vállakrai hivatkozás által bukott meg”. (N. N., *Egy-két specialitás*, Pesti Hírlap, 1843. február 23., 122.) „A’ gyűlés folytán még egyszer szőnyegre kerültek a’ szűz vállak. Jelentés tétetett az iránt, hogy az ujdón épült megyeházra tett előlegezések összege 10,000 p.ftor meghalad, ’s még 2000 p.ftnyi árjegyzékek kielégítés végett a’ pénztári hivatalnál halmozvák; visszatetszett a’ fanyar tárgy; sok szólott: már eleget adóztunk, nem adhatunk többet, a’ nemest nem

Mazzoleni úgy véli, hogy a politikai marketing az Amerikai Egyesült Államokban született meg a 19. században, mert „Európában a politikai vetélkedés nagyrészt ideológiai és gyakran fizikai harc formáját öltötte”.<sup>12</sup> Utóbbi állításra alább látunk még példát, de a reklám, a közvélemény tájékoztatása és kedélyének az adott politikusok számára kedvező alakítása, a mediatisztált nyilvánosság létrehozása már legalább a kora újkortól része volt a politikai kommunikációnak.<sup>13</sup> Az *elveszett alkotmány* esetében a reformkori sajtó (tájékoztató, befolyásoló szerepénél fogva is) kulcsfontosságú.

A reformkori konzervatívok politikai beszédmódját Takáts József vizsgálta. Kutatási eredményei szerint a republikánusok nyelve mellett a konzervatívoké a legnépszerűbb a 19. században, utóbbi „az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve” volt.<sup>14</sup> A konzervatív volt az egyik legbefolyásosabb gondolkodási mód. E politikai nyelv szerint

az alkotmány, a constitutio nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jónak látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőkre, s melyet csorbíthatatlanul kell továbbadni az unokáknak. [...] Az alkotmány nem egyszerűen érvényben lévő jogszabályok együttese, hanem mindenekelőtt az ország szokása.<sup>15</sup>

Mivel örökségként fogták fel a törvényt, ezért nem támogathatták azt, hogy megváltoztatható legyen. A sérelmi politika ebben a beszédmódban azt jelenti, hogy „az élő nemzedéknek az a feladata, hogy az

---

lehet akarata ellen fizetésre kényszeríteni 'stb.;" (N. N., *Verőczéből*, Pesti Hírlap, 1843. február 2., 76.)

12 Gianpietro MAZZOLENI, *Politikai kommunikáció*, ford. SZOKÁCS Kinga, Bp., Osiris, 2006, 17.

13 Az 1660-as évekre létrejön a hatalmi reputáció: „kialakul a közügyekről folytatott vitákat szemlélő közönség, az érvényes nyilvánosságot holdudvarként körülvevő virtuális nyilvánosság. Ennek tagjai az események alakulására tevőleges befolyással nem lehetnek, a világot el kell szenvedniük”. BENE Sándor, *Theatrum Politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999, 165.

14 TAKÁTS, i. m., 57.

15 *Uo.*, 60.

alkotmányt és a szabadságot sértetlenül megőrizze az unokák számára”.<sup>16</sup> A rendi nyilvánosság politikai fórumaként működő diéta a rendek és az ellenzék bástyája volt a sakktáblán.

Az udvar abszolutisztikus törekvéseivel a nemesi önkormányzatok állásainak védelmében, saját érdekében fel kellett lépniük, másrészt a sérelmi és nemzeti kérdések napirenden tartásával konszenzust tudtak teremteni a rendi konzervatív, illetve az új liberális és radikális erők, így eredményesebben küzdhettek a felső és alsótábla „gutgesinnt” – jó érzületű, megbízható – többségével.<sup>17</sup>

A sérelmi és az alkotmányra hivatkozó politizálás eredményesnek bizonyult az 1840-es évekig. Mivel a *szűzvállalás* kifejezésnek egyértelműen az adott korban értelmezhető aktuálpolitikai vonatkozásai vannak, használatának erős kötődése az ősi alkotmányra hivatkozó politikai nyelv ellenpólusához, általa feltételezhetővé válik egy osztottabb 1840-es évekbeli politikai kultúra és tér.

Arany János és *Az elveszett alkotmány* [1845]

„Mert két párt volt a megyében, / Egyik az ős magyarok nemadózó pártja: tapasztalt / Ősz öregek, nagybirtokosok, grófok, hadi tisztek, / Consiliariusok (mindhárom fájja ezeknek), / [...] Másik a hígvelejű szóhösök zajtele pártja: / Kik miután magokat vagyonoktól megszabadíták / Most szabadelvüknek szeretik hánytatva nevezni. / Máskép pörkerülő prókátorok, elszabadított / Gazdai tisztek, bűnkereset-sujtotta uracsák, / Pusztult földesurak, kitagadt fiak, írrok öcséim, [...]”

(Arany János, *Az elveszett alkotmány*, 1845)<sup>18</sup>

---

16 *Uo.*, 61.

17 PÁLMÁNY Béla, *A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848*, Bp., Argumentum – Országgyűlés Hivatal, 2011, I, 13.

18 ARANY, *i. m.*, 33.

Szilágyi Márton az 1840-es évek politikai diskurzusát szem előtt tartva vizsgálta ideológia és irodalom kapcsolatát az elbeszélő költeményben.

*Az elveszett alkotmány* cselekményének története egy 1840-es években történt tisztújításról szól, így a fenti probléma vizsgálatára kiváltképpen alkalmas. A szakasz élére helyezett idézet is szemlélteti, hogy benne két párt (a konzervatív és a szabadelvű) viaskodik a megyei rendi nyilvánosság színterén. *Az elveszett alkotmány*ban egy szimbolikus küzdelem figyelhető meg Armída és Hábor, a maradiság és a szabadelvűség harcában, a szembenálló felek egy kétosztatú világot testesítenek meg. Arany a Kisfaludy Társaság vígeposz pályázatára írta meg művét és 1846-ban első díjat nyert vele. A szöveg több elemét politikai aktualitásokkal lehet azonosítani:<sup>19</sup> például Rák Bende édesapjának korai halála Széchenyi *Hitele* miatt következik be, a honoráciorok szavazati jogának kérdése, ahogyan arra Szilágyi Márton is rámutatott, Arany legközvetlenebb politikai tapasztalata volt.<sup>20</sup> Arany maga is honorácior lévén nem rendelkezett szavazati joggal.<sup>21</sup> A cselekmény sok hasonlóságot mutat a Tisza Lajos vezette bihari tisztújítással.<sup>22</sup> Szilágyi Márton szerint az ideológia elemei

a különböző politikai irányzatok közösnek mutatkozó frazeológiáját fölhasználva differenciálódtak: a politika nyelvének volt egy olyan közös térénuma, amelyhez a magukat liberálisnak és konzervatívnak tartó felfogások egyaránt tartották magukat, s a különbségek, eltérések ezen belül artikulálódtak.<sup>23</sup>

Quentin Skinner két elméletet tart mozgósíthatónak egy szöveg eszmetörténeti megközelítéséhez: az egyik szerint bármely szöveg megértését egyedül a társadalmi, politikai és gazdasági kontextusban

---

19 SZILÁGYI Márton, *Arany János Az elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa* = Sz. M., *Hagyománytörések: Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*, Bp., Ráció, 2016, 160.

20 *Uo.*, 162.

21 *Uo.*, 164.

22 *Uo.*, 166.

23 *Uo.*, 157.

való vizsgálata által tudjuk végrehajtani; a másik megközelítés pedig a dekontextualizálást tartja megfelelő módszernek, mert a szöveg autonómiáját vallja.<sup>24</sup> Szilágyi Mártonhoz hasonlóan úgy vélem, hogy *Az elveszett alkotmány* beszédmódjának megértéséhez szükséges a politikai kontextus ismerete. Az alkalmazott politikai nyelv a szöveg autonóm terén kívül is létezett, működött az országgyűlésben és a sajtóban is. Ahhoz, hogy mind a konzervatívok, mind a szabadelvűek értsék a fogalmakat, szükséges volt bizonyos, akár egyetemesnek is nevezhető fogalmak mindkét részről történő elfogadása. Ezek a közös szegmensek jellemzően egyik fél részéről sem kérdőjeleződtek meg.

Arany János szerzői attitűdje is igazolni látszik a mű társadalmi kontextushoz való közelítését, mivel munkáját lábjegyzetekkel látta el. Ebből egyébként egyáltalán nem következik az, hogy a szövegben valami olyasmiről volna szó, ami nem időtlen érvényű, hanem arról, hogy a politikai nyelv, melyet benne használnak, temporalizált. A művészeti alkotás tartalma viszont időtlen (ahogyan a *Macbeth* az, mely a hatalomért elkövetett szörnyű tettek súlyáról szól, és az *Az elveszett alkotmány* is, ha benne a politikai mandátumok megszerzéséért küzdő korrupt, elvtelen és megvásárolható ágensek kritikáját olvassuk).<sup>25</sup>

A *szűzvállas* szó nyelvhasználatának hátterét jellemezve arra jutottam, hogy ez egy rendkívül osztott politikai térben (melyben még az ellenzék sem volt egységes) élő kifejezés volt. Arany elbeszélő költeménye azért érdekes, mert túl azon, hogy az egyik maradi szereplőt éppenséggel *Szűzvállnak* hívják, a szövegben, ahogyan a fenti idézet is mutatja, egy duális világkép létezik: a költő „éppen a kétosztatú politikai tér tapasztalatát teszi meg saját világteremtésének alapjává”.<sup>26</sup> Ugyanakkor, a *szűzvállas* szó megidézi az 1840-es évek politikai tapasztalatát: ahogyan a korábban hivatkozott sajtópéldák is mutatták, az aktivizált

24 Quentin SKINNER, *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*, ford. JÓNAS Csaba = *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*, szerk. HORKAY HÖRCHER Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 7.

25 „Az a megközelítés, mely szerint a klasszikus szövegek megértésének szükséges feltétele a társadalmi kontextus ismerete, megkérdőjelezi, hogy a klasszikus művekben valóban találhatók időtlen, örök érvényű elemek, és ezzel végső soron tanulmányozásuk értelme válik kétségesé.” *Uo.*, 9.

26 SZILÁGYI, *i. m.*, 158.

politikai nyelv nem egy kétosztatú világ szabályai és érvelésszerkezete alapján működött. Az Arany János szándékában tett megfigyelés azért fontos, mert alapvetően ma is az a kép él a reformkorról, hogy benne (eltekintve a híres Széchenyi–Kossuth-vitától) csupán egy konfrontáció létezett: a konzervatív és liberális ellentét. A kétpólusú világ megrajzolásában – figyelembe véve, hogy Arany ekkor vidéki jegyzőként nem volt becsatornázva a liberális értelmiségbe<sup>27</sup> – feltehetően a korabeli sajtóban élő képet fedezhetjük fel, hiszen Arany Nagyszalontán élt, így az epikai alkotás vizsgálatában „nagyreszt a sajtótudósításokból ismeretes híradásokkal való korrespondenciákat adhatjuk meg”.<sup>28</sup> Csakhogy a sajtóhíradások a korszakban a propaganda eszközeként dolgoztak. Kossuth sajtója az ő eszméinek terjesztését szolgálta, erre számtalan példát találhatunk a Pesti Hírlapban. Az előbbi cikkekben a felfokozott indulatok mellett megfigyelhető az is, hogy nem kétosztatú világot ábrázol a szöveg, csak olyat, ami annak látszik. Például az alábbi részletből (amely a közlekedés fejlesztéséért vívott küzdelemben illeszkedik, melynek egyik lényeges eleme volt, hogy legyen egy Pestet és Debrecent, az ország két jelentős szellemi és kereskedelmi központját összekötő vasútvonal) kitűnik, hogy a monopóliumokkal rendelkezők gazdasági érdekei is szerepet játszottak a Pesttől Debrecenig tartó viszontagságos utazás és a kereskedelem megnehezítésében.

**Pesttől Debreczenig.** Ősi vám- ’s adómentességünk arany szabadsága mellett még megérjük, hogy a’ debreczeni kereskedelem egészen megszűnik. Ismerünk pesti nagykereskedőházakat (több bécsieket nem is említve), melylyek olly elhatározással vergődtek haza tömérdek baj, kín, boszuság ’s veszteség után a’ debreczeni vásárról, hogy hitelezéseiket azonnal felmondják, ’s mindenforgalmat, minden összeköttetést Debreczennel abba hagynak, mert talán kevesebb bajjal, veszélylyel, fáradsággal, költségigél (sic!) ’s veszteséggel jár a’ kereskedelem a’ turkomannok pusztáin keresztül, mint Pesttől Debreczenig illy útban, illyen időben. –

---

<sup>27</sup> *Uo.*, 161.

<sup>28</sup> *Uo.*, 160.

16–20 ökörrrel kell a' társzekereket vontatni; nyomorult csárdákban kell kínlódní; túrni kell, mikint a' pusztai betyárok kifogják a' szegény fuvaros legjobb lovát, – miért mert az útról (útról!!) ki-fordulni? 's fél naponként ácsorogtatják a' feneketlen sár közepén szekerét, míg a' szegény szekeres égre földre könyörög, a' csárdában az ő rovására rosz kerti bort hörpölők előtt, kiknek más czéljuk nem volt, mint a' nyomorulttól egy-ket ftot kizsarolni; végre tovább mozog, és a' folyóhoz ér, és nincs híd, nincs hidas; és a' portéka vagy vásár után érkezik Debreczenbe, vagy pedig sárközepén fenekük jövő tavaszig; 's a' szekeres lovai árát útközben fölemésztí, és gyalog megszökik; a' kínos kereskedő pedig, kinek árúi nem érkeznek a' várt időre, öklét rája boszuságában, 's haszontalan idő- 's pénz pazarlás után haza kínlódik. megátkozva (sic!) még a' tájat is, a' merre Debreczen fekszik. – Ez nem nagyítás, uraim! ez több derék pesti kereskedők ezerkép variált, de mindig egy alaphangú panasza. – És – éljen a' vámmmentesség! éljen az ősi szabadság! éljenek a' szűz vállak! és veszszenek az éretlen rohanók, kik jó utakról álmodnak, mellyeket nem a' paraszt csinálna egyedül, 's ekkép az ősi alkotványt sírba dönteni nem áttallának! – De hiszen a' nemzet e' bajokat ismeri [...].<sup>29</sup>

Regionális szinten elképzelhető, hogy annál jobban tudta értékesíteni portékáját az árus, minél kisebb volt a piaci verseny. A közlekedés infrastruktúrájának fejlesztése a liberálisok egységes érdeke volt, mellyel a gazdaság élénkítését akarták elérni, de ez az addigi társadalmi és lokális szinten működő kiváltságok elvesztését is jelentette. A Kossuth által bemutatott elmaradottság mögött az is megjelent, hogy az utakat a vármegyék kezelték, így helyi érdekek érvényesültek az utak megépítésében, karbantartásában, fejlesztésében.<sup>30</sup> A Kossuth-szakasz pedig megmutatja, hogy nem minden arisztokrata volt konzervatív *szűzvállas* (kezdetben például Széchenyi is reformpárti volt, éppen a fenti gazdasági célok

29 KOSSUTH Lajos, *Vezérczikk. (Igazolás és feleletek.)*, Pesti Hírlap, 1843. január 29., 66.

30 ZELOVICH Kornél, *Széchenyi és a magyar közlekedésügy* (I), = *Budapesti Szemle: A Magyar Tud. Akadémia megbízásából*, szerk. VOINOVICH Géza, 200. kötet, Bp., Franklin Társulat, 1925, 4.

előmozdítása miatt), ugyanakkor a kereskedelemből élő nemesség helyi üzleti érdekei előnyt élvezhettek az országos célokhoz képest. Aranynál egyébként van még egy harmadik politikai csoport is, „egy ingadozó párt” (33.), amelynek tagjai nem tudták, hova álljanak a megyei csatákban.

Az *elvesztett alkotmány*ban is említésre kerül Debrecen árutere, de nem kereskedelmi központként számon tartott fontossága miatt, vagy mert már nagyon korán, Zsigmond király uralkodása idején elnyerte a vásártartás privilégiumát. Arany az 1840-es évek idején ezt a jogot is iróniával kezeli, az elmaradottságra mutat rá, nem stratégiai jelentőségére.<sup>31</sup>

Az utazás a költeményben dramaturgiailag is fontos, hiszen Bende Párizsba, Londonba indul (nyugatra), de ehelyett csak Kolozsvárra és Isztambulba jut (keletre).<sup>32</sup> Az első énekben viharba került konzervatívok tagjai sem mind ugyanazt akarják, Arany ezt is humorral kezeli: „Hú Maradossy pedig, beteg orrát féltve a szélől, / Oldalvást haladott, (ez is új neme a haladásnak!) / Ment szaporán, csakhogy célt vesztett”. (18.) Ahogyan ezt Bende útiterve is mutatja, ez a célvesztés általában jellemzi a konzervatívokat. Aranynál a két párt között erkölcsiüket tekintve azonban nincsen nagy különbség,<sup>33</sup> és isteneik (Hábor garabonciás diák és Armída éji boszorkány) sem bírnak sajátos értékekkel. Ami köztük kibontakozik, az egy végül mindkettejüket megsemmisítő házi perpatvar (haláluk után magasabb szellemi lényekként támadnak fel).<sup>34</sup> Bende felkiáltása a megyei tisztújításon jól példázza

31 „Csend lőn, mint zajtele vásár / Múltával nem igen kövezett utcán az ősi / Debrecen árutereinek, melyre sötét-komolyan néz / Távolból csak imént *koldult* emléke *Vitéznek*.” *Uo.*, 19.

32 Arany gazdaságtörténetileg is fontos lábjegyzettel látja el Bende utazásának egy pontját. A főszöveg: „(A nemes úti-levél bár ázva kicsint, ehol itt van, / Még egy hónapig áll, azután mást válthat az ember)”. A lábjegyzet: „Megyék adták ki, s híd-, vásár-, vám- stb. mentesség volt inkább; mint közönséges igazoló irat. (Lásd leírva V. ének.) A. J.” (22.) Ez kapcsolódik ahhoz a kérdéshez is, hogy mi különböztette meg a nemes a többi embertől.

33 Ahogyan azt Szilágyi Márton is kiemeli: „a politikai praxis, a korteskedés módszerei mindkét oldalon ugyanolyannak mutatkoznak”. SZILÁGYI, *i. m.*, 173.

34 „Halljátok szavamat mindnyájan: ERÉLY nevem és e / Hölgyé LELKESEDÉS. Mi az éter tiszta patakját / Isszuk, a hajnalnak fürödünk bíbor mederében: / Földi salak



elveszettségét, de azt is, hogy miként mutatkozik meg ez a megyei gyűlés a közvélemény előtt: „Tisztújítás ez? kérdém reszketve dühömben, / Az van-e? vagy vásár, hol lelkeket ad, vesz az ember? / Hol nem az érdem jó mérlegbe, hanem gaz önösség / Űz szemfényvesztő játékot az ősi nemessel?” (35.) Arany iróniája mindenre és mindenkire kiterjed, az eposznak is paródiáját adja.

Az 1840-es évek tisztújítási megvesztegetései<sup>35</sup> mellett a *szűzvállasok* szerepeltetése miatt is érdekes a szépirodalmi szöveg.<sup>36</sup> Arany a költeményben beszélő neveket alkalmaz. Ingady vezeti az ingadozó pártot, Nemdy a konzervatívokat, a szabadelvűeket pedig Parázsi. Bende is egy Nemdy kortesei közül. A maradiak vezéralakjainak már a nevük is az adózás elutasítását mutatják: „Hű Maradosy, derék Nemadózy s a nagyfejű *Szűzváll* / Még más kettővel követék az ulyssesi példát” (36.), „Ezt követé Tagadó s Maradosy; de hős Nemadózy / És *Szűzváll* a Mező-járás úrbéri tanyákon / Kínlódó nemesit kapták amaz üdvös ígére.” (54.) A nevek az adózás megtagadására és a „politikai diskurzusban alkalmazott korabeli kifejezésekre” utalnak.<sup>37</sup> Mindegyik gúnynévként is alkalmazható, ahogyan a *szűzvállas* kifejezés is adaptálható lehetett akként. A maradiak Rák Bende párthívei voltak. Ahogy Szilágyi Márton összefoglalta, a „mű a nem-adózók ellen irányuló irónia erőteljes nyelvi eszközeivel él, jól példázva egyébként azt is, hogy a konzervatív oldalról megfogalmazódó kritika éppúgy a korabeli politikai élet

---

nincsen szelleményünkre tapadva.” (93.)

35 Bende így dicsekszik például eredményeivel: „Hosszas volna előszámlálnom, mit követék el / Pártom híveiért, de kivált magamért, faluszerre; / Mint nyomtam kebelemhez a zsíros ködmenü nobilesse-t / A zamatos csókot mint viszonzóm tele szájjal; / Mint osztám a huszast, szájszámra s a száj erejéhez / Képest; mint tüzelém őket harapós italokkal; / Főleg mint hazudék soha nem hallott jogairól, / És az arany bullát, mint gyémántoztam előttük, / Százsor is esküdvén, hogy Nemdy ha léssen alispán, / Nemcsak a már felrótt méltatlan adót letörüli, / Sőt a paraszti adót is köztük elosztja jutalmúl, / És több illyeseket: mellyek bizonyos sikeréül / Háromezer vótum tátott rám hárpia torkot.” (33.) Bende az idézet szerint megvette a szavazatokat: leitatta, lefizette a szavazókat. Hazug ígéreteket tett.

36 A *szűzvállasok* más, kevésbé ismert szépirodalmi szövegekben is megjelennek. Például Gaal József munkájában, aki Szalkay Máté álnéven használja a szót a *Tyukody uram borzasztó éjszakája* című satírájában, mely az Atheneumban jelent meg.

37 SZILÁGYI, i. m., 173.

megvesztegetésre és erőszakra épülő szokásrendjével szemben foglalt állást, mint a liberális”.<sup>38</sup> Nekünk ma már úgy tűnhet, hogy a politikai gúnynevek sorában a *szűzváll* nem tartozik a kifejezetten sértő megnevezések közé. Az 1840-es években a *Pecsovics* is egy ilyen gúnynév volt, a király- és kormánypártiakat hívták így. A *pecsovics* erősebb lehetett, mint a *szűzváll*, mert az a hazaáruló szinonimájaként is szerepelt.<sup>39</sup> A politikai gúnyneveket a közéleti ellenfelek ragasztják egymásra. A gúnynevek a ragadványnevek közé tartoznak, tehát beszélhetünk szemantikai jelentésről, ahogyan azt fentebb meg is tettem a *szűzvállas* esetében.<sup>40</sup> A ragadványnév állhat a hivatalos név mellett, például Könyves Kálmán vagy Oroszlánszívű Richárd esetében, de állhat a hivatalos név helyett is. A ragadványnév és a gúnynév megkülönböztetendő egymástól, ugyanis a ragadványnév gyűjtőfogalom.<sup>41</sup> Szilágyi Márton fontosnak tartja Arany művében az adózást elutasítók nyelvi megformálását is. Az adózást elutasító nemesek kivétel nélkül negatív kontextusban karakterizálódtak *Az elveszett alkotmányban*, tekintve, hogy megnevezésükben is egy gúnynévről van szó, ez érthető is.<sup>42</sup>

38 *Uo.*, 171.

39 „Én gyülölöm. Reactionarius, pecsovics, hazaáruló, feketesárga! Hanem azért jó férj lesz belőle. No ne féljen! Azaz, hogy csak féljen; mert akasztott ember özvegye fog lenni. Ha én egyszer megkaphatom azt a hazaárulót: én felakasztatom.” JÓKAI Mór, *Az élet komédiásai* = JÓKAI Mór, *Összes Művei*, Bp., Révai Testvérek, 1896, LV, 46.

40 „Azokat a neveket, amelyek hasonlat formájában fejezik ki általában a tulajdonságot, valakihez vagy valamihez való hasonlóságot, metaforaneveknek hívjuk. A mai ragadványnévadásnak is nagyon gyakori szokása ez, s szinte minden ragadványnévgyűjtemény hivatkozik erre a névadási módra, a névfeldolgozások pedig külön fejezetekben foglalkoznak velük [...] itt is az asszociációs készség, játékoságra való hajlam, különös lélektani alkat hozza létre a névtípust”. Ilyen neveket találunk itt: Róka, Gödény, Herceg, Ördög, Hernyó stb. HAJDÚ Mihály, *Általános és magyar névtan: Személynevek*, Bp., Osiris, 2003, 821.

41 BAUKO János, *Ragadványnév-vizsgálatok kétnyelvű környezetben: (Négy szlovákiai magyar település ragadványnévrendszere)*, Doktori disszertáció, ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, 2007.

42 „tollat duga kalpaga mellé, / S nagy tüzesen kirohant, harsogva menet: nem adózunk!” (, 63.) „Mért volnánk nemesek? Nem azért-e, hogy, amire tetszik, / Nem szóval felelünk. Azt kívánják, hogy adózzunk: / »Nem.« Hát szolgáljunk: »Nem.« Töltsük az útakat: »Ó nem.« / Állítsunk katonát: »nem, nem: hisz imént vala Győrnél / Győzelmes seregünk.« Tartsunk katonát: »örökös nem.« / Így kell érteni e véren vett drága nemes szót. / Vesszen el aki fizet, míg egy csillag lesz az égen!” (55–56.) „Jobb azt szép kereken

Arany használja a *szűzhát* és a *szűznyak* kifejezést, melyek a *szűzváll* szinonimáiként voltak ismeretesek a korszakban.<sup>43</sup> Szilágyi Márton a *szűz nyak* szintagmát zalai kifejezésnek tartja, és feltárja (aki a Magyar Életképekben publikált *Magyar életképek 1843-ból: Rajzolva egy zalamegyei adózótól* című írásában használja a *szűzvállista* kifejezést, majd a *Magyar adózók* című versében 1846-ban ugyancsak, és felfigyel arra is, hogy Kossuth 1847-ben már magától értetődően használja a *szűzváll* alakot) az országos elterjedésének összefüggéseit is.

## Összegzés

A *szűzvállas* nemes a *Primae Nonus* és a történeti alkotmány letéteményesének tekintette magát a reformkor egésze alatt, de negatív megítélésére csak a reformkor utolsó évtizedeiben került sor. Ekkor megváltozott a nemesi kiváltságokhoz való attitűd, mert a közteherviselés eléréséért folytatott küzdelem jellemezte az időszakot. A *szűzvállasság* a konzervatív nemesség egyik legjellemzőbb és legkedvezőtlenebb tulajdonságát fogalmazta meg, így tökéletesen alkalmas volt arra, hogy gúny tárgyává váljon. Mindez a politikai nyelvben a „nem adózók” megnevezésére alkalmazott *szűzvállas*, *szűznyakú*, *szűzhátú* kifejezésben, illetve a konzervatívokról való beszédben az irónia retorikai eszközében jelent meg, de a szó funkciója szerint a gúnynevek közé tartozik.

Az elutasított politikai álláspont minősítésére is sor került a korabeli politikai sajtóban, ezáltal torz kép született, mert azt a látszatot keltette, hogy a másik politikai csoport haladóbb, pozitívabb volt. Visszatérve a negatív minősítéshez: a *szűzvállúakat* nevetségesnek, maradinak, műveletlennek és részegesnek jelenítette meg a sajtó és Arany János is. Gyakran ábrázolták őket úgy, mint akik olyan kiváltságokkal élnek, amelyekkel

---

megmondani: »én nem adózom«;” (46.) „Nem adózni / A jelszó, bot az ok; melyet ha fölötte keménynek / Hinne egyik-másik, nincs tiltva leszedni az ólmot.” (54.) stb.

43 „Itt a gypűn quakerdarabok maradoztanak el már, / Ott a kövér pocsoltyák (haragukban tán hogy adóval / Őket is, a szűz-hátúakat még, róni szeretnék) / Hosszan, a hónadrág s mellény mentén, tele köpték / Szájukat és szemöket tapadó, hideg-éles iszappal.” (59.)

nem kellene (például nincs „garasa” a hídon való átkelésre).<sup>44</sup> A fentiekből jól érzékelhető, hogy heves érzelmek bontakoztak ki a korszakban. A szimbólumok egy politikai rendszer és mítosz részei, melyek képesek tovább erősíteni a mitikus perspektívát, nagy indulatokat tudnak kiváltani, meg tudják jeleníteni a felek közti különbségeket, az ellenállást.<sup>45</sup> Erős temporalitásuk van, ahogyan magának a politikai kontextusnak is. Arany János is érezte ezt, hiszen *Az elveszett alkotmány*hoz megjegyzéseket mellékelte verseinek 1867-es összkiadásában, melyek erős társadalmi beágyazottságot mutatnak. Arany a *szűzvállas* szót nem jegyeztelte meg. Ez kissé ellent mond annak, hogy a *szűzvállas* szó politikai szimbólum lenne, hiszen azoknak annyira erős az adott politikai kontextusba épülésük, hogy anélkül nem értelmezhetők. Ha Arany nem érezte úgy, hogy ezt a fogalmat is el kell látnia kommentárral, annak feltehetően az lehetett az oka, hogy a szó gúnynévként (miként az epikai szövegben található beszélőnevek: Tagadó, Nemadózy, Maradossy) évtizedek múltán is jól működhetett, és annyira erős érzelmi intenciók kapcsolódtak hozzá, hogy nem kívánt magyarázatot még a hatvanas években sem.

A kétosztatú, átfedések nélküli, liberális-konzervatív politikai tér nem létezett a 19. század közepén. A *szűzvállas* szó használata jól megvilágítja, hogy a liberálisokon és a konzervatívokon belül is nézeteltérések, dezintegráció és megosztottság uralkodott.

Az 1840-es évek politikai diskurzusának további rekonstruálása szükséges azonban ahhoz, hogy meg lehessen állapítani, vajon a *szűzvállások* csoportazonosságukban milyen tulajdonságokat tartottak a legfontosabbnak, volt-e a reformerekéhez hasonló azonosságadatuk.

---

44 „Előbb nem akart keed négy garas vámot fizetni a' jó utért: fizessen most négy forintot, elvontatom ötven röfnyire.» „Pénzem nincs, az apámnak sem volt, de van egy gubám; – hadd verje a' jégeső szűz-vállaimat, fogjon be keed.” Császár Ferenc, *Magyar életképek 1843-ból: Rajzolta egy zalamegyei adózótúl: tragi-comoedia = Magyar életképek*, II, szerk. FRANKENBURG Adolf, Bp., Heckenast Gusztáv, 1843, 174.

45 Lásd ROTHMAN, i. m., 133–177.

## ABSZTRAKT

A reformkori politikának egyik központi kérdése a közadózás törvénybe iktatásának kérdése volt. A vitákban a konzervatívok programjának lényegét csoportjuk jelszava, a „Nem adózunk!” felkiáltás foglalta magába. A *szűzváll* politikai szimbólumként a nemesi kiváltságokat testesítette meg. Az 1840-es évek politikai diskurzusához kapcsolódó tanulmányomban a szűzvállas szóval foglalkozom, amely kifejezés több alkalommal is szerepel Arany János *Az elveszett alkotmány* című nagyepikai művében. Szilágyi Márton részletes tanulmányában ismertette a szűzvállas szó és az Arany által ábrázolt kétosztatú világ összefüggéseit (lásd SZILÁGYI Márton, *Arany János Az elveszett alkotmányának korabeli politikai kontextusa* = Sz. M., *Hagyománytörések*, Bp., Ráció, 2016). Jelen írásban arra teszek kísérletet, hogy a politikai nyelv vizsgálatával megmutassam, hogy az Arany művében megjelenítetttnél is osztottabb politikai tér jellemezte az 1840-es éveket. Tanulmányomban Szilágyi Márton munkájához kívánok csatlakozni, s kifejteni, hogy mi módon valósult meg a szűzváll politikai szimbólumként való használata, illetve miként testesítette meg a nemesi kiváltságokat ez a kifejezés.

# RADNAI DÁNIEL SZABOLCS

## Mikszáth Kálmán Arany-nekrológjairól

### Bevezetés

Arany János nem tartozott azon szerzők közé, akikről Mikszáth Kálmán cikkeiben, esszéiben sokat értekezett, ellentétben például Jókai Mórral vagy a századközép több prózaírójával. Publicisztikáját, s azon belül irodalomtörténeti tárgyú írásait tekintve Mikszáth kevés magyar írótt tüntetett ki egynéhány cikk terjedelmén túlmenő figyelemmel, nagy ívű kontextuális (történeti) beágyazással és részletesen kifejtett esztétikai kommentárral. Talán Jókai az egyetlen ilyen, elvétve azonban rajta kívül is írt magyar szerzőkről a publicisztika különböző műfajaiban (előszó, nekrológ, kritika), s e szövegek kimerítő vizsgálata még kevésbé kezdődött meg a Mikszáth-recepcióban. A következőkben arra vállalkozom, hogy feltérképezem a mikszáthi publicisztika azon szövegeit, melyek valamiképp tematizálják a nemzeti irodalomtörténet kérdését, s jelentős magyar szerzőkkel foglalkoznak. A korábbi hasonló vizsgálatok<sup>1</sup> – főként kanonizációs kérdésekre és Mikszáth irodalomtörténettel kapcsolatos állításaira fókuszáló – megközelítésmódjaival ellentétben, dolgozatomban azt igyekszem bemutatni, milyen narratív, retorikai hatáselemek állnak Mikszáth rendelkezésére egy-egy probléma (ese-

<sup>1</sup> Lásd BISZTRAY Gyula, *Mikszáth „irodalomtörténete” = Mikszáth Kálmán: Írói arcképek*, szerk. BISZTRAY Gyula, Bp., Művelt Nép, 1953, 5–34; SÁNTA Gábor, *Egy „öreg herold” a kürtjébe fúj: Mikszáth és az Almanach = Mikszáth- emlékkönyv*, szerk. FÁBRI Anna, Horpács, Mikszáth Kiadó, 1997, 131–146; BRASSAI Zoltán, *„Eltűnt évtizedek színes kavicsai” = Mikszáth- emlékkönyv, i. m., 121–130.*

tünkben szerzői életmű) prezentálása során. E retorikai eszköztár feltárása egyfelől rávilágíthat arra, milyen történeti diskurzusokat hívnak életre az érintett szövegek, illetve vezérfonalként szolgálhat irodalmi tárgyú írásainak későbbi összehasonlításához.

A 2017-es Arany-bicentenárium okán Mikszáth Kálmán irodalomtörténeti vonatkozású írásai közül elsőként az Arany Jánosról szóló szövegeket (*Arany János meghalt*; *Arany a ravatalon*) elemzem abból a szempontból, hogy retorikai megformáltságuk és alakzataik milyen, a korban létező beszédmódokat jelenítenek meg, hogyan karakterizálják Arany Jánost. Emellett azt vizsgálom, hogyan illeszkednek ezek a szövegek az Arany halálát követő sajtóvisszhanghoz, a korabeli általános Arany-felfogáshoz, illetve az Arany-nekrológok poétikai értelemben miként hozhatóak összefüggésbe Mikszáth más, hasonló tárgyú és műfajú írásaival.

## A nekrológok

(*Arany János meghalt*; *Arany a ravatalon*)

Mikszáth Kálmán *Arany János meghalt* című szövege 1882. október 23-án, Arany halálának másnapján jelent meg a *Pesti Hírlap*ban, s ezt követte ugyanott október 24-én az *Arany a ravatalon*<sup>2</sup> elnevezésű írás, mely a nemzeti gyászról és a korán, már aznapra tervezett temetésről tudósít.

A nekrológ a haláleset fájdalmas közlésén túl erős érzelmi indíttatású szölamokkal, deklaratív, néhol felszólító megnyilatkozásokkal indul („[k]onduljanak meg a gyászharangok mindenfelé!...”, 145.), erőteljesen kultikus<sup>3</sup> beszédmódot érzékeltetve. A beszélő által felszólító módon

2 Mindkét cikket a kritikai kiadásból idézem: MIKSZÁTH Kálmán *Összes Művei* 64., s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1974, 145–149. (MKÖM 64.) (A továbbiakban az oldalszámokat ebből a kiadásból, a főszövegben közlöm. – R. D.)

3 Mindezt jól érzékelteti a nekrológ első mondata: „[a] nemzet legnagyobb költője halva fekszik” (145.), mely ugyan illeszkedik az újságírásnak a tájékoztatást, tömör informálást (is) célzó konvenciói közé, mégis kellően erőteljes kezdés. A „legnagyobb” kifejezésnél kevés kultikusabb – hatásos, ám a tartalmat elfedő – jelzőt találhatott volna, valamint mindennek a nemzetre való kiterjesztése (szemben például egyfajta időbeli, határoltágot sugalló megfogalmazással, például „korunk legnagyobb költője”) egy bizonyos közeget (a magyar nemzeten belül) általánossá és megváltoztathatatlaná teszi

megszemélyesített természeti jelenségek (például „[e]rdők zúgása zokogó legyen [...], folyamok áradjanak, [...] Állj meg idő, kivel mégysz tovább?”, 145.), melyek egyébként az érzékletes közelképektől (falevelek, csipkebokrok) egészen a nagytotálig haladnak („[l]egyen az ország szürke és fekete”, 145–146.), noha nem explicit módon, de áttételesen már felidézük Arany János és a természet harmonikus viszonyával kapcsolatos vízióinkat.<sup>4</sup> A következő bekezdés pedig már konkretizálja is az Arany-értelmezés említett toposzát: „[e]gyütt haldoklott a természettel, melyet annyira szeretett [...]” (146.) Már ezen a ponton, az organikusság képzetkörének megidézésével visszavetülnek a szöveg trópusai a jellemzett alakra: a természet magától értetődő működése és a természettel együtt élő ember összekapcsolásával látni véljük a népi költő kanonikus szereptípusát, mely a városi művészet<sup>5</sup> mesterkélttségével szemben a népromlatlanságát, tisztaságát képviseli.<sup>6</sup> Ugyanakkor a természet törvényeinek (avagy egy felsőbb akaratnak) való megfelelés, ellentétben a költői akarral, invencióval vagy a tragikai alkat világformálásával az „eposzi hős” attribútumait is alátámasztja, mely – Milbacher Róbert könyve alapján – szintén alapeleme az Arany életére vonatkoztatott képzeteknek.<sup>7</sup>

---

az állítást. A kultikus beszédmódról lásd SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., Osiris – Pompeji, 2000, 22–63.

4 Ezek az antropomorfizált jelenségek visszatérő gondolatritmusként a nekrológ legvégén is megjelennek. „Lengesd, szél, a fekete lobogókat és süvíts! Halotti fáklyák, táncoltassátok rémes fényeteket! Legyen ez a nap a legszomorúbb. Fagyjon meg minden öröm, minden mosoly. De te, hazai föld, amelybe tesszük, légy a szívétől sokkal melegebb. Érezze az egész természet, hogy Arany meghalt. Erdők támadjanak szomorú bodzából. Boróka-bokrok szőjék be a hegyeket. Feketén nyílnak a kerti virágok” (147.) Mikszáth organikus eredetű kollektív nemzeti szimbólumairól lásd BARANYAI Zsolt, *Mikszáth magyarságképe: Kollektív szimbólumok és nemzeti sztereotípiák = Mikszáth-émlékkönyv, i. m.*, 76–78.

5 A város-vidék ellentét történeti alakulásáról és magyar 19. századi irodalmi reprezentációjáról lásd ZENTAI Mária, *A város szerepe a kora reformkori irodalomban*, ItK, 1999/3–4, 335–344.

6 MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Bp., Ráció, 2009, 51–56.

7 Uo., 57–62.



A következő bekezdésben megjelenik az Arany-hagyomány szinte másik kötelező eleme, a Petőfi-barátság:<sup>8</sup> „Micsoda két vasárnap ez így egymásután! Mikor letépdeltük ma egy hete virágainkat, tudtuk-e, higettük-e, hogy meg kell hagyni az egyik felét, a *másiknak* a koporsójára?” (146.) Arany János ugyanis pontosan egy héttel Petőfi budapesti szobrának felavatása (1882. október 15.) után halt meg, melyről szintén értekezett Mikszáth a *Pesti Hírlapban* *Petőfi Sándor* címmel.<sup>9</sup> Noha a Petőfiről szóló szöveg inkább polemikus célzatú,<sup>10</sup> mégis – a szoborállítás aktusa miatt – ugyanannak az emlékezet-munkának<sup>11</sup> a része, melyben megjelennek az emlékbeszédek, nekrológok is, így nem haszontalan a két szöveg rövid összehasonlítása.

Noha Arany János nekrológiában a látszólag metonimikus kapcsolat (Petőfi szobra mint közelmúltbéli aktualitás) vezet át a költő-barátság (metaforikus) motívumához, a Petőfiről szóló szöveg nem említi Aranyt.<sup>12</sup> Ez megerősíti Milbacher Róbert tézisé, miszerint a Petőfivel kapcsolatos kollektív képzeteknek az Arany-barátság Mikszáthnál sem kötelező, csupán választható eleme, ezzel szemben az Aranyról szóló diskurzusnak Petőfi állandó szereplője.<sup>13</sup> Az Arany-nekrológban a fenti, anaforikus kifejezésekkel tarkított részt követően a szöveg Petőfit meg is szólaltatja:<sup>14</sup> „lelke barátját” a túlvilágról hívó költő képe idéződik fel, aki magához hívja Arany Jánost is. Így Arany mintegy Petőfi Sándor

8 Arany és Petőfi barátságáról szintén lásd MILBACHER, *i. m.*, 147–168.

9 Ezen cikk szövegét is az Arany-nekrológokat tartalmazó Mikszáth kritikai kiadás kötetéből idézem, szintén a főszövegben jelezve az oldalszámokat. MKÖM 64., 135–137.

10 ”Hálásak vagytok-e vagy inkább hiúk? Dicsőséget adtok-e vagy részt kértek belőle? Mi az igaz? [...]

Minek jöttetek hát ide ünnepélyt tartani?

Petőfinek? Ne ámitsátok magatokat; Petőfihez ez nem méltó ünnep.” (136–137.)

11 Az emlékezet-munka fogalmáról lásd Paul RICOEUR, *Emlékezet – felejtés – történelem = Narratívák* 3., szerk. N. Kovács Tímea, Bp., Kijárat, 1999, 51–68.

12 BISZTRAY Gyula a kritikai kiadás jegyzeteiben ki is emeli, hogy a szoboravatás kapcsán megemlítt „a másik, az eleven, de nem a *kisebb*” (136., k. e.) első ránézésre Aranyt is jelenthetné, de valójában az ünnepségen beszédet mondó Jókaira utal. MKÖM 64., 320.

13 MILBACHER, *i. m.*, 147.

14 „Látod én már itt állok egészségesen; gyere te is. Szorít ez a sok borostyán magamat, most is meg akarnám osztani veled. Jó itt nagyon. Nem fáj semmim.” (146.)

résztévé válik: ha az anyaföld által fizikai értelemben nem is (mivel Petőfi halálának körülményeit homály fedte), szimbolikusan, eszmei síkon a Petőfivel kapcsolatos, számunkra megjelenített evidens képzetkör részévé válik, abba olvad bele.<sup>15</sup> „[S] nem kell már semmi” (146.) – adja a szöveg Petőfi szájába Arany elhíresült utolsó szavait,<sup>16</sup> visszavezetvén egyszersmind az olvasót a metaforikus (a képzelet világában zajló) szférából a valóságba.

Az említett szövegeket vizsgálva érdekes ellentét húzódik Petőfi és Arany mikszáthi karakterizálásában. A budapesti Petőfi-szobor felállításával kapcsolatban – az ünnepség lefolyásának rövid összefoglalása után – főként arról ír, hogy az ércszobor, a földi pompa, „idegen ország királyasszonyának” üdvözlője: mind-mind olyan dolgok, amelyek testidegenek Petőfi személyéhez mérten, hiszen „csak a kunyhóknak énekelt ő”. (136.) Csupa olyan földi hívság, amely nem illik a ’nép egyszerű fiának’ jellemzésébe; ebből adódóan Mikszáth a hálátlan utókor, s az ősök porai felett pompás tort ülő generáció kárhozzátójaként szólal meg, utóbbi motívum pedig rövidebben az Arany-nekrológban is megjelenik.<sup>17</sup> Végül pedig – nem tudván a szöveg kivonni magát a korszak Petőfi-kultuszának azon vissza-visszatérő neuralgikus vélelme alól, hogy a nagy költő valahol még életben van – a beszélő képzeletében maga Petőfi is megidéződik mint Szibériából hazatért utazó:

Hát itt vagyok, Petőfi Sándor. [...] Ugyan, ugyan ne csináljatok belőlem maskarát azon a bálványképen, azzal a tömérdek drága selyempántlikával és koszorúval. Akasszatok inkább egy ócska tarisznyát a nyakamba. Az az igaz! (137.)

15 Jóllehet Mikszáth, elsősorban a lelki barátság említésével inkább egyneműsíteni szeretne volna a két költőt, szemben a recepcióban általános (Petőfi javára való) hangsúlyeltolódással. Ezt jól jellemzi a következő sor is Arany halála kapcsán: „[a] nagy megfogadta szavát a nagynak.” [ti. hogy a túlvilágot választotta immáron ő is – R. D.] (146.) 16 MKÖM 64., 326.

17 „S éppen azért nagy a mi veszteségünk, mivel az embert kell siratnunk – hiszen a költő ezer évi fog élni – de e tündöklő alak, ki már szobor volt míg élt, itt a törpék, a haszonlesők, irigyek, elvtagadók és szolgálkúékok között, kidőlt innen, s nincsen hová tekinteni többé... nincsen hová ... meglátni *embervoltunk méltóságát*.” (146.) [Kiemelés az eredetiben – R. D.]

Annak ellenére, hogy az Arany-hagyománynak is alapeleme a 'nép egyszerű fia' képzet, kinek szívében csak az „utszéli kisvirág” tudott örömet okozni,<sup>18</sup> Mikszáth Arany esetében az emlékezés legitim módjának tekinteti a szoborállítást és a vele járó külsőségeket. Az *Arany János a ravatalon* című szöveg (a temetés lezajlásának tényszerű körülményein túl) a Petőfiről szóló íráshoz hasonlatos maró gúnnyal ír a fővárosi ünnepség külsőségeiről kárhoztatva a gazdagokat, de főként a Nemzeti Kaszinót, hogy nem fejezik ki kellőképp a gyászt. Ironikus, példázatos célzatú elbeszélő résszel kezdődik a szöveg: a fekete városba érkező vándor mesei képével, aki megkérdi: „[...] mi az oka, hogy a város gyászba van borítva? Azonban nálunk nem a királyt nyelte el a hétfejű sárkány, s ezért van gyász, hanem [...] itt a fekete várost is elnyelte egy hétfejű sárkány: az *apátia*.” (147.) Noha Mikszáth említi, hogy a pompa és a nagy nemzeti gyász hiánya a temetés korai időpontjából is adódik, mégis kritikával illeti az „igénytelen polgárokat”,<sup>19</sup> s két hosszú bekezdést szentel a Nemzeti Kaszinó ócsárlására, akik egyébiránt akkor is kítűzik a fekete zászlót, ha „Kricsi, Flicsi agár- és kártyamesterek halnak meg” (148.), de Arany János halálakor nem. A beszélő végül felülemelkedik a szemrehányásokon: „[a] mulasztások nem szándékosak. Holnap kint lesznek a zászlók minden házon s egy év múlva együtt lesz a nagy költő szobra is.” (149.)<sup>20</sup> Tehát a szoborállítást, s az ezzel járó pompát Mikszáth – Petőfi több szempontból is hasonló elemeket (a nép egyszerű gyermeke, hálátlan utókor képzete) vegyítő arcképével szemben – Arany esetében teljesen indokoltnak találja, még a család óhajának ellenében is.

---

18 GYULAI Pál, *Arany János* (1883) = Gy. P., *Emlékbeszéddek*, Bp., Franklin-Társulat, 1914, I, 237–240.

19 Itt is feltűnik az Arany nevével való szójáték: „szegény kereskedők, kik az arany után szaladgáltak és rá nem értek Aranyt siratni.” (148.)

20 Ezt megerősítendő maga Mikszáth jegyezte a *Pesti Hírlap* másnapi, október 25-i számában a tervezett Arany-szobor költségeire való adakozást népszerűsítő felhívást, *Szobrot Arany Jánosnak!* címmel. MKÖM 64., 149–150.

Hihetőleg a család rendelkezéséből történik így, mely talán azt óhajtja, hogy a nagy költő temetése olyan igénytelen, olyan egyszerű legyen, mint aminő az élete volt: semmi zaj, semmi fény, semmi pompa. De ez a pompa mégis kívánatos, nem a halott, de az élők miatt, kiket nagy erényekre buzdíthatnak a nagy erényeknek hozott közhódolat csillogó jelvényei. (149.)

Azon túl, hogy ebben a két rövid bekezdésben Mikszáth újra felmutatja a továbbhagyományozódó Arany-kép egyik kiemelt elemét (egyszerűség, tisztaság, puritanizmus), egyben azt is sugallja, hogy Arany élete és személye örök (erkölcsi) példa az utókor számára. A példamutató szerepkör említése egyfelől egybecseng az Arany halála körül született fontosabb emlékező szövegek alaphangjával, elsősorban Gyulai Pál 1883-as emlékbeszédével.<sup>21</sup> Ezzel egyidejűleg viszont le is zárja az Arany-életműről (tehát a költőnek mind személyéről, mind alkotásairól) való gondolkodást, mely beleillik az Arany-recepciónak egészen az 1850-es évek végétől húzódó (némileg még napjainkban is erős) homogenizáló vonulatába.<sup>22</sup> Mikszáth mintha reflektálna az Arany János életművének már saját korában is körvonalazható lezártságára a nekrológ szövegében: „az embert kell siratunk – hiszen a költő ezer évig fog élni –, de e tündöklő alak, ki már szobor volt míg élt” (146.) – írja, a példaszerű erényeket, emberséget s az ebből következő esszenciális tanítást már a költő életére is kiterjesztve.

Úgy tűnik tehát, hogy Petőfi esetében Mikszáth az emlékezést (így magát a költőről való beszédet is) diszkurzív térként, vita tárgyát is képezhető szféraként láttatja. Ezzel szemben az Aranyról való gondolkodásról erőteljesen a konszenzuális lezárttság érzetét közvetíti (noha reflektál is rá). Jól jellemzi a receptív helyzetet, hogy míg Arany személyének attribútumai (hovatovább művei) nem képezték vita tárgyát

---

21 Takáts József megállapítása szerint Gyulai Pál emlékbeszédei, jöllehet irodalomtörténeti tényezőket (szerzők, művek, műfajok, periodizáció) igyekeznek kanonizálni, lényegében morális, tanító indíttatású szövegek. TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 163–176.

22 MILBACHER, *i. m.*, 17–38.

a korban (és Mikszáth számára sem), addig 1909-ben a halálhoz közeledő író revelatív rácsodálkozással szemléli az ugyanebben az évben kiadott *Petőfi-Almanach*-ot, mely Petőfi halálának ötvenéves évfordulója alkalmából közölt (a személyes visszaemlékezések mellett) újabb tanulmányokat, tudományos eredményeket a költőről.<sup>23</sup>

Visszatérve az *Arany János meghalt* című szövegre: a „nem kell már semmi” lemondással teli érzetének megfogalmazása után egy rövid metaforikus játék következik a nekrológban Arany névvel, melyben az ember testiségének törekenysége a ’sár’ formájában szembe kerül az ’arany’ felidézett jelentéseivel: a lélekkel, az eszmei tartalommal, a példászerű jellemmel.<sup>24</sup> Ezután az Arany-hagyomány egy újabb toposza kerül elő: a Deák Ferencsel való párhuzam, mely – Milbacher szerint – eredendően Asbóth János 1873-as *Három korszak* című írására visszavezethető értelmezés.<sup>25</sup> A nézet, miszerint Arany ugyanannak a magatartásformának a megtestesítője a filozófus, bölcsező szereptípusban, mint amit Deák valósított meg Világost követően a hazafi és politikus praxisában (s melynek ellenpontja Petőfi és Kossuth),<sup>26</sup> viszonylag akadálytalanul áramlott tovább Mikszáthig. „Az volt az egyik az irodalomban, ami a másik a politikában” (146.) – írja Mikszáth. A „félis-tenség” és az „emberség” egyetlen személyiségben való megjelenésének (a beszélő korára már) elveszett ideája, mely tulajdonképpen a ’40-es években tevékenykedő nagy generációra is kiterjeszthető, úgy tűnik,

---

23 „Azok után, hogy a Petőfi-Társaság Petőfi életének majd minden mozzanatát felszínre hozta az utóbbi években, csak kétes értékű reminiscenciákat vártam a könyvtől, s ime, tele van *friss szántással*, vagyis olyan közleményekkel, melyek még hozzá tartoznak a meggyűjtött anyaghoz, vagy melyek egy-egy villamos körtét gyujtanak meg Petőfi egyéniségének és költészetének analizéséhez.” [kiemelés az eredetiben – R. D.] MIKSZÁTH Kálmán, *Petőfi-Almanach* = M. K., *Emlékezések, tanulmányok*, Bp., Franklin, 1914, 194.

24 „Ott fekszik hidegen, mozdulatlanul, ami törekeny sár volt belőle, – ami arany volt az megmaradt; nagy lelke műveiben, nemes egyszerűsége emlékében, kristálytisztá jelleme örök példának.” (146.)

25 „Először Asbóth János rendelte egymás mellé Arany és Deák figuráját és tevékenységét *Három korszak* (1873) című nagyhatású tanulmányában. Asbóth szemlélete abból az 1850-es évek elején Kemény Zsigmond és Csengery Antal által képviselt értékelésből ered, amely a forradalom radikalizálódásának és bukásának okát Kossuth Lajos személyes becsvágytól fűtött, »érzelem«-politizálásában találta meg.” MILBACHER, *i. m.*, 76.

26 *Uo.*, 76–77.

visszatérő tematika Mikszáthnak a nemzet nagyjairól szóló emlékező szövegeiben.<sup>27</sup>

Miután összevetette Deákkal, Mikszáth a „legnemesebb polgári erények” mintaképeként beszél Aranyról (Deák és Arany mint „a két utolsó római [...]” tűnik fel, 146.), mely többé-kevésbé beleillik az Arany személyiségével kapcsolatos sztoikus bölcs / republikánus polgár / református puritán stb. fogalmakkal fémjelezhető jellem-mátrixba,<sup>28</sup> ám két bekezdéssel később a nemesi diskurzus egyik elemét folytatja a szöveg. „De vége van! A címerpajzsot már-már föl lehet fordítani. Még tán egy üres... s aztán jöhet a rozsdá kriptakilincsré, magyarok szíveire.” (147.) A korábban szereplő „nemzeti kriptá”<sup>29</sup> még összefüggésbe hozható a ’40-es évek utáni általános (tehát nem nemesi, hanem kulturális) nemzetfogalommal,<sup>30</sup> melyben, mint dicső panteonban, helye van mindenkinek, aki a hazáért igyekezett tenni és küzdeni; a lefordított címerpajzs képe azonban egyértelműen a nemesi familiáris genealógiát idézi fel. A korban gyakori frázist (‘le lehet fordítani a címert’) Mikszáth nem egyszer idézi másutt,<sup>31</sup> s a szöveg nemesi metafora-készlete sem merül ki ennyiben. A fenti hasonlatot megerősítik a nekrológ utolsó sorai („azután is egyre hullatja majd leveleit a nemzet vén fája...”), mely egyértelműen valamilyen organikus szervezethez hasonlítja a nemzetet, és társítható az Arannyal kapcsolatos korábbi természeti képekhez, ugyanakkor a vérségi kötődést is felidézheti. Az utolsó passzus pedig így szól:

27 „Oh jaj, idő, miért szülte őket, a nagyokat, oly sűrűn egykor, ha megtagadod folytatásaikat s ha olyan sűrűn elszeded? Játékot űztél ezzel az országgal...” (146.)

28 Milbacher Róbert hosszasan ír az Arany jellemével kapcsolatos ambivalenciákról. Ilyen például a Gyulai által magyar „nemzeti típus”-nak és „faj”-nak nevezett karakter (GYULAI, *i. m.*, 233.) kettőssége is, melyben megfér egymással a harcos, rebellis hajlam, és a befelé forduló búsongás és melankólia. Vö. MILBACHER, *i. m.*, 70–82.

29 A nemzeti irodalom panteonizációjáról lásd PORKOLÁB Tibor, *Panteonizáció és vizuális reprezentáció*, Regio, 2004/3. 82–100; Uő, *A „dicsőség temploma”-képzet és a bárdköltészeti szerephagyomány*, ItK, 2002/1–2, 112–154. Uő, *A hódolat retorikája: a Magyar Irodalom Pantheonja*, It, 1998/1–2, 253–270.

30 A kulturális értelemben vett nemzetfogalom kialakulásáról lásd Benedict ANDERSON, *Elképzelt közösségek: Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*, Bp., L’Harmattan – Atelier, 2006, 17–51.

31 Lásd például *Az eladó birtok* (1899) című kisregény eredendően jogi végzettségű hősnének, Marjánszky Mihálynak a jellemzését. MIKSZÁTH Kálmán, *Galamb a kalitkában – Kisregények*, Bp., Szépirodalmi, 1963, 354.

„[h]ullatja már. *Egy egész koronája le van törve.* (147.)” [Kiemelés az eredetiben – R. D.] A nemzet fájának lehullott levelei, gallyai között a *korona* Arany Jánosra mint súlyos, kiterjedt (kisebb ágaknak, rügyeknek is tápot s helyet adó) lombkoronára utal, s az elmúlás fájalmát igyekszik kiemelni, azonban a *korona* kifejezés a nemesi nemzet royalista jelképét is felidézheti.<sup>32</sup>

Érdeemes figyelmet fordítani a nemzeti kriptával kapcsolatos bekezdés egyik apró részletére, mely szerint még van „tán egy üres hely... s aztán jöhet a rozsdá kriptakilincse, magyarok szíveire”. (147.) Bisztray Gyula sejteti a kritikai kiadás jegyzeteiben, hogy utóbbi megjegyzés „Kossuthra és Jókaira egyaránt vonatkozhat”,<sup>33</sup> noha huszonkét esztendővel később erre pontos választ is kapunk a Magyar Regényírók-sorozat Jókairól szóló előszavában, melyben Mikszáth mindkettőjüknek helyet ad a nemzet nagyjairól alkotott képzeletbeli panteonján.<sup>34</sup> Ennél azonban sokkal mélyrehatóbb következtetések vonhatók le Mikszáth irodalomszemléletére nézve ebből az apró kommentárból kiindulva: mindezek részletezésére azonban csak egy tágabb szemléletű, nem pusztán szövegelemzésre építő dolgozat tudna vállalkozni.

Összehasonlítva korábbi és későbbi – hasonló műfajú – szövegeivel, megállapítható, hogy az Arany-nekrológ és a rövidesen utána megjelent tudósítás stílusa kevésbé jellemző Mikszáthra. Annak ellenére is, hogy

32 BARANYAI Zsolt említi a Mikszáth által használt kollektív szimbólumok és sztereotípiák sorában a Szent Koronát, mint a nemesi nemzeti egység szimbólumát. BARANYAI, *i. m.*, 78.

33 MKÖM 64., 326.

34 „Hiszen egyszer a mi országunkban is voltak óriások, összegyűltek egyszerre és eltűntek egyenkint. Itt élt Széchenyi István gróf, a legnagyobb magyar, egy időben Deák Ferencsel, az ország bölcsével, Kossuth Lajossal, minden idők legnagyobb szónokával, Petőfi Sándorral, a legnagyobb lírikussal, Arany Jánossal, a legnagyobb epikussal és Jókai Mórral, minden országok legnagyobb mesemondójával.” MIKSZÁTH Kálmán: *Jókai Mór (1825–1904)* = M. K., *Írói arcképek, i. m.*, 77. Érdekes megfigyelni, hogy miközben a nemzet nagyjaihoz címkét, jellegadó tulajdonságot rendel, igyekszik különböző területről származó értékkategóriákat felmutatni: Széchenyi mint „legnagyobb magyar” pusztán kultikus tautológia; Deák bölcsessége egyfajta etikai, pozitív tartalommal bíró emberi jellemvonást emel ki; Kossuthot mint retorikus előadót dicséri. A három irodalmár értékelése viszonylag magától értetődő, noha Jókai esetében itt is „emeli a tétet” Mikszáth, mivel Petőfi és Arany jellemzése a bekezdés miatt még értelmezhető magyar közegen belüli „legnagyobbaságnak”, Jókai ellenben „minden országok legnagyobb mesemondója”, szerte a világon.

Mikszáth ekkor, 1882-ben még távol volt az 1900-as években született, egységes, letisztult írói arcképeinek nívójától,<sup>35</sup> s ilyen típusú szövegei az újságírói praxis legalapvetőbb, mindennapi produktumainak számítottak. A patetikus hangnem és kultikus látásmód csak nagyon ritkán jelenik meg Mikszáth szövegeiben, s akkor sem az Arany-nekrológokhoz hasonló mértékben.

Ugyanebből az évből származik például Szende Béla, egykori hadügy-miniszter nekrológja, melynek retorikai felépítését – nem függetlenül a két történeti személyiség, Arany és Szende Béla, megítélésének, hatásának volumene közötti óriási különbségtől – végig bizonyos fokú stilisztikai mértéktartás jellemzi.<sup>36</sup> Mikszáth az 1879-es, Vahot Imréről írott emlékező cikkében<sup>37</sup> hosszasan (a későbbi nekrológokhoz és jellemrajzokhoz képest terjedősebben) meséli nosztalgikus, személyes élményeit az elhunyttal kapcsolatban, eközben vázolja fel mellékesen annak jellemvonásait. Mindazonáltal, hiába a személyes érintettség és Vahot Imrének a negyvenes évek irodalmi életében betöltött szerepe – nyoma sincs fájdalmas szólamoknak, végig a könnyed, humoros hangnem a meghatározó. Visszafogott stílus jellemzi a Tóth Kálmánról írt, 1881-ben született nekrológot<sup>38</sup> is, melyben eleinte még a költő irodalmi teljesítményének skicc-szerű összefoglalására is marad energiája Mikszáthnak („[m]űvei nem a századokra kiható remek, a kornak, a napoknak íratnak, de azért mégis halhatatlanok maradnak”),<sup>39</sup> noha a végére ez az írás is anekdoták láncává olvad. Az emlékező célzatú írások között talán a leginkább intim hangnemű, személyes fájdalmat is színre vivő szöveg a *Csiky Gergelyről* (1891), melyben a beszélő keserűségét a generációjához (egyazon „fához”) tartozó költők, hazafiak elmúlása okozza. Ezen írást is egyfajta nyugodt melankólia, az elmúlás természet-szerűségébe való beletörődés<sup>40</sup> jellemzi, melynek kiegyensúlyozottságát

35 A Magyar Regényírók Képes Kiadás előszóinak egységességéről lásd HAJDU Péter, *Tudás és elbeszélés: A Mikszáth-kispróza rejtelmek, Bp., Argumentum, 2010, 129–134.*

36 MKÖM 64., 74–77.

37 MIKSZÁTH Kálmán, *Vahot Imre bácsi* (1879) = *Mikszáth Kálmán művei 15.*, szerk. DOMOKOS Máttyás, Bp., Magyar Helikon, 1970, 685–692.

38 *Uo.*, 678–682.

39 *Uo.*, 679.

40 „Mi rajtunk hát a sor. Kezdenek már a fiúk megindulni.” *Uo.*, 514.



csupán Mikszáth és az elhunyt színműíró utolsó, keserű ízű találkozásának emléke bontja meg.<sup>41</sup>

Mikszáth későbbi, az 1900-as években írt emlékező szövegei – talán a Franklin-sorozat köteteinek egységesítő kivitelének hatása alatt – jelentős hasonlóságot mutatnak. Mindegyik a haláleset konstatálásával és valamifajta tételszerű, argumentatív bekezdéssel indul, melyet az elhunyt életútjának sűrített (s a jellemrajz felvázolására alkalmas) leírása követ változó terjedelemben, s a szöveg általában tanulságos hangvételi zárómondat (vagy -bekezdéssel) ér véget. Erre a struktúrára épülnek a Nagy Miklós szerkesztőről (1905),<sup>42</sup> báró Podmaniczky Frigyes író és országgyűlési képviselőről (1907),<sup>43</sup> Thaly Kálmán költőről (1909),<sup>44</sup> Türr István olasz királyi tábornagyról (1909)<sup>45</sup> szóló nekrológjai, de még Jókai Mórról (1904)<sup>46</sup> megjelent szövegei is. Noha az írások mutatnak árnyalatnyi különbségeket a hangnemet, terjedelmet és a felvontatott trópusok sűrűségét és jellegét illetően,<sup>47</sup> a szerkezet azonos, melyhez egységes, többé-kevésbé humoros (néhol kissé patetikus, hol pedig ironikus) stilizálás társul.

Míg a legtöbb nekrológ röviden felvázolja az elhunyt életútját, vagy legalábbis kiemeli annak lényeginek vélt epizódjait, az Aranyról írt szövegben mindez hiányzik. Mikszáth – vélhetően a korszak Aranyértésének megfelelően – a kollektív emlékezet részének tekintette Arany (főként 1855-ös önéletrajzi levelére,<sup>48</sup> s az abból 1858-ban Gyulai által konstruált életrajzra alapozott) életútját, melynek újramondására nincs szükség. Ily módon a halott személyiségének rövid, markáns felvázol-

---

41 *Uo.*, 516.

42 *Uo.*, 612–617.

43 *Uo.*, 412–417.

44 *Uo.*, 653–655.

45 *Uo.*, 443–449.

46 *Jókai Mór halálára; Jókai temetése = Uo.*, 596–599., 600–601. MIKSZÁTH Kálmán, *Írói arcképek, i. m.*, 77–81.

47 Ezek a szövegek is tartalmaznak erősen retorikus részeket (lásd például a Türr Istvánról szóló nekrológ kezdetét, M. K.: *Türr István = Mikszáth Kálmán művei...*, i. m., 443.), mégis az a meglátásom, hogy elmaradnak az Arany-nekrológ hangnemétől.

48 GYULAI Pál, *Arany János* (1858) = Gy. P., *Bírálatok – Cikkek – Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1961, 232–240.

lásához nem az életrajz ismert elemeit próbálta cselekményesíteni<sup>49</sup> és szintézisbe hozni a karakterrel, sokkal inkább az Arannyal kapcsolatos emocionális-szimbolikus ismerethalmaz toposzaihoz, motívumaihoz nyúlt. Ez a látásmód, még ha nem is jelenítette meg az Arany-hagyomány összes toposzát – például nem hivatkozik unos-untalan az életrajzra, és teljesen hiányzik belőle a *Toldi* mint az Arany-értelmezés egyik kardinális jelölője<sup>50</sup> –, megfelel az Arany-recepció 1882-ra megszilárdult vonulatának.<sup>51</sup> Ugyanakkor az Aranyról írt Mikszáth-szövegek – hangnemükben és metafora-készletükben – problémamentesen belesimulnak a halálozás időszakában született sajtóközlemények korpuszába,<sup>52</sup> jóllehet a Mikszáth-életmű hasonló műfajú szövegeitől teljesen elütnek. Mikszáth Jókairól sem írt ennyi fájdalommal, ilyen patetikusan, még ha az utóbbi esetében nem is lehet kérdés az író / emlékező barát / monográfus (irodalomtörténész?) személyes érintettsége és (vállalt) elfogultsága.<sup>53</sup>

## Összegzés

Mikszáth Kálmán Arany-nekrológjainak szorosabb elemzése, valamint Arany János figurájának elhelyezése egy hipotetikus mikszáthi irodalomrendszerben több tanulsággal is zárult. Egyfelől Mikszáth Arany János halálával kapcsolatos két szövege (*Arany János meghalt; Arany a ravatalon*, 1882) szóhasználatával, metaforakészletével, s erősen kultikus beszédmódjával megerősíteni látszik a korszak Arany-értelmezésének legtöbb toposzát, még ha nem is mozgósítja ezek mindegyikét,

49 A cselekményesítés fogalmát Hayden WHITE szóhasználatából kölcsönzöm: *A történelem terhe*, ford. BERÉNYI Gábor, Bp., Osiris – Gond, 1997, 68–142.

50 A *Toldi* szerepéről az Arany-hagyományban lásd MILBACHER, *i. m.*, 169–198.

51 *Uo.*, 17–38.

52 Lásd *Vasárnapi Újság*, 1882. okt. 29. 693–703. (különös tekintettel Szász Károly szövegére: „Arany Jánosról”, 694–695.); [ISMERETLEN], *Arany János*, Keresztény Magvető, 1882/5. füzet, 308; BARÁTH Ferenc, *Arany János halálára*, Philosophiai Szemle, 1882. nov. 1., 401–403.

53 Egy 1894-es ünnepi előadás szövegében Mikszáth maga jegyzi meg: „A Jókai-kultusz befújta az országot [...] Bizonyosan én sem látom jól (hiszen én is el vagyok varázsolva, mint a többiek), s még bizonyosabb az, hogy semmi újat sem tudok róla mondani.” MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mórok* (1894) = *Mikszáth Kálmán művei*, *i. m.*, 578.

s tartalmaz belső ambivalenciákat is (például a nemesi nemzet szimbólumainak használatával kapcsolatban). Továbbá, eme korai Mikszáth-írás – retorikájában, hangnemében és szerkezetében is – szinte zavarba ejtő kívülállást mutat az író egyéb hasonló műfajú és ihletettséggű szövegeihez képest.

Jelen dolgozat Arany János karakterén mint indikátoron keresztül szerette volna megvilágítani Mikszáth irodalom-felfogásának néhány sarokpontját. Azonban Mikszáth irodalmi fejtegetéseinek a rendszeralkotás igényével való felvázolása további vizsgálódást követel meg: többek között annak a kérdésnek a körüljárását, hogy miként viszonyult Mikszáth magához a(z irodalomtörténeti) fejlődés gondolatához, vagy, hogy az idegen hatásokkal kapcsolatos nézeteit milyen módon tudta összeegyeztetni saját külföldi példaképeinek (Dickens, Tolsztoj, Turgenyev) kortársi recepciójával. Az sem érdektelen, hogy az 1870-es évektől folyamatosan publikáló Mikszáth irodalommal kapcsolatos meglátásai mennyit változtak 1910-ben bekövetkezett haláláig. Innen nézve ez a viszonylag korai két Aranyról szóló szöveg mint egyfajta hipotetikus kezdőpont szolgálhat alapul a további kutatáshoz, mely segíthet az írói arcképek egymásutánjában kirajzolódó nemzeti irodalom kis, mikszáthi történeteit megérteni.

## ABSZTRAKT

Arany János nem tartozott azon szerzők közé, akikről Mikszáth Kálmán cikkeiben, esszéiben sokat értekezett volna, ellentétben például Jókai Mórral vagy a századközép prózaíróival. Mégis érdeklődésre tarthat számot az Arannyal kapcsolatos reflexióknak, s a róla szóló Mikszáth-szövegeknek – az *Arany János meghalt* és az *Arany a ravatalon* című cikkeknél – a vizsgálata, hisz mindez rávilágíthat arra, hogyan viszonyul Mikszáth irodalomról szóló írásaiban Arany János a nemzet más ikonjaihoz (Petőfihez és Jókaihoz). Dolgozatomban arra fókuszálok, hogy feltárjam, milyen karakterformáló retorikai, narratológiai eszközök, s milyen háttérdiskurzusok, reprezentációk álltak Mikszáth rendelkezésére a nagy elődök megformálásában, sejtetve azt is, hogy Petőfi, Arany és Jókai miként illeszkednek egy „nagy” mikszáthi rendszerbe – ha létezik ilyen egyáltalán.



FAZEKAS JÚLIA

## Terek a reformkori divatlapokban: kertek és sírok<sup>1</sup>

Kutatásom alapvetően a reformkori divatlapokra irányul. Azt vizsgálom, hogyan jelennek meg a különböző terek a lapokban publikált textusokban. A célom ezeknek a szövegeknek minél szélesebb kontextusban értett térpoétikai vizsgálata. A reformkorban megjelent magyar nyelvű divatlapok a kor sajátos médiumai voltak,<sup>2</sup> új irodalmi jelenséget, a szerzők számára közlési lehetőséget jelentettek. Kifejezetten az itt megjelent szövegekre koncentráltam, az érdekelt, hogyan hatnak egymásra, ezáltal pedig a térértelmezésre a befogadásban. Fontosnak tartom, hogy az ezekben a folyóiratokban megjelent írások nem önmagukban állnak, hanem egymás mellett. Hat rájuk a megjelenésük közege, a környezetük, ez pedig összefügg azzal, hogyan férünk hozzá ezekhez a terekhez. Így például jelentősége van annak, hogy a *Honderü* lapjain egy börtönben játszódó novellát egy másik szerző által írt, börtönt tematizáló vers követ,<sup>3</sup> ez nyilván meghatározza mindkét mű értelmezésekor a kialakuló börtönképet. Olyan szövegeket vontam az elemzés körébe, melyek esetén a tér nem pusztán háttér, hanem jelentéssel, jelentősséggel bír, illetve a szöveg létrejövésének fontos tényezője lehet.

---

1 Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság programjának támogatásával készült.

2 BUZINKAY Géza, KÓKAY György, *A magyar sajtó története: A kezdetektől a fordulat évéig*, Bp., Ráció, 2005, 81.

3 CSÁSZÁR, *Néma barát*, Honderü, 1843/2, 50; KUTHY Lajos, *Két elitélt*, Honderü, 1843/1–3, 3–11, 44–50, 88–97.

A szakirodalmi munkákban a tér gyakran tárgyalt fogalom. Kiindulópontom Gaston Bachelard *A tér poétikája* című könyve,<sup>4</sup> mert ez a mű alapozta meg a térpoétikai megközelítést. Bachelard munkája nagy hatást gyakorolt számos tudományterületre, de emellett jelentős kritikai visszhanggal is bír.<sup>5</sup> Kutatásomban én sem azt tekintem térpoétikai elemzésnek, melyet Bachelard végzett. A tér rendkívül összetett és nem kevésbé problémás fogalom. Tárgyalásakor többféle tudományterület megközelítését érdemes figyelembe venni. Nem véletlen, hogy több tere és irodalmat kutató munka más diszciplínával való érintkezést is mutat: kiemelhető itt a Helikon *Térpoétika* különszáma (2010/1–2), mely az irodalom és designelmélet felől közelíti meg a kérdést, vagy a *Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban* című tanulmánykötet, mely a városkutatás fogalmi hálójában kutatja a tér kérdését.<sup>6</sup> A téma vizsgálatához fontosnak tartom az irodalomelméleti mellett az építészetelméleti, társadalomtudományi szempontok bevonását is.<sup>7</sup> Jelen munkámban térpoétika alatt a tér poétikai megközelítését értem, vagyis annak a vizsgálatát, hogyan „épül fel” a tér az egyes szövegekben. Ez szándékosan tág megközelítés, mely részben abból következik, hogy a tér fogalmát többféle értelemben használom. Jelenti egyrészt a *fizikai*,

4 Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BEREZCKI Péter, Bp., Kijárat, 2011.

5 A kritikus hozzáállásra adhat okot, hogy a könyv túl költői, személyes és érzelmes, így nehezen értelmezhető. Vö. MORAVÁNSZKY Ákos, *A tér fogalma az építészetben*, ford. M. GYÖNGY Katalin = *A tér: Kritikai antológia*, szerk. MORAVÁNSZKY Ákos, Bp., Terc, 2007, 29. – Otto Friedrich Bollnow azt is felhossa Bachelard megközelítésével szemben, hogy csak a boldog terekre korlátozza vizsgálatát, és bár valóban a biztonságos tér igénye kötődik az emberhez, az ellenséges (félelmetes) terek sem hagyhatók figyelmen kívül. Vö. Otto Friedrich BOLLNOW, *Az emberi élet térbelisége = A tér; i. m.*, 204–205. A kérdéshez lásd még Edward CASEY, *Giving a Face to Place in the Present: Bachelard, Foucault, Deleuze and Guattari*, Derrida, Irigaray = E. C., *The Fate of Place: A Philosophical History*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1997, 285–330.

6 *Terek és szövegek: Újabb perspektívák a városkutatásban*, szerk. N. KOVÁCS Tímea, BÖHM Gábor, MESTER Tibor, Bp., Kijárat, 2005.

7 A tér és a térpoétika további kontextusához lásd Robert ALTER, *Imagined Cities: Urban Experience and the Language of the Novel*, New Haven – London, Yale University Press, 2005; Chiara BRIGANTI, Kathy MEZEI, *Reading the House: A Literary Perspective*, Signs, 2002/3, 837–846; Max JAMMER, *Concepts of Space: The History of Theories of Space in Physics*, New York, Dover Publications, Inc., 1993; SZENTPÉTERI Márton, *Térpoétika: Irodalom és design a fizikai és kulturális terek határán*, Helikon, 2010/1–2, 5–19.

*valóságban érzékelhető* teret, mely az irodalmi szövegekben átformálódik. A narrátor (a szöveg énje) alakítja a *szövegvilágon belül* a teret. A befogadóra ez a tér (a megépített, belső, szimbolikus tér, nem pedig az én által akár a történetben tapasztalt környezet) gyakorol hatást, a tapasztalat itt *az elbeszélt tér befogadó által létrehozott leképezéséhez* kötődik. A fogalom negyedik értelmében a *szövegtér* kifejezést használok. Maurice Blanchot írja az irodalmi térről szóló munkájában, hogy a „mű csak akkor mű, amikor nyitott bensőségessége [...] válik aközött, aki írja, és aközött, aki olvassa – erőszakosan kibontakozó térré, melyben a kimondás és a meghallás képessége kölcsönösen tagadja egymást”.<sup>8</sup> Az elbeszélt tér a narrátor és a befogadó közös bensőségességévé válik (ahol a befogadó térképzeete nem azonos az elbeszélt térrel), az érintkezés pedig a szöveg terében történik. Ehhez kapcsolódóan a tapasztalatot számos vonatkozás határozza meg meg: folytatásokban közlés, grafikus megjelenítések, képek szövegbe épülése. Ez a vonatkozás továbbvezet a terekbe íródás, a divatlapok az emlékezet tereiként való működéséhez is – ezeket a pontokat a tér fogalmának általam negyedikként megjelölt, *szövegtér* kategóriája alá sorolom.

A reformkori divatlapok vizsgálatakor megállapítottam, hogy bár a szerzők sokféleképpen használják írásaikban a tereket, kirajzolhatók fő tendenciák, megállapíthatók olyan domináns térképzetek, melyeket a legtöbbször tematizálnak. Ezek a ház és a szoba; a társasélet terei; a természeti tájak és a városhoz köthető képzetek. Ezek a kategóriák ugyanakkor nem különíthetők el élesen. Egy szöveg kapcsolódhat több térképzethez is, és ezen túl vannak olyan átmeneti helyek, melyek nem illeszthetők egyértelműen valamelyik kategóriába. Jelen tanulmányban két ilyen teret tárgyalok, a *kertet* és a *sírt*. Mindkét tér több szempontból is köztes helynek tekinthető.<sup>9</sup> Jelentős szimbolikus értelemmel bír az, hogy mindkét tér határpontként értelmezhető. Foucault fogalmával élve mindkettő heterotópia, melyet így határoz meg a francia filozófus:

8 Marice BLANCHOT, *Az irodalmi tér*, ford. HORVÁTH Györgyi, KICSÁK Lóránt, LŐRINSZKY Ildikó, Bp., Kijarat, 2005, 23.

9 Számos vallási, mitológikus, kulturális vonatkozás kapcsolódik hozzájuk, melyek részletes bemutatására jelen tanulmányban nem törekszem. Kiindulásként lásd a vonatkozó cikkeket: *Szimbólumtár: Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és a magyar kultúrából*, szerk. PÁL József, ÚJVÁRI Edit, Bp., Balassi, 2001, 252–254, 407–408.



azok a reális, tényleges, a társadalmi intézményrendszeren belül kialakított helyek, amelyek egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket; azok a helyek, amelyek külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók.<sup>10</sup>

Foucault mind a sírt, mind a kertet megemlíti, utóbbit látja a legjobb példának abban az értelemben, hogy a „heterotópia képes egyazon reális helyen többféle teret, többféle, önmagában összeegyeztethetetlen szerkezeti helyet egybegyűjteni”.<sup>11</sup> A kerttel kapcsolatban fontos kiemelni, hogy az az ember által épített és a természeti tér határpontjaként, illetve egyszerre mindkettőként értelmezhető. A kert egyfajta ember által létrehozott ál-természet, Babarczy Eszter kifejezésével élve „mesterséggel emberivé tett természet”.<sup>12</sup> A sír esetén az élet és a halál határhelyzetét érdemes kiemelni, az irodalmi szövegekben ez az a tér, ahol egyszerre mindkettő képes jelen lenni, a kettő egybemosódik, nem különíthető el – a halál utáni lét ebben a térben az élet világában lesz jelen. Thomas H. Macho a „tér rejtélyé”-t hangsúlyozza a halállal kapcsolatban az időével szemben.<sup>13</sup> A temető esetében a határhelyzetre irányítja a figyelmet: „[a meditáció] a térben rendszerint ösztönzést jelent abban az értelemben, hogy a halottal való cserekapcsolatra kényszerít. A földi világ és a túlvilág topológiai elválasztása csupán egy *határ* vagy küszöb fenntartásával lehetséges, amelyen a halott már átlépett.”<sup>14</sup> Ez a határ és annak átléphetősége szoros összefüggésben áll a tér szempontjából lényeges elmélkedéssel, a másik oldallal való kapcsolatteremtés vágyával. A divatlapok szövegeiben a tárgyalt terekkel kapcsolatban rendkívül jelentőssé válik

10 Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = M. F., *Nyelv a végtelenhez: Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 149.

11 *Uo.*, 152.

12 BABARCZY Eszter, *A ház, a kert, az utca*, Bp., Balassi, 1996, 230.

13 Thomas H. MACHO, *A hiányzás botránya*, ford. BALOGH István = *Antropológia az ember halála után*, szerk. DIETMAR KAMPER, CHRISTOPH WULF, Bp., Józseveg Műhely, 1998, 80–81. Kiemelés az eredetiben.

14 *Uo.* 86–87. Kiemelés az eredetiben.

az önreflexió szerepe. A továbbiakban előbb a kertekről, majd a sírokról ejtek szót részletesebben, néhány, divatlapokból vett példa segítségével.

### Kertek – az elszakadás felé törekvés

Találó Babarczy Eszter megfogalmazása, miszerint a kertek történetében „nyomon követhető az ember különös, ambivalens viszonya a természethez, a vágyakozás, a menekülés kettőssége”.<sup>15</sup> Bármilyen határpontként értelmezzük ugyanis a kertet (ember és természet; mesterséges és eredendő), mindig a valamitől való elszakadás, a valami másba való átkelés és elmenekülés válik fontossá. A kert ugyanakkor nem képes a teljes átmentésre, csak az időleges kiszakításra – így az emberi környezetből csak a mesterséges, bekerített természetbe tud bevonni. A kert mint ál-természet így a divatlapok szövegeiben sokszor olyan jellemzőket mutat, melyek alapvetően a természeti tájakhoz kötődő térképzet sajátosságai. Ott ugyanis gyakori a narrátor (illetve az én) belső világának előtérbe kerülése: a külső tér és annak belső megtapasztalása összemosódik, a tér által kiváltott érzések, hatások befolyásolják a tér szövegvilágon belül történő megépítését. Mindez kölcsönhatásban van az önreflexió kiemelt szerepével, a természeti térben az én önmaga felé fordul: a tér nemcsak az énre magára, hanem rajta keresztül a megélt tér elbeszélésére („megépítésére”) is hatást gyakorol.

A kertek azonban emellett az általános, absztraktabb ál-természet jellegükön kívül számos, a korban fontossá váló helyszínhez kapcsolódnak. Érdeemes némileg elválasztani a ligeteket, vagyis ebben az értelemben azokat a kerteket, melyek társadalmi szempontból bírtak jelentőséggel és a társasélet különböző helyszíneként váltak kedveltté. Ezek esetén a társadalmi érintkezés (a természeti környezetben) vált fontossá – ilyen például a Horváth-kert néven ismert közkert. Frankenburg Adolf írja a *Budapesti levelek*ben: „A’ Horváth-kert most divatba jött ’s remélni lehet, hogy jó darab ideig divatban fog maradni.”<sup>16</sup> A szerző ebben a társaséletben számos társaséleti helyről ír, a megnevezett ligetbe is gyakran

<sup>15</sup> *Uo.*, 229.

<sup>16</sup> Regélő Pesti Divatlap, 1843/41, 1303.

ellátogat. A ligetek, parkok ugyanakkor nemcsak az irodalmi szövegekben, hanem a hírekben is fontosak lesznek, a szerkesztők a színházhoz, kávéházhoz hasonlóan tudósítanak az ottani eseményekről.

A társasélet szempontjából az itt rendezett mulatságok is jelentősek. Ennek kapcsán érdemes megemlíteni Mészáros Borbála „Zöldmulatság”: *A városkörnyék funkcionális és szimbolikus átalakulása a 19. században* című tanulmányát, melyben a szerző a város közvetlen környékének funkcionális és szimbolikus átalakulását tárgyalja, melynek „során a korábban meghódítatlan vagy mezőgazdasági célokra használt környező vidék a városi szabadidős szokások (kirándulások, majálisok, népiünnepélyek, nyaralás) helyszínévé válik”.<sup>17</sup> Ugyan a tanulmány nem kizárólag a reformkori divatlapok szövegeivel foglalkozik, de érdemes megfigyelni, hogy a korban létrejövő, új jelenségeként fellépő ligetkultúra milyen hatást gyakorol, hogyan képes beépülni az irodalmi szövegekbe. Arra is fontos rámutatni, hogy a mulatságok esetében a városi léttől való elszakadás tematizálódik, a menekülés vágya jelenik meg. Ugyanakkor ez mesterséges környezetben történik, a város terében kialakított, vagy annak peremét felhasználó hely nem jelent valódi elszakadást magától a várostól.

Eltávolodva a liget jelentésétől, a kert és a művészet szoros kapcsolatára érdemes rámutatni. Itt utalnék Lucius Burckhardt munkáira, aki számos kérdésről érkezett az ember alkotta környezettel kapcsolatban.<sup>18</sup> Reflektál arra, hogy a kert szükségképpen művészet (mégpedig a mindennapi emberé);<sup>19</sup> máshol a mindennapi élet design-jellegét tárgyalja.<sup>20</sup> A *Why is Landscape Beautiful?* című szövegében pedig Burckhardt a táj (*landscape*) meghatározására törekszik, arra keresi a választ, mi az oka az ember esztétikai vonzalmának a táj felé, illetve miben rejlik annak esztétikumuma. Burckhardt az általa tapasztalt tájat (Vrin) az azáltal kiváltott impulzusok közvetítésével írja le, elsősorban nem vizuális hatások,

---

17 Mészáros Borbála, „Zöldmulatság”: *A városkörnyék funkcionális és szimbolikus átalakulása a 19. században* = *Térek és szövegek*, i. m., 131.

18 Lucius BURCKHARDT, *Writings: Rethinking Man-made Environments. Politics, Landscape & Design*, ed. Jesko FEZER, Martin SCHMITZ, Wien, Springer – Verlag, 2012.

19 *Gardening – An Art and A Necessity* = *Uo.*, 123–132.

20 *On the Design of Everyday Life*, = *Uo.*, 142–152.

hanem szubjektív, belső érzetek segítségével. Végül arra a következtetésre jut, hogy a táj mint olyan (azokkal az összetevőkkel, melyeket a táj részeiként ismerünk fel) mindig szép lesz, akkor is, ha egy romos, objektíven nem feltétlenül esztétikusnak ható látképről van szó.<sup>21</sup> Burckhardt szövegei a reformkori divatlapok és a kertek szempontjából azt a jellemzőt közvetítik, hogy a tapasztalt táj mindig szép, ezzel együtt mindig vonzó, irodalmi témává válásra érdemes.

Irodalmi szöveggént a kert tapasztalása már nemcsak a várostól és az emberitől való elszakadás iránti törekvés menedéke lesz, hanem ez a mesterséges, művi tér szükségképpen a művészetben kínálkozik föl menekülési lehetőségként.

Hosszan elnyúló kertnek kisded ajtajában elmélyedve állt egy ifjú. Szemei előtt szép róna terült el, mellynek virulni kezdő zöldje, a' távolban emelkedő agg Mátra' szürke kékjével egybeolvadva, festői alakban tűnt fel. Feje felett az ég' kék azurján fénytelenül bolygott a halvány hold, mert a csillagok királya még gazdag fényben uszott, 's meleg sugaraival megáldá a tavasz hűsében remegő földet. Lábai előtt egy tó nyult, mellynek zavaros tükre halvány arczát borúsán láttatá.<sup>22</sup>

– így kezdődik az *Életkép* című novella, melyben a táj festményszerűsége domborodik ki (a főhős egyébként maga is festő). Ebben a kerthez többször kapcsolódó idill-jelleg jelenik meg (itt a kert egybeolvad az azon túl kibomló tájképpel). Ezt az állóképet megbontja az alakok kimozdulása, cselekvő-képessége: a férfi (a fenti idézetben ifjú) ekkor már nem festményként tapasztalja a látott tájat és a kertben álló nőt. A nő (Irma) és a kert szoros összefüggése egyrészt azért hangsúlyos, mert a férfi (Gusztáv) ezt a két témát festi állandóan (az arcot és az ablak előtti idillt), másrészt azért, mert a narrátor Irmához kapcsolt jelzőivel folyamatosan a kerti virágokhoz hasonlítja a figurát (rózsa arc, kőkény szem

21 *Uo.*, 133–141.

22 \*\*\*, *Életkép*, Regélő Pesti Divatlap, 1842/41, 329–333. A tartalomjegyzék szerint a szerző Lauka Gusztáv, véleményem szerint azonban ez tévedés, Lauka a szám ezt követő szövegének szerzője, a mű alatt lévő három csillag pedig egy másik szerzőre utal.

stb.) Gusztáv maga azonosítja a történet elején virággal a nőt, amikor a megjegyzésére („reménylem, hogy életvirágokat még ön is fog szaggathatni”) azt válaszolja: „azok csak fattyu kinövések lesznek. Én csak egy igazi virágot ismerek, mi boldogíthatna.”<sup>23</sup> A mű utolsó részében megjelenik újra a novella eleji kert, hasonló szerkezettel, ekkor azonban már egészen másfajta benyomást vált ki: „Egy év múlva Irma mint bárónő állt azon kert kisded ajtajában. Tekintetét a' tóra függeszté 's mult vagy jelen csalt-e könyeket szemeibül, megmondani nem tudom.”<sup>24</sup> A táj valójában változatlan, a hatása viszont egészen más. Az, hogy miért vált ki (szomorú) könnyeket a boldog szerelmet talált Irmából a táj, korántsem egyértelmű. Úgy tűnik, mintha a kert számára Gusztávval kapcsolódna össze, aki eltűnt az életéből. A tragédiáját erősíti a novella csattanója: a férfi megjelenik Irma mellett és furcsa dolgokat ismételget (megint a virág szót), majd a bárótól megtudjuk, hogy Gusztáv valahogy az elmeorvosintézetből szökött meg és bukkant föl itt. Ezzel együtt az az interpretáció is előtérbe kerül, amellyel egyébként számos alkalommal éltek a divatlapok szerzői: a természet képviselte idill csak pillanatnyi, mely mindig magában hordozza a fölbomlás lehetőségét is – ez a novella elejére és végére egyaránt érvényes. A divatlapok szövegeiben számos vonatkozás kötődik a kerthez, kapcsolódhat a titkok elleplezéséhez, illetve lehet szerelmi bonyodalmak helyszíne is.<sup>25</sup> A kertek szempontjából azonban mindig fontos a valamtól való elvágyódás, az akár mesterséges, ál-természetben történő időleges menedék keresése. Hangsúlyos lehet az összefüggés a tér és egy karakter között: az *Egy éji kaland következményei* című novella<sup>26</sup> egészében a fiatal lány metaforájává válik, aposztrofálja az elbeszélő rózsaként, díszes kertként. Az érintetlen kert a női ártatlanság kifejezője lesz. Amikor a férfi kéréstelenül betör ide és meglesi a lányt, a narrátor úgy érzékelteti ezt erőszakos cselekedetként, hogy a báró (figyelmetlenül) a rózsza és jázmin bokrokat töri le.

---

23 Uo.

24 Uo.

25 FRANKENBURG Adolf, *Ki mást kibúz a' veremből maga esik belé*, Életképek, 1844/1, 6–41.

26 SZ-A NEP. J., *Egy éji kaland következményei*, Regélő Pesti Divatlap, 1843, 2. fél-év/35, 1091–1100.

A kerteket tematizáló szövegek befogadásában még utalnék a tér fogalom *szövegtér* értelmének vonatkozására. Az ehhez a térhez kapcsolódó illusztrációk ugyanis gyakoriak a divatlapokban – a közölt divatkép helyszíne is lehet a kert (és egyértelműen kert, nem az érintetlen természet, ezt mindig mutatja valami emberi konstrukció, pl. padok, kerítés jelenléte), továbbá a növényi és virágos motívum a leggyakoribb oldaldíszítés a szövegek mellett, különösen az *Életképek* számaiban válik szinte állandóvá.

### Sírok – séta az emlékezetben

A kertekhez hasonlóan a sírok tematizálása a divatlapokban rendkívül sokrétű. Ezek esetében is fontossá válik a természet jelenléte, így a tér természeti és épített tér határpontja lesz, a sírok azonban az átmeneti hely szerepüket főként az élet és halál határpontjaiként töltik be. Ebben a térben jelentőssé válik a múlthoz való kapcsolat. A múlt megelevenedik, élő és holt világ összemosódik, nem különíthető el. A sír mint tér azért kiemelten fontos a reformkori divatlapokban, mert a lírai szövegekben egyértelműen ez a legtöbbet tematizált, jelentéssel bíró tértapasztalat. Itt érdemes utalni a *graveyard poetry* hagyományára, arra a pre- és koraromantikus, elsősorban angol költőkhöz kapcsolódó tendenciára, melynél kiemelt szerepet kap a sír, a templom, illetve a hozzájuk kötődő szakrális jelentésréteg,<sup>27</sup> hazai példaként hozható a korszakból a *Toldi* temető-jelenete.<sup>28</sup> A divatlapok szövegei közül például erre Kuthy Lajos *Egy rom* című verse: „De nem leszesz feledve, drága rom, / Tört ékeidnél én imádkozom.”<sup>29</sup> Elmélkedő, emlékező pozíciójában a múlt és a halál elevenedik meg. Eötvös József *A hegyfolyam* című verse<sup>30</sup> szintén az idősíkok összemosódásával, találkoztatásával játszik: itt a lírai én (jövőbeli) elképzelt sírja szolgál a mű helyszíne-

27 Lásd Eric PARISOT, *Graveyard Poetry. Religion, Aesthetics and the Mid-Eighteenth-Century Poetic Condition*, London, Routledge, 2013.

28 ARANY János, *Toldi*, Pest, Beimel, 1847. A *Toldi*-ból egyébként a Pesti Divatlap közöl részleteket.

29 KUTHY Lajos, *Egy rom*, Regélő Pesti Divatlap, 1843, 1. félév/3, 74–75.

30 EÖTVÖS József, *A hegyfolyam*, Regélő Pesti Divatlap, 1842/6, 45.

ként. Ebből az elképzelt térből tekint vissza a saját életére, melyet egy szintén erre a helyre pozícionált hegyfolyam képével állít párhuzamba.<sup>31</sup> A folyó az én életútjának metaforájává válik, aminek a felszíne csillog, ám senki sem látja, mit rejt a mélye: „Im életemnek képe / Fölszíne csillogó. / De oh! ha azt tudnátok, / Mit rejt e' szép folyó.”<sup>32</sup> Az idevágó legismertebb példa Petőfi Sándor *Czipruslombok Etelke sírjáról* című ciklusa, melynek részei először a *Pesti Divatlap*ban jelentek meg.<sup>33</sup> A versek esetében szintén kiemelten fontos a sír jelenléte és a sírnál töltött idő. A *Czipruslombok* azért is lényeges példa, mert első alkalommal egy keresztet és egy fűzként föl hajoló fát ábrázoló illusztrációval együtt közölték,<sup>34</sup> később pedig ugyanez a kép került a teljes ciklus kiadásának borítójára.<sup>35</sup> Ez jól érzékelteti a divatlapok szövegterének működését. Az illusztráció később is, már a divatlapok teréből kilépve kapcsolódik a versekhez, illetve ez a kép a természet és az ember által létrehozott tér ábrázolását mutatja.

A divatlapokban a sír mint tér a prózai szövegekben is többször jelentős szerepet tölt be. Ez a hely határozza meg például Erdélyi János *Látogatás Kazinczy sírjánál* című írását.<sup>36</sup> Ebben a térben az emlékezés válik fontossá, Kazinczy élete és munkássága elevenedik meg, valamint az elbeszélőben keltett személyes benyomások egyaránt tematizálódnak. A sírnál a jelen és múlt, a kettő egymásra hatása, az én által történő kibontása jelenik meg. E műnek az értelmezése során arra is érdemes utalni, hogy itt egy valós személy emléke épül a szövegbe. Annak a lejegyzése azonban egy fiktív keretet hoz létre, a szöveg olvasásakor nem konkrétan Kazinczy sírjáról, hanem az én szövegvilágon belüli tértapasztalatáról olvasunk, ahhoz férünk hozzá. Az elbeszélő Kazinczy házát is fölkeresi: „Ha a' szoba' falai szólni tudnának, többet tudnánk Kazinczyról,

31 A folyó térben elfoglalt pozíciójához lásd még: Friedrich RATZEL, *A víz a tájban*, ford. TILLMANN J. A., Helikon, 2010/1–2, 119–128.

32 EÖTVÖS, i. m.

33 Három alkalommal: *Pesti Divatlap*, 1845, 1. félév/5, 73–74, 1845, 1. félév/9, 144–145, 1845, 1. félév/23, 363. PETŐFI Sándor, *Petőfi Sándor összes költeményei: 1845 augusztus–1846*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003, 408–409.

34 Lásd 33-as lábjegyzetben az első közlést.

35 PETŐFI Sándor, *Czipruslombok Etelke sírjáról*, Pest, Beimel János, 1845.

36 ERDÉLYI János, *Látogatás Kazinczy sírjánál*, Regélő *Pesti Divatlap*, 1842/9, 68–71.

mint életírói.” Azon elmélkedik, mit láthatott, mit érzékelhetett a tér Kazinczy gondolataiból, azt kutatja, mi tárható föl utólagosan ezekből a tapasztalatokból. Ezen a helyen azonban jóval kevesebbet időzik a szöveg, mint a címben megjelölt úticélnál. Az elbeszélő azt implikálja, hogy ez az a tér, melyben képes kapcsolatot teremteni a halott személylyel és életével, érzékelni valamit a karakteréből, belső folyamataiból.

Sírjának a' kevéssé járt vidéken is vannak látogatói. A' kövön, mindig látni néhány nevet, emlékmondatot, avagy dicsőítést az uutolsó [!] hónapokból, miket még le nem törölhetett az idő. Néhány emlékmondat, 's különösen a' kegyes érzés, melly az országút' vándorával egy két perczet áldoztat e' látogatásra, mélyen ihleté lelkemet.

Ez alapján maga a tér lesz az, mely ihletőforrásként szolgál és a szöveg megszületését lehetővé teszi.

A sír az elbeszélő által szándékoltnan fikciósként beállított prózaműfajokban (novella, beszély) is jelentéshez jutó térképzet. Remellay Gusztáv *Sirvirágok* című beszélye ezt példázza.<sup>37</sup> Ebben a műben is megfigyelhető a temetővel összekapcsolódó természeti képek hangsúlyos jelenléte. A szövegben az elbeszélő bizalmas beszélgetést folytat egy barátjával a sírok között sétálva, szerelmi konfliktusait tárja föl, majd végül (mintegy ennek szimbolikus jelképeként) leszakít és elvisz magával néhány virágot egy sírról:

a' pesti új temető sírjai közt andalgánk, nem volt még ez akkor ama' sűrű búskomor hatású erdő mint jelenleg, a' fák közt nem fehérlettek büszke emlékek, 's fájdalom emelete szobrok, – csak egyszerű keresztek álltak a' néma sírok mögött a' bús szerelem, barátság, rokoni szeretet, vagy házastársi keserv szomorú jelei.<sup>38</sup>

---

37 REMELLAY Gusztáv, *Sirvirágok*, Regélő Pesti Divatlap, 1844/18–19, 273–278, 289–295.

38 *Uo.*



A sírról leszakított virágok a mű második részének cselekményét (mely már nem a temetőben játszódik) is meghatározzák. A sírvirág baljós szimbólummá alakul, az elbeszélő a leszakításban látja a tragikus események forrását. A sírhoz kötődő tér elbeszéléseiben gyakori a sétálás, a bolyongás a divatlapok közegében. Ez egyrészt az emlékek közötti kereséssel, másrészt a személyes útkereséssel hozható összefüggésbe. Fontos, hogy a sírhoz kötődő szövegekben jelentős szerepet tölt be a csönd. Ha folyik is beszélgetés – mint a példaként említett műben –, az mindig csöndes. A csönd ugyanakkor többféle lehet, az én belső világától, a tér tapasztalásától függően: megnyugtató ugyanúgy, mint vészjósló vagy rejtelmes. A sírokhöz kötődően már rámutattam az ön-reflexió kiemelt szerepére: az én ebben a térben önmaga felé fordul. Ami azonban elkülöníti az itteni befelé fordulást a szobában történő befelé fordulástól (melyben szintén kiemelt jelentőségűek az én létösszegző, elmélkedő folyamatai), az, hogy amíg a szobában az egyedüllét, a térben történő elválasztottság implikálja ezt, a sírnál ez egészen másképpen megy végbe. Az én itt nem tud ugyanúgy egyedül lenni, a múlt és az emlékek jelenléte – még ha szunnyadó is –, nem teszi ezt lehetővé. Az én itt is elválík ugyan az egyébként tapasztalt világtól, de ebben az esetben nem fizikailag tapasztalható (falakkal) leválasztás történik, hanem a tér, a sír átmeneti hely funkciójával függ össze.

Végezetül arra szeretnék rámutatni, hogy a terek a nyelvi megformálásra, a narrációra is hatást gyakorolnak. *A megalázott anyai gög* című elbeszélés végén, amikor a lány szerelme meghal, anyjával a „néma palotában” maradnak, „halványan” és „csak a sírkertben jelennek meg olykor nyájas alkonyon, midőn a zaj elnémul, s a hold a bérczek felé emelkedik”.<sup>39</sup> A sírkert megjelenésével mintha az elbeszélés is fokozatosan halkulna (megfigyelhető a likvidák magas száma), míg végül teljesen elhallgat. Ez a divatlapok szövegeinek esetében gyakori, főként a táj különböző elemei (például a fény, a víz) hat a nyelvezetre, ez akár a metaforákat, képeket is meghatározhatja, a két tárgyalt tér esetén a természeti közeg jelenléte gyakorol leginkább hatást.

---

39 Firkász, *A megalázott anyai gög*, Pesti Divatlap, 1845, 2. évnegyed/21–23, 647–655, 679–689, 711–717.

## Összegzés

Jelen tanulmányban arra törekedtem, hogy a reformkori divatlapok szövegeiben jelentéssel bíró terek közül két olyat mutassak be, melyek több szempontból is átmenetinek tekinthetők. A kert a természeti és az ember alkotta tér jellemzőit egyaránt magán hordozza és főként a megszokottból való kiszakadás tereként válik jellemzővé: még ha ez nem is jelent valódi (el)menekülést abból a térből, ahonnan az én ki szeretne kerülni. Ezen belül érdemes megkülönböztetni a ligeteket, melyek a társasélet tereiként, mulatságok helyszíneként funkcionálnak, ahol a társadalmi viszonyok fontos szerepet töltenek be. A kertek mellett a sírok tematizálása esetében is fontos a természet hangsúlyos jelenléte. A sírok szempontjából azonban a múlt és az emlékek megelevenedése lesznek a leginkább meghatározók. A két tér elemzésekor igyekeztem az általános, gyakran hozzájuk kapcsolódó funkciókat bemutatni, valamint ezeket jellemző példákkal illusztrálni, az egyes művek esetében a két tér értelmezése további kérdésekhez vezethet egy későbbi tanulmány során.

## ABSZTRAKT

A tanulmányban két, több szempontból átmeneti helyként értelmezhető tértapasztalatot vizsgállok: a kerteket és a sírokat. A kutatásom során a reformkori divatlapokban megjelent szövegekkel foglalkozom, azokat a térpoétika kontextusában elemzem. A tárgyalt két tér közül a kerteknél elsősorban a természeti és emberi tér oppozíciója, illetve a menekülésvágy, a valamitől való elszakadásra törekvés jelenik meg. A sírok esetén a múlt és az emlékek hangsúlyos jelenléte lesz számottevő. Mindkét tér esetén jelentős szerepet tölt be az én önmaga felé fordulása, mely önreflexiót eredményez. Ez a gesztus, illetve a tér megtapasztalása egymást befolyásoló tényezők, melyek együttesen hatnak a tér szövegvilágon belüli megalkotására. Mindezt a divatlapokból vett jellemző példák segítségével mutatom be, utalva az olvasást meghatározó, a lapok szövegteréből fakadó más vonatkozásokra is. Az elemzésben arra törekszem, hogy kifejezésre juttassam a közölt szövegek közötti kölcsönhatás szerepét, valamint, hogy milyen további – társadalmi, kulturális – tényezők járulnak hozzá ezen terek szövegekben történő megjelenítéséhez.

# BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN – MÉSZÁROS GÁBOR

## Egy komáromi nemes önéletírása és pályája 1849-ig

### Beöthy Zsigmond: *Életemből*

Arisztotelész a történetíráshoz sorolta azokat a műveket, melyek megtörtént eseményeket beszélnek el, szemben az irodalommal, amely lehetséges eseményekkel foglalkozik.<sup>1</sup> Különös helyzetben vannak az önéletírások, memoárok és naplók – főképp, ha szépírók írták őket –, hiszen kisebb vagy nagyobb mértékben, de valós eseményeket dolgoznak fel. Az irodalomtörténetírás és a történettudomány is a legtöbb esetben történeti forrásként tekint rájuk. A magyar irodalomban korán megjelentek az önéletírások és memoárok, gondoljunk csak Martonfalvy Imre 16. századi művére. Azonban a memoár-irodalom csak később vált igazán elterjedtté az országban.

A 18–19. század időszaka kiemelten fontos a műfaj és forrástípus szempontjából. Idehaza ekkor ért el az alfabetizáció olyan szintet, hogy sorra születhettek ilyen fajta feljegyzések. A nemesség és értelmiség műveltségi szintjének emelkedése, ugyanakkor jelentős részének vidéki életformája hasonló írásos tevékenységet váltott ki, mint a brit középosztályé talán kissé korábban; az írás élménye egyben unaloműzésül is szolgálhatott.<sup>2</sup>

A 19. század végétől kezdve érezhetővé vált az érdeklődés a korszak meghatározó személyeinek visszaemlékezései és főképp az 1848–49-et

1 ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, Bp., Kossuth, 1994, 18.

2 DOBSZAY Tamás, *Emlék, felidézés, önéletírás*, Korall, 2010/41, 37.

tematizáló iratok iránt. A jelentősebb személyek után pedig a korszak marginális alakjainak munkáira irányult a történetírók és az olvasók figyelve is. Ezek – olykor kifejezetten – az alsó néprétegekből érkező szerzők<sup>3</sup> meglehetősen szűk perspektívájú önéletírásai, ám épp az eltérő jellegük miatt annyira érdekes kordokumentumok.

Dolgozatunkban egy komáromi köznemes önéletírását<sup>4</sup> és abban megörökített pályáját mutatjuk be. Bár Beöthy Zsigmond nem vált a reformkorban államférfivá, részt vett a komáromi politikai életben, majd 1848-ban minisztériumi állást kapott. Publikációi alapján jól látható, hogy politikai ambíciói mellett szépírói törekvései határozták meg Beöthy pályáját. Önéletírását kettősség jellemzi: a szöveget olvasva képet kaphatunk Beöthy politikai és írói karrierjéről, ugyanakkor a reformkori vármegyei élet mindennapjairól is. Szávai János az önéletírás és az emlékirat műfaja közötti különbséget a választott témában látja: az önéletírásban a szerző elsősorban saját életéről számol be, míg a memoárban a kort és eseményeket írja le, amelynek tanúja volt.<sup>5</sup> Beöthy *Életemből* című munkájában az önéletírás-jelleg az erősebb, ugyanakkor egyes részletei alapján – például a komáromi tisztújítás és pártharcok részletes leírása – a memoáriródalomhoz is sorolhatnánk. Szávai szerint

az önéletrajznak a tényszerű hitelességhez való ragaszkodása azt a látszatot keltheti, hogy az önéletírónak nem áll módjában ugyanazokat a formai fogásokat használni, mint például a regényírónak, hiszen a könyve cselekményének anyagát nem tetszése szerint választja ki, hanem már készen kapja.<sup>6</sup>

---

3 Pl. Kováts István, *Egy szegény pórfiú önéletrajza*, szerk. BÁLINT Sándor, Bp., Magvető, 1981; KRASZNAI Péter, „Naplójegyzetei Krasznai Péter kemecsei lakosnak...”, szerk. FORRAI Ibolya, Bp., Néprajzi Múzeum, 1998.

4 BEÖTHY Zsigmond, *Életemből*, MNL 1526 utáni gyűjtemény, Naplók (R 31.) A Magyar Nemzeti Levéltárban névtelenül heverő iratcsomót F. Kiss Erzsébet azonosította. A kézirat tiszta és egységes, láthatóan gyorsan elkészült. A margókon több helyütt betoldások és jegyzetek kerültek a szövegbe ugyanattól a kéztől, valószínűleg a megírást követő átolvasás során. A szöveg terjedelme 68 folio.

5 SZÁVAI János, *Az önéletírás*, Bp., Gondolat, 1978, 6–7.

6 Uo., 94.

Persze ez csak látszat, hiszen egy már lezárult korszak eseményeiről ír a szerző, vagyis egy szelektált, utólagos narratíva mentén felépített művet kapunk. Beöthy sincs ezzel másként, pályája a szövegben – a kudarcok ellenére is – tehetségének és szorgalmának hála felfelé ívelt, s előbb Komárom megyei aljegyzővé, majd szolgabíróvá választották. A történet ezek után hirtelen ér véget azon a ponton, hogy Beöthy kifejezi nemzet-örnek állt öccse iránti aggodalmát.<sup>7</sup> A szelektálásra is könnyen találunk példát, ha átnézzük Beöthy fennmaradt levelezését: Rozsos Lauráról, a „kedves halvány kis rózsáról” nem sokkal azt követően írt barátjának, Tóth Lőrincnek, lelkes hangvételű levelet, hogy megismerkedett a lánnyal, ám az önéletírásba Laura már nem került bele.<sup>8</sup> Hogy ez természetes (feledés) vagy tudatos szelekció (Beöthy már házasemberként írja az önéletírását), az nem deríthető ki, ugyanakkor ez mégis jól példázza a szöveg konstruált voltát.

Az *Életemből* nem rendelkezik előszóval vagy felvezetéssel, Beöthy születésével lépünk be a szövegbe. Mindazonáltal a lejeune-i „önéletírói paktumnak” megfelel: a szöveg szerzője, elbeszélője és főszereplője azonosnak tekinthető.<sup>9</sup> Az elbeszélés jelene 1849 elejére tehető. A szöveg egy-egy elejtett utalásából<sup>10</sup> következtethetünk arra, hogy Beöthy ekkor írhatta a szöveget, mely a kézirat alapján két ütemben készülhetett el: a megírás után egy átolvasás alkalmával szövegbetoldásokat és apróbb jegyzeteket írt a margóra. Ezeket főként a tisztújítás körüli nehézségek-

7 „Féltékenységeimet és aggodalmamat még inkább nevelte azon körülmény, miszerint a' ráczok elleni általános felhívás következtében Károly öcsém is azon önkéntes és vitéz lelkületű nemzetőrök közé soroztatá magát, kik a' fejedelem és haza kikiáltott veszélyeztetése miatt az alvidéki magyar táborba seregelték. Szép volt látnom a' hazáért önmagát feláldozni tudó nemes lelkületet; de midőn eltávozni láttam, keblemet, a' testvér' érző keblét olly aggály lepte el, melly a' gondolkodás magányában igen sok órát keserítette meg.” (68.)

8 „A' napokban itt bizonyos Rozsos Laura jelent meg Csúzról, 's itt tartózkodott néhány napig, 's nekem megvallom, igen igen tetszett. Egy kedves halvány kis rózsza.” Lásd Beöthy Zsigmond Tóth Lőrincnek, Komárom, 1840. június 3. = PIM Kt. V. 1308/1.

9 Vö. Phillipe LEJEUNE, *Az önéletírói paktum*, ford. VARGA Róbert = P. L., *Önéletírás, élettörténet, napló*, Bp., L'Harmattan, 2003, 17–46.

10 „Az 1840. évi farsangján... [...] Kilencz év mult már azóta el, hogy e' sorokat ide följegyzem.” BEÖTHY, *i. m.*, 15.

nél találhatjuk meg, láthatóan ezeknél a részeknél érezte úgy Beöthy, hogy mélyebb magyarázatot kell adnia a választásokhoz kapcsolódó tet-teire.

A magyarázatokból, tetteinek öngigazolásából látszik, hogy számolt olvasókkal, nem csak saját maga számára készítette a szöveget. Lejeune szerint az „önéletrírás azért készül, hogy átadjunk egy értékvilágot, a világ iránti sajátos nyitottságot, ismeretlen tapasztalatokat. Ez az átadás pedig a személyes kapcsolat valódinak, és nem fikcionálisnak érzett keretei között megy végbe”.<sup>11</sup> Az azonban nem tudható, hogy Beöthy szűkebb vagy széles nyilvánosságnak szánta-e önéletrírását. Bárhogy is legyen, az abban leírtak egy komáromi köznemes életpályáját tárják elénk, kezdve gyermekkorával és tanulmányaival, folytatva az irodalmi szárnypróbálgatásaival és sikereivel, a politikai és jogi karrierjének alakulásával, s természetesen családi életével, melyről szintén bőszégesen beszél. Az *Életemből* segítségével – a levelek és a cikkek kontrollforrásként való bevonásával – tehát képet alkothatunk Beöthy Zsigmond életpályájának első feléről, ahogyan ő látta vagy szerette volna láttatni magát.

Beöthy fontosnak tartotta irodalmi tevékenységét. Már gyermekkorának leírásánál kiemeli az irodalmi érdeklődését.<sup>12</sup> Tehetségére a nagybátyja, Kovács Pál is felfigyelt, aki segítette őt a fejlődésben és jobb költeményei publikálásában:

Ez évnek nagyobb részét Kovács Pál magyar szépművészeti író  
's orvostudor, anyámnak testvéröccscse, nálunk Komáromban  
töltötte; 's egyedül neki köszönhetek sok olly órát, melyben a'  
magyar írók' műveivel ismerkedtem. Sőt, őszintén vallom meg,  
Kovács Pál költötte fel bennem a' versköltészeti hajlamot, mit

---

11 Philippe LEJEUNE, *Az önéletrírás meghatározása*, ford. Z. VARGA Zoltán, Helikon, 2002/3, 284.

12 „Kezdénk tanulni csakhamar a' verselés' szabályát, 's mintha csak szárnyakat fűztek volna derekamra, emelkedni érzém eszméimet, 's egyre-másra faragám jól vagy rosszul a' verseket. Talán nem csalódom, de úgy vettem észre, mintha professorom' figyelmét e' részben magamra vontam volna. Csodát ugyan nem fejték ki 's elég rossz verset írtam, de tekintve pályázó tanuló-társim' e' részbeni ügyességét, az övéknél csinosabb 's formára nézve könnyebben folyó verseket gyártottam.” BEÖTHY, *i. m.*, 3.

akkép segített, miszerint előmbe bizonyos tárgyat tett fel, miről költeményt készítve, ezt azután forma tekintetében átvizsgálá; a' hibákat kiigazítá, 's így kijavítva eszközlé azt, hogy verseim közül ez évben (1834) kettőt napvilágra is bocsáték a' Honművészbe.<sup>13</sup>

Kovács Pál kísérte el végül Pozsonyba is, ahol a tanulmányait folytatta. Pozsonyi tanulóévei alatt – ahová eredendően a német nyelvtanulás miatt küldték<sup>14</sup> – került egy újabb fontos irodalmi hálózatba, itt ugyanis az evangélikus líceum Magyar Társaságának tiszteletbeli tagjává választották:

E' tiszteleti tagságot nem valami specialis érdemnek köszöném, hanem csak azon kis érdekű körülménynek, miszerint nevemet már akkor néhány nyomtatott vers alatt olvasták. 'S örömebb is lettem volna én velök együtt munkáló rendes tag, de annál-fogva, minthogy cath. iskolában tanultam, rendes tag nem lehettem.<sup>15</sup>

A társaság elnöke ekkoriban a pozsonyi iskola magyarosítását fontosnak tartó Greguss Mihály volt, aki négy éven át töltötte be ezt a tisztséget, s akinek elnöksége idején kezdtek levelezésbe a sárospataki társaság tagjaival.<sup>16</sup> A társaság hatásától nem függetlenül Beöthy Zsigmond egyre többet olvasott, sőt, memoárja szerint pozsonyi időszakában ez volt az egyetlen szórakozása, mivel állandó pénzzűkében volt.<sup>17</sup> Ebben az időszakban kezdett el rendszeresen publikálni: „E három év alatt több rendbeli verseket 's beszélyeket írtam az akkori Regelöbe 's Rajzolatokba, melyekből dolgozataimért ingyenpéldánnyal tiszteltetém meg.”<sup>18</sup> Pénzt nem keresett irodalmi ténykedésével, első könyvének

---

13 *Uo.*, 5.

14 Völgyesi Orsolya rámutat, hogy a család döntése nem számított a korban szokatlannak. Lásd VÖLGYESI Orsolya, *A „reformkor nemzedéke” a Beöthy-családban* = V. O., *Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010, 140.

15 BEÖTHY, *i. m.*, 8.

16 BODOLAY Géza, *Irodalmi diáktársaságok*, Bp., Akadémiai, 1963, 180.

17 BEÖTHY, *i. m.*, 8–9.

18 *Uo.*, 9.



bevételeiből sem kapott: „1836-dik évben »Koszorú« cím alatt egy olvasó könyvet is adtam ki gyermekek számára, mely könyv után – noha kiadója Bucsánszky Alajos 2000 példányt nyomtatott ’s adott el – egy krajczárnyi haszonban sem részesültem. De nem is igénylém.”<sup>19</sup> Beöthy Zsigmond piaci részt fedezett fel, hiszen a szokatlanul magas példányszám arra enged következtetni, hogy jelentős kereslet volt a magyar nyelvű olvasókönyvekre, amit a szerző üzleti tapasztalatlansága és érdektelensége miatt a kiadó kihasznált. Az olvasókönyvek iránti keresletet mutatja, hogy Beöthy később készített még egy *Beszélytár* című kötetet is a gyermekek számára szintén Bucsánszky Alajos nyomdásszal szövetkezve, amelynek a reklámozására legjobb kapcsolatait is felhasználta.<sup>20</sup> Ezúttal már az üzleti sikerből is kivette a részét, bevallása szerint „egy pár száz” váltóforintot kapott a kötetért a kiadótól.<sup>21</sup>

Beöthy egyetemi évei alatt Pestre költözött, ahol részese lett az irodalmi életnek.<sup>22</sup> Az 1830-as évek végére már kialakult Pest központi szerepe, a korszak irodalmát meghatározó személyek itt tömörültek. Ezen évei során ismerkedett meg Beöthy Kazinczy Gáborral és körével, akikről a memoárjában a következőképpen emlékezett meg:

Akkori írotársaim között legkedvesebb barátom ’s legelmésebb egyéniség volt Kazinczy Gábor, kinek társaságába központosult

19 *Uo.*

20 A *Beszélytár* kiadása és az előfizetési felhívás kapcsán Toldy Ferencet is felkeresi, akit ekkor (1839-ben) már pesti ismert: „Nevelési literaturánk szegénységét magam is, és újonnan fedezni akarván, összeállék ismét a’ Koszorú’ kiadójával, hogy egy Beszélytárt indítsunk meg előfizetés útján, érdekes, és többnyire történeti adatokon épült elbeszélésekből szöve, gyermekek’ számára. [...] Addig is kérem a’ tekintetes urat, méltóztassék a’ legközelebbi Figyelmező’ literaturai mozgalmában róla figyelmeztetést tenni, ’s egyszerűs mind tudatni az előfizetést, mely a’ b füzetre 1 f. 24 kr. p. p., különben pedig minden egyes füzet 20 p. kr. Az előfizetést minden hiteles könyvtáros elfogadja.” Lásd Beöthy Zsigmond Toldy Ferencnek, Pozsony, 1839. november 11. = MTA KIK Kt. M.Ir.Lev. 4r. 64. b.

21 BEÖTHY, *i. m.*, 15.

22 Erről ő maga a következőképp ír: „Pestre jöttömmel az ismeretségek nagyobb köre jutott nekem, mint Pozsonyban vagy otthon reméltem volna. A’ magyar irodalom reám várás-befolyással bírván, örültem, hogy abban magamat képezni bővebb ’s gazdagabb alkalmat nyerhetek. Igyekeztem a’ Pesten székelő írókkal megismerkedni, ’s kevés idő múlva a’ fiatalabb írók barátokul fogadtak.” *Uo.*, 11.

az akkori fiatal írók' nagyobb és munkásabb része. Ezek közül megemlítendőknek vélem Vahot Sándort, Kuthy Lajost, Erdélyi Jánost, Pap Endrét, az elhunyt Vajda Pétert, Szigligetir 'sat. kikkel együtt igen sok jó és vidám órában részesültünk. Leggyakrabban jöttünk össze özv. Fáy Ferenczné asszonyságnál, kinek leányával Emmával már akkor Kazinczy Gábor jegyben volt.<sup>23</sup>

Beöthy tehát tagjává vált az Ifjú Magyarország mozgalmának, mely az 1830-as évek végén jelentkező, politikai élettel szoros viszonyt ápoló, világirodalmi érdeklődésű ifjú literátorokból állt.<sup>24</sup> A társaság tagjaival, de különösképp Erdélyivel közvetlen, baráti viszonyt alakított ki, erről tanúskodik 1839-ben hozzá intézett levele.<sup>25</sup> Kazinczy Gáborék társasága mellett a Pesti Casino tagjává is vált a még pozsonyi évei alatt kiadott *Koszorú* révén, így bár a könyv egykor nem járt anyagi haszonnal Beöthy számára, most kaput nyitott a felsőbb társaságba, s lehetőséget adott, hogy olvasmányok még szélesebb köréből válogathasson.<sup>26</sup>

Pesti időszakában lett munkatársa a korszak legjelentősebb irodalmi orgánumának, az *Athenaeumnak* is.<sup>27</sup> A lap szerkesztőivel, Bajzával, Toldyval és Vörösmartyval való viszonyáról nem ír részletesen a memoárjában, azonban a levelek lehetővé teszik, hogy valamelyest rálássunk

23 BEÖTHY, *i. m.*, 13.

24 T. ERDÉLYI Ilona, *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, Bp., Akadémiai, 1965.

25 „Édes Erdélyim! E névvel önkénytelen is vissza idézem azon órákat emlékembe, melyeket olly edesen tölték el körülödben. Vágynám már ismét látni arcaidban azon vonásokat, mik, mint lelked meg annyi sugárai, minden fiatal keblet csatlakozásra vonz. Ohajtom, hogy a dieta után minél előbb körülötökben lehessenek.” Lásd Beöthy Zsigmond Erdélyi Jánosnak, Pozsony, 1839. augusztus 13. = *Erdélyi János levelezése*, szerk. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1960, I, 74.

26 „Mínthogy fenebb érintett Koszorú című könyvemet gróf Széchenyi Istvánnak ajánlottam, ennek titoknokával Tasner Antallal már korábbi ismeretségre léptem, 's ő eszközöl Széchenyinél, mint a' pesti casino akkori elnökénél, hogy ezen casinonak állandó vendégéül fogadtatám be, hol én a' válogatott könyvek- és folyóiratokban a' képződésnek igen kedvező gazdag bányáját találtam.” BEÖTHY, *i. m.*, 11.

27 „Az ez években megjelent lapok közül legtalpraesettebb 's legtudományosabb volt a' Bajza, Vörösmarty és Schedel (most Toldy) által szerkesztett Athenaeum, melybe gyakran és rendszeren dolgoztam. Több rendbeli fordított beszéyleim és eredeti verseim jelentek meg abban, melylyeket akkori műveim-közt legsikeresebbeknek tekinték.” *Uo.*, 13.

kapcsolatukra. A Toldynak írt leveleiben mély tisztelettel szólítja meg Toldyt, hol „Tekintetes orvos-doctor, ’s nagyon tisztelt Szerkesztő úr!”,<sup>28</sup> hol „Tekintetes Szerkesztő úr!”,<sup>29</sup> hol pedig „Tekintetes táblabíró, ’s nagyon tisztelt szerkesztő úr!”<sup>30</sup> szerepel a kéziratokon. A levelek szövege alapján leginkább mester-tanítvány viszony rajzolódik ki, ám szó sincs arról a közvetlenségről, amely például Kisfaludy Károly és a fiatal Toldy Ferenc kapcsolatát jellemezte. Beöthy Bajzával is bizalmas kapcsolatban állhatott, hiszen Bajza a hazautazó Beöthyvel küldött levelet a szintén Komáromban élő Csajághy Júliának.<sup>31</sup>

Beöthy Zsigmond az *Athenaeum* mellett más folyóiratokban és almanachokban is publikált.<sup>32</sup> Irodalmi kapcsolatai túlmutatnak a memoárban felsorolt néhány íróval kötött ismeretségen. Kifejezetten baráti viszonyban állt a szintén komáromi származású publicista, drámaíró Tóth Lőrincel, akinek bár a memoárban többször előkerül a neve, sohasem az irodalommal összefüggésben. Pedig Beöthy színműveit is elküldte neki bírálatra, továbbá a pesti történesekről is tőle érdeklődött, s rajta keresztül küldte üdvözlését Erdélyi Jánosnak és többi barátjának.<sup>33</sup> Nem kerül említésre a memoárban Garay János költő, aki elsősorban szerkesztői minőségében állt közvetlennek mondható munkakapcsolatban Beöthyvel.<sup>34</sup> Kapcsolatuk a Garay által szerkesztett kiadványokban megjelenő Beöthy-művekkel és egy meglévő levelükkel bizonyítható.

28 Beöthy Zsigmond Toldy Ferencnek, Pozsony, 1839. november 11. = MTA KIK Kt. M. Irod. Lev. 4r. 61. b.

29 Beöthy Zsigmond Toldy Ferencnek, Pozsony, 1839. november 30. = *Uo.*

30 Beöthy Zsigmond Toldy Ferencnek, Pozsony, 1840. március 19. = *Uo.*

31 „Ma délben tudtam meg, hogy Beöthy Zsigmond haza megyen s délután annyi sietős dolgom volt az Athenaeummal, hogy csak néhány sort írhatok, azt t. i. hogy egészséges vagyok és téged szeretlek.” Lásd Bajza József Csajághy Júliának. Pest. 1838. augusztus 4. = *Bajza József családi levelei*, ItK, 1908/3, 324.

32 BEÖTHY, *i. m.*, 13.

33 „Küldöm Színműveimnek ígért 2ik kötetét, ’s ajánlom szokott szíves figyelmedbe ’s bírálatodba. [...] Üdvözlem Erdélyit, ’s ha ott vannak, többi fiatal barátimat. Ha mi Pesten érdekes fordulna elő, elvárom e’ hosszú törvényszünet alatt leveledet, üdvözlő igaz barátod Beöthy Zsigmond.” Beöthy Zsigmond Tóth Lőrincnek, Komárom, 1840. június 3. = PIM Kt. V.1308/1.

34 „Kedves Barátom!” megszólítással köszönti levelében, de végig magázza Beöthyt. Lásd Garay János Beöthy Zsigmondnak, Pest, 1841. június 28. = OSZK Levelestár.

A fennmaradt válaszlevél egy kiterjedtebb levelezést sejtet.<sup>35</sup> A levélből kitűnik, hogy Garay mint szerkesztő írt Beöthynek, s biztosította afelől, hogy várja a műveit.<sup>36</sup> Mindezekből látható, hogy Beöthy Zsigmond irodalmi kapcsolatainak fejlődése jól nyomon követhető a memoár s az ezt kiegészítő levelek összevetésével. A levelek nélkül pusztán az utólagosan megkonstruált életútra volna rálátásunk, amelyben nagy hangsúlyt kap az irodalmi pálya fejlődése és a különböző kapcsolatok kiépítése. Ennek a levelek sem mondanak ellen, ugyanakkor az egyes irodalmi ismeretségek közötti különbségeket árnyalják.

Beöthy tanulmányai azonban nem literátori pályafutásának megalapozását szolgálták, hanem a politikai-jogi pályára készülődést. Az *Életemből* a közéleti karriert tudatosan építő, politikai ambíciókkal bíró szereplő képét rajzolja ki. A reformkori iskolarendszer egyik alapeleme, a latin nyelv tanulása az ország hivatalos ügyeiben való részvételt tette lehetővé. A szülői iskolaválasztást is a későbbi politikai karrier figyelembevételé indokolhatja, ugyanis némileg szokatlan gesztus volt protestáns diákot katolikus iskolába küldeni.<sup>37</sup> A pozsonyi katolikus akadémia azonban ideális hely volt a jogi tanulmányok megalapozására. Beöthy Pozsonyban az orvosi karrierrel is kacérkodott, de apja lebeszélte erről a tervéről, s így végül nem hagyta abba jogi tanulmányait.<sup>38</sup>

Az egyetemi évek, majd pedig a joggyakornokoskodás a pozsonyi országgyűlésen koronázták meg Beöthy tanulmányait.<sup>39</sup> Pozsonyi gya-  
35 „Távol lévén egy időre, még csak most válaszolhatok Önnek 4. h. 5kén hozzám intézett becses soraira ’s most is csak igen röviden, mert csoportosan vár a’ távollétem alatt halomra gyűlt munka.” *Uo.*

36 „Elbeszélését mindenesetre elvárom, valamint igen örülni fogok, ’s hiszem, publicumunk is, a derék Rádaynéra írt parentationak.” *Uo.*

37 „Reformatus létemre catholicus iskolában egy kissé vizsásan éreztem magamat.” BEÖTHY, *i. m.*, 6.

38 „Pozsonyban tanulásom alatt különös hajlamot érzék az orvosi pályához, ’s ez iránt édes atyámat figyelmeztettem is, de válasza az volt, miszerint végezzem először a’ törvényt, ’s csak ez után hallgassak orvosi tudományt. Tanácsát ugyan elfogadtam, de midőn a’ törvénytán első évi folyamát végeztem, megszűntem az orvosi pályára gondolni is, minthogy a’ tanulás időszaka is hosszúnak és terhesnek látszék.” *Uo.*, 9–10.

39 „Az 1839dik évi országgyűlésen, mint idősb Pázmándy Dienes akkori követ melletti komárom-megyei írnok jelentem meg. Sohasem sajnálom, hogy a’ magyar magányjogot privative tanultam, mert csak így nyerhettem alkalmat, miszerint az említett országgyűlésen megjelenjek. Komárom megye részéről többi társaimmal együtt

kornokoskodása alatt még az „1839dik évi sz. mártoni törvényszak alatt Pozsonyban Szögyényi László nádori ítélő mester oldala mellé kir. táblai hites jegyzőnek” fölesküdt, azután visszatért Pestre, ahol a királyi táblán gyakornokoskodott, végül pedig dicséretes minősítéssel letette ügyvédi vizsgáját.<sup>40</sup>

Beöthy ezután a megyei karrierje építésén fáradozott, azonban rendre nehézségekbe ütközött. Az 1844. évi tisztújításon a Sárközy Józsefet alispánná választani szándékozó párt, melynek ő is tagja volt, elbukott, s egyben ő maga is, mivel a pártvezér – miután veszített – ígéretével ellentétben nem segített a kisebb jelöltek megválasztásában.<sup>41</sup> Hátrányt szenvedett amiatt is, hogy nem volt katolikus, mint írja: „A’ jegyzői hivatalban, mellyben különös szenvedélylyel működtem, protestans létemre semmi kecsegtető jövővel magamat nem bízathatván, inkább a’ bírói körbe léptem át.”<sup>42</sup> Előbb tiszteletbeli szolgabíró lett, majd 1846-ban sikerült rendes szolgabírói álláshoz jutnia, amely már jövedelemmel is járt.<sup>43</sup> A hivatali állás segítette a családalapításban is.

1848-ban az átalakuló államigazgatás Beöthy számára új lehetőségeket teremtett. Ezúttal kifejezetten kedvezőnek bizonyult számára, hogy jogi tanulmányai és munkája mellett az irodalomnak szentelte idejét,

---

15 pengő fnyi havidíjt húztam, ’s minthogy ebédünk mindennap Pázmándy Dienes úr asztalánál volt, e’ csekély havi díjjal is boldognak érzém magamat. Az egész országgyűlés alatt Nákó Sándor barátommal, ki jelenleg görög nem egyesült pap, valék egy szálláson, folytonosan a’ legbékésb egyetértésben és egymással mindent híven megosztó barátságban. Az országgyűlés üléseiről folytonos jegyzőkönyvet vezettem, mellyről édes atyámat koronként tudósítani el nem mulasztottam.” *Uo.*, 14.

40 „Kir. táblai jegyzői gyakorlatomat folytatandó és bevégezendő, Csapó János táblai ügyész úr vett maga mellé, kinek oldala mellett a’ szükséges gyakorlatot bevégezvén, az 1841diki év’ tavaszán mártius 19kén, Vidliczkay József első eminens iskolatársam ’s barátom együttkészlése után Szerencsy István akkori personalis elnöklete alatti választmány előtt az ügyvédi vizsgálatot dicséretes czímmel letettem.” *Uo.*, 15–16.

41 „A’ főispán által háromszor ’s két különböző járásba is valék szolgabírónak candidálva, de a’ mi pártunk emberei a’ választáson többé jelen nem lévén, igen természetesen meg nem választattam.” *Uo.*, 31.

42 *Uo.*, 43.

43 „Ezen, vagyis 1846diki évben augustus folytában Zámory Adolf szolgabíró helyébe, ki csőd alá jutása miatt e’ hivataláról lemondott, a’ csallóközi járásba rendes szolgabíróul neveztettem a’ főispán által, ’s ekkép még lelkesebb kedvvel viselém bírói hivatalomat, melly után már némi csekély fizetvényt is húztam.” Lásd *Uo.*, 51.

ugyanis irodalmi kapcsolatait – pontosabban Eötvös József ismeretségét – felhasználva kért és kapott állást a minisztériumban:

A' ministeriumnak igazság-, közoktatás- és belügyi osztályaihoz legtöbb hajlamot 's vonzalmat éreztem; de mivel hivatalváltásra lett felszólíttatásom már azon időben történt, midőn az igazság- és belügy' hivatalai jóformán betöltve valának, levelemmel b. Eötvös József vallás és közoktatási ministerhez fordultam, ki engem az irodalomból, de személyem után is jól ismert. Levelem elküldése után kevés időre Pestre menvén, meglátogatám Eötvöst, 's a' protestans osztályba azonnal *foglalmazóvá*, 800 p. ftnyi évi fizetménynyel, kinevezett; igérvén, hogy egy pár hét múlva, saját kifejezése szerint, second-titkárrá nevezend. És ezen ígéret ösztönze leginkább arra, hogy szolgabírói állomásomat elhagyjam 's Budapestre jöjek.<sup>44</sup>

Beöthy nemcsak szépirodalmi alkotásaival, hanem publicisztikájával is ismertté tette magát. 1849 előtti írásai segítették közéleti törekvéseit, amit az is alátámasztani látszik, hogy nemcsak Eötvös akart neki állást adni, hanem Szemere Bertalan és Deák Ferenc is.<sup>45</sup>

Beöthy a *Pesti Hírlap*ba írt egyik cikkében egy jótékonyági bált reklámozott, amely a koldulás visszaszorítását célozta.<sup>46</sup> A bál céljá-

---

<sup>44</sup> *Uo.*, 55–56.

<sup>45</sup> *Uo.*, 56.

<sup>46</sup> „Ugy hiszem, nem igen kell mutogatni, mikép a' koldulásnak nyilvánossága nem csak az uton utfélen megrohant adakozóknak okoz kellemetlenséget, hanem lélektani szempontból tekintve, egy pár napi keserves szokás által olly orczátlanságra is nyújt alkalmat, mi a' betanultan 's gépszerűn elővakogott kéregetésnek többnyire már hazug és vétkes kifejezésévé fajulván, a' koldusoknak ekkint csudálatos haladásban növekedő száma a' közállományra nézve mindig károsabb és veszedelmesb leend. Ennek egy országosan jól intézett rendőrség, melly a nyomort nem csak rongyaiban, de szülő okaiban is figyelemmel tartja, – egyenesen véget vethetne; de ma már a' szeretet- és irgalomnak eredetileg tisztán felfakadt érzete is körülmények- 's izgató befolyásoktól várja valósulását; 's ez oka, miért áldozataink nagy részét nem egyenes 's ritkán közvetlen adakozás, hanem többnyire saját mellékes hasznaink szülik.” BEÖTHY Zsigmond, *Pesti Hírlap*, 1841. március 24., 194–195.

ról és hasznosságáról később a memoárjában is írt.<sup>47</sup> A tisztújítást és a korteskedést *Követválasztás* című drámájában, publicisztikájában és memoárjában is tárgyalta, míg a koldulást publicisztikájában és életírásában.

A kaszinók megítéléséről is írt cikket 1845-ben, az *Életképek* című folyóiratba. Mint ahogyan korábban említettük, jól ismerte ezt a közeget, hiszen egyetemi éveit maga is a Pesti Casino tagja volt. Véleménye szerint a kaszinók ekkor már nem felelnek meg a Széchenyi által elképzelt eszménynek, s eredeti funkciójuknak.<sup>48</sup> Egyes kaszinók olvasóegyletté alakítását ajánlja, mivel a művelődés és társasági élet előremozdítására létrejött olvasóegyleteket jóval hatékonyabb intézményeknek érzi.<sup>49</sup> Az ausztriai dunai gőzhajótársaságról írt cikkében a társaság hazai tulajdonjogának feladását, „idegen kézbe adását” ítéli el, a társaság körüli,

---

47 „Mielőtt haza mentem volna, Komárombai belépésemet egy humanus tervezet kivételével akarám emlékeztetéssé tenni. [...] Lelkemből szeretem, sőt kötelességemnek tartom ápolni a' szegényeket, kik magokat öregség vagy szerencsétlenség miatt élelmezni tehetetlenek; de egyszersmind a' társadalmi rendbe ütközőnek és közvetve erkölcsrontónak tartom koldulni engedni olyakat, kik testben épek és egészségesek, 's csupán dologkerülő restségből hajlandók a' koldulás utáni alamizsna kész falatára. Ezt jól rendezett társaságnak tűrni nem lehet, nem szabad, mert tagadhatatlanul a' nép' demoralisációját segíti elő.” BEÖTHY, *i. m.*, 12.

48 „A' casinók, melyeket Széchenyi a' magyar társadalmi életbe átültetett, ma már nagy részben nem felelnek meg azon célznak, melyre eredeti rendeltetésüknél fogva hivatvák. [...] Alig van ugyanis nevesebb város avagy falu, hol ez intézetek fenn nem állanának 's gúnyképeül ne szolgálnának egyszersmind azon eszmének, mely azokat nemes társalgás 's polgárisult műveltség iskoláivá jelölé ki. Hajdan, midőn keletkeztek vagy keletkezésük első napjaiban, szűzen minden szenvedélyüzletek- vagy kórjelenségektől, úgy látszék, hogy hivatásuk nemes munkálatában küzdenek; de később egy kórragály kezdte mindinkább elhatalmasodni fölöttök, mely a' kártyaszenvedély gyalázatos mérgével ölé a' magyar társasélet bajnokit, elannyira, hogy valóban vannak casinók, hol a' törvény szigorúságát tán több szerencsejátékosra lehetne alkalmazni, mint bárhol egyebütt.” *Életképek*, 1845. december 27., 827–828.

49 „E' casinókban kívül vannak még honunkban olvasó-egyletek is, melyeket, megvallom, sokkal tisztábbaknak hiszek irányukban 's a' művelődés céljához inkább vezetőknek, mint amazokat, melyek – a' kiveendők kivételével – nagyrésztben már aljas fajzásnak indultak. Mi egyrészt nem is csoda, miután a' casinók jelenleg alig emelkednek más célból, mint hogy kávéházsurratumok legyenek ott, hol egynémely telivér aristokrata tekintélyén alulnak 's büszkeségét sértőnek érzi, kávéházban közönségesb eredetű emberekkel vegyülni játékasztal körül, – míg ellenben hatósági tisztviselőket ismerek, kik bármi tiltott kártyagyönyörökben is nyakig elmerülni – csakhogy zárt körű helyen történjék – nem szégyenlenek.” *Uo.*

a dunai hajókon tapasztalható visszaélésekre hívja fel a figyelmet, s a magyarországi ipar függetlenségét pártolja.<sup>50</sup> Robert Owen skót szocialista észhittanának veszélyeire is figyelmeztet egyik írásában. Owen volt a szövetkezeti mozgalom elindítója Angliában, Beöthy szerint azonban racionalizmusa, materializmusa, s a vallási nézeteit követők befolyása, a deizmus népszerűsége „éber figyelmet követel”.<sup>51</sup> Külföldiek nemes-ségi, illetve szavazati jogainak kérelméről, az indigenatus, a honosítás feltételeiről, körülményeiről értekezik. E témában főként azon külföldi gyárosoknak kérelmeiről szól, akik ipari vállalatukat, gyárukat honosítani kívánják, illetve betelepülési szándékuk van.<sup>52</sup>

Beöthy jogi munkásságában hasonló tematikus egybeeséseket találunk a két forrásanyag, vagyis a publicisztika és a biográfia összevetése során. Beöthynek a *Pesti Hírlap*ban megjelent publicisztikája a közjog ügyeivel foglalkozó folyóirat alapítását javasolja,<sup>53</sup> méghozzá 1846-ban,

50 „[...] Valóban midőn az ember Pest és Pozsony közt utazik, tehát magyar Dunán és magyar partok közt, 's a' gőzhajó' kapitányától kezdve le az utolsó matrózgyermekig az összes személyzet' mindegyik tagjánál idegen nyelvet tapasztal; 's midőn látja, hogy magyar pénzére, mely külföldi zsebbe megy, német szerkezetű belépti jegyekkel 's német hangzatu szolgálatokkal láttatik el általában, 's mindezek felett midőn látni kell az embernek, hogy a' legnagyobb indiscretióval ekkép' mellőzött magyar utasok milly bágyadt nekiszokással tűrik a' figyelmetlen bánásmód' e' méltatlanságát: mindezt látva, mondom, valóban lehetetlen minden jobb érzésű magyarnak el nem keserednie, 's e' részbeni emancipációját legforróbb ohajtásai közé nem foglalnia.” *Pesti Hírlap*, 1847. szeptember 28., 207–208.

51 *Pesti Hírlap*, 1845. április 20., 263.

52 *Pesti Hírlap*, 1844. augusztus 25., 581–582.

53 „[...] Valóban csodálunk is kell, hogy a' jogirodalmi téren eddigelé még olly kevés erő központosult, holott különben ezren kezelik a' törvényt, ezren hirdetik ítéleteiket, de a' hiányok' foltozgatásáról semmi központosított erő, mely a' törv.-hozás' teendőit e' részben előkészitené, nem gondoskodik.

– Elmondott e' lapban 's más közhelyeken is már eléggé gyakran, milly reformot igényelnek mindazon viszonyok, mellyek egy felől ügyvédeknek, más felől törvényszékeink' eljárásait érdeklik, 's csak oda sem juthatunk még, hogy legalább a' középponti ügyvédek egy lapot kezelnének, mely az általános jogtudomány 's hazai köz- és magánjogunk' jelesebb pontjai' megvitatásával foglalkodnék. [...]

Tisztelt barátom, Tóth Lőrincz, e' részben már érélyes szöveget emelt, midőn az ügyvédi reformról e' lapban értekezett, 's alig volt javaslat, mit szívem' mélyéből inkább ohajtottam volna valósíthatni, mint épen övé, mely pangásban sinlő törvénnytudományi irodalmunk' emelkedését 's szilárdítását czélozá.” BEÖTHY Zsigmond, *Pesti Hírlap*, 1846. január 27., 63–64.



abban az évben, amikor megjelent nagy közjogi monográfiája, az *Elemi magyar közjog*.<sup>54</sup>

Beöthy Zsigmond önéletírásában épp oly jelentős szerepet tulajdonított irodalmi tevékenységének, mint politikai pályafutásának. A kettő, mint láthattuk, olykor hatással is volt egymásra. Az önéletírás emiatt érdeklődésre tarthat számot a történészek és irodalomtörténészek részéről is.

Látható, hogy Beöthy autobiográfiájából kiindulva milyen szer-teágazó forrásanyag tárul fel. A társadalmi és politikai cikkek, publicisztikák feldolgozása nem eredmény nélküli vállalkozás. A levelezés, a memoár és a nyilvánosság sajtótermékei a korszak olyan dokumentumai, amelyekben a megszólalók reflektálatlanul lépnek be abba a nyelvi világba, amelyet a közönségük elvár tőlük, azaz eredeti kontextusukban értelmezhetőek.<sup>55</sup> Az 1840-es évekre jellemző a nyelv fogalmi készletének felfrissítése, kibővítése, s a politika fogalmi készlete nagyfokú változáson megy keresztül. A kor megértése csak úgy lehetséges, ha ismerjük azt a nyelvet, amit az adott korban beszéltek. A Beöthy-hagyaték kontextualista-konceptualista<sup>56</sup> vizsgálatától érdekes eredményeket várhatunk, melyek e nyelv megismeréséhez segítenek. A fogalmi eszköztárat elemző, kontextualista megközelítésre nagy szükség volna, ugyanis a '40-es évek politikai nyelve alig ismert, az 1843–1844-es országgyűlés anyaga kevésbé feldolgozott, országgyűlési napló nem áll rendelkezésünkre.

Beöthy önéletírásának, alaposabb elemzéséhez, a '40-es évek politikai nyelvének pontosabb megértéséhez, a reformkor irodalmi kapcsolat-

---

54 BEÖTHY Zsigmond, *Elemi magyar közjog*, Pest, Emich, 1846.

55 Vö. MIRU György, *Az alkotmányozás politikai nyelve 1848–49-ben*, Bp., L'Harmattan – TIT Kossuth Klub, 2015, 9–10.

56 A fogalomhasználathoz lásd TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Bp., Osiris, 2007; „*Politica philosophiai okoskodás*”: *Politikai nyelvek és történeti kontextusok a középkortól a 20. századig*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, MIRU György, VELKEY Ferenc, Debrecen, Történelmi Intézet, 2013; *A koramodern politikai eszmétörténet cambridge-i látéke: John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai*, szerk. HORKAY Hörcher Ferenc, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997; VELIKY János, *A programalkotó politikai viták nyelvi-kulturális kerete a reformkor második évtizedében*, It, 2011/3, 291–320.

rendszerének, nemesi karrierlehetőségeinek feltárásához érdemes volna Beöthy publicisztikájával, levelezésével és választási drámájával mint kontrollforrásokkal számot vetni.

## ABSZTRAKT

A dolgozat egy átfogó szövegkiadó munka részeredménye, rövid összefoglalója. Beöthy Zsigmond, a komáromi nemesi családba született író, politikus irodalmi és politikai pályáját vázoljuk fel önéletírásának, leveleinek és publicisztikájának segítségével. Elsőként az önéletírás és a memoár műfaji jellegzetességeit tekintjük át, majd Beöthy irodalmi és politikai karrierjét ismertetjük szövegforrások segítségével. Kutatásunkkal szeretnénk Beöthy Zsigmondot az irodalomtörténet-írás horizontjába állítani, hiszen az első reformkori íróink egyike, aki politikai drámát írt, a magyar nyelvű gyermekirodalom és jogirodalom klasszikus szerzője, s mint kiterjedt irodalmi kapcsolatrendszerrel rendelkező író, életművének áttekintése fontos tanulságokat hozhat.

BOZSOKI PETRA

„Csak a vezérek szerepelnek az életben...”<sup>1</sup>

## Kánya Emília életpályájának társadalom- történeti vonatkozásai

### Bevezetés

Kánya Emília (1828–1905) neve fontos kiindulópont, legyen szó akár nő-, sajtótörténeti vagy női autobiográfia-kutatásról, akár az irodalmi hivatásosodás elemzéséről társadalmi nemi szempontból. Ennek ellenére feltűnő, hogy a 20. században neve – a halálakor íródott nekrológok kivételével – csupán említés szintjén kerül elő egy-egy kisebb cikkben vagy sajtótörténeti kiadványban.<sup>2</sup> Az 1998-ban Fábri Anna és Kiss Bori gondozásában megjelent emlékirata<sup>3</sup> lendületet adott a pályáját ismertető rövidebb elemzéseknek,<sup>4</sup> és munkássága tárgya lett

1 KÁNYA Emília, *Réges-régi időről*, szerk. FÁBRI Anna, Kiss Bori, Bp., Kortárs Kiadó, 1998, 61.

2 BARSY Irma, *Emlékezés az első magyar szerkesztőnőre*, Magyar Nemzet, 1941. december 28., 295; GYARMATHY Irén, *Kánya Emília, az első magyar szerkesztőnő*, Ünnepek, 1938/4, 29; RITTER Aladár, *Az első magyar szerkesztőnő*, Jel-kép, 1989/1, 134–139; NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig = Az Országos Széchenyi Könyvtár Évkönyve 1957*, Bp., k. n., 1958, 193–227.

3 A következőkben, amikor a főszövegben vagy a lábjegyzetben egy-egy idézet mellett zárójeles oldalszám szerepel, az mindig az emlékiratból, annak fent jelzett kiadásából való.

4 SZAFFNER Emília, *Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi kör*, Magyar Könyvszemle, 1998/4, 353–371; MORVAI Zsuzsanna, *Női lapok indulása a 19. század elején és a nők olvasóvá érése*, Könyv, könyvtár, könyvtáros, 2002/9, 34–39; FABINY Tibor, *Az első magyar szerkesztőnő: Kánya Emília*, Evangélikus Élet, 2005/52, <http://www.evelet.hu/archivum/2005/52/121> (Letöltés ideje: 2017. június 12.); Kiss Bori, *Kétfedelű asszony-újságot vezetett az első magyar szerkesztőnő*, Múlt-kor, 2007. január 11. <http://multkor.hu/cikk.php?id=16137&pIdx=2&print=1> (Letöltés ideje: 2017. június 12.); POGÁNY

az utóbbi évek mikrohistorista nőtörténeti kutatásainak is.<sup>5</sup>

Tanulmányom egy Kánya Emília önreprezentációját vizsgáló nagyobb munka része: ebben az írásban életpályájának társadalom- és nőtörténeti vonatkozásait elemzem. Kánya Emília életpályájának több eseménye is rendkívüli a korabeli kontextus ismeretében: ő volt a Monarchia első női lapszerkesztője,<sup>6</sup> válást kezdeményezett, és ezután egyedül, majd újrահázasodva nevelte nyolc gyermekét a munkája mellett. A tanulmány a következő kérdésekre keresi a választ: mi a jelentősége ennek a három (az irodalmi pályán pénzt kereső, a férjétől elvált független nő és a gyermekeit egyedül nevelő, önálló anya) szerepkörnek a 19. század második felében? Milyen tényezők tették lehetővé sikereit? Hogyan érvényesülhetett a szerkesztői-irodalmi pályáján úgy, hogy az irodalmi élet többi női tagjával ellentétben munkája és szerepköre nemcsak elfogadott, de elismert is volt?

Kánya Emília szerepköreinek kivételessége és kontextusa

Kánya Emília 1857-ben válópert indított, majd felbontotta Gottfried Feldingerrel (későbbi nevén Földényi Friggyessel) kötött házasságát. Gyáni Gábor válásról és házasodásról végzett kutatásai rávilágítanak, hogy 1857-ben, még bőven a polgári házasság bevezetése előtt, korántsem számított magától értetődőnek a válóper indítása, főként nem

---

György, *Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején*, Olvasáspedagógia, 2014/1. [http://olvasas.opkm.hu/portal/felso\\_menusor/konyv\\_es\\_neveles/noi\\_olvasas\\_a\\_reformkorban\\_es\\_az\\_onkenyuralom\\_idejen](http://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/noi_olvasas_a_reformkorban_es_az_onkenyuralom_idejen) (Letöltés ideje: 2017. június. 12.)

5 Török Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, It, 2011/4, 475–489; Zsuzsanna VARGA, *Translation, Modernisation, and the Female Pen: Hungarian Women as Literary Mediators in the Nineteenth Century = Worlds of Hungarian Writing*, ed. András KISÉRY, Zsolt KOMÁROMY, Zsuzsanna VARGA, Madison – New Jersey, Fairleigh Dickinson University Press, 75–92; Gábor GYÁNI, *Gender, Nationalism and Individualisation = Gender, Nation, Narration: Critical Reading of Cultural Phenomena*, ed. LÄHDESMÄKI Tuuli, Jyväskylä, Jyväskylä University Printing House, 2010, 9–23.

6 Tanulmányomban a korabeli „írónő” és „nőíró” szóhasználatától eltérően a „női (lap) szerkesztő”, „női író”, „női költő”, „női szerző” kifejezéseket fogom használni a „férfi író”, „férfi szerző” stb. párjaként. Ezek a szerepek ebben az időszakban még formálódtak, az írónői, költőnői stb. pályák professzionalizációja még kezdeti szakaszban volt, ezért a mai fogalmaink visszaolvasása történetietlen volna.

a nő részéről.<sup>7</sup> Gottfried Feldinger és Kánya Emília házassága – evangélikusok lévén – vétkeességi alapon felbontható volt,<sup>8</sup> ám a válási procedúrával járó botrány és szegényen a protestánsoknál is nagy visszatartó erőt jelentett, ezért még a körükben is ritka volt. Juliane Brandt a 19. századi református és evangélikus imakönyvek nőalakjait vizsgálva hívja fel a figyelmet arra, hogy az egyik széles körben elterjedt protestáns imádságoskönyvben, Szikszay György munkájában például egyértelműen a házasság felbonthatatlanságának szelíd parancsa jelenik meg.<sup>9</sup> A társadalmi előítéletek oly mélyen gyökereztek, hogy a szülők válása még a gyermekek érvényesülési lehetőségeit is rontotta (leginkább a leányokét).<sup>10</sup> De Székács József evangélikus lelkész Kánya Emília hagyatékában őrzött leveléből is kitűnik a válás szegyeteljes megítélése:

Tekintetes Asszony – tisztelt Rokonom az Úrban! – Legyen szives magát hozzám holnapi napon úgy mint f. é. nov. 21kén dél előtti tizenegy órakor megalázni, hogy házassági szerencsétlenségét illetőleg, előlegesen értekezhessünk egymással. – Ki egyébiránt tisztelettel vagyok – Székács József – pesti evangy lelkész. (Tekintetes Feldinger – Kánya Emília Asszonyságnak – Tisztelettel – Pesten 1856 nov. 20kán.)<sup>11</sup>

Kánya Emília nemcsak abban kivételes, hogy irodalmi pályára lépven pénzt keresett, hanem még inkább abban, hogy kizárólag szerkesztői munkájára támaszkodva ön- és családfenntartóvá vált. Mindezt hono-

7 GYÁNI GÁBOR, *Hétköznapi Budapest: Nagyvárosi élet a századfordulón*, Bp., Városháza, 1995, 21.

8 A protestáns és az izraelita egyházak – a katolikussal szemben – már a polgári házasság bevezetése előtt is átengedték a válási ügyekben a polgári bíróságoknak. *Uo.*, 20.

9 Juliane BRANDT, „Egy és ugyanazon felséges célra vagyunk mindnyájan teremtve”: *A 19. századi protestáns imakönyvek nőképe = Nők a modernizálódó magyar társadalomban*, szerk. GYÁNI GÁBOR, NAGY BEÁTA, Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006, 105.

10 SZÉCSI NOÉMI, GÉRA ELEONÓRA, *A budapesti úrinő magánélete (1860-1914)*, Bp., Európa, 2015, 89–90.

11 Székács József s.k. levele Kánya Emíliának, Országos Evangélikus Levéltár, fond. Kanya Pál és Kánya Emília hagyatéka.

rácior értelmiségi családból származó nőként érte el: apja Kánya Pál<sup>12</sup> (1793–1869), evangélikus gimnáziumi igazgató, az evangélikus egyház levéltárnoka és a pesti német gyülekezet jegyzője volt. Kánya Emília esetében tehát nem az az említésre méltó, hogy nőként kenyérkeresővé vált (ahogyan ez az alsóbb társadalmi státuszú nőknél, például a cseledlányoknál magától értetődő volt),<sup>13</sup> sokkal inkább az tekinthető kivételesnek, hogy olyan társadalmi státuszban lett önálló munkavállaló, amelyben a női egyenjogúság kivívásának egyik legfontosabb tényezője éppen az volt, hogy tud-e egy nő függetlenedni a férjétől, képes-e dolgozni és ezáltal fenntartani magát.<sup>14</sup> Az önfenntartás kérdése e társadalmi státuszban a női önállósodás fontos sarokköve és szimbóluma volt. Kánya Emília alakja azért jelentős a nőtörténeti vizsgálatokban, mert a társadalmi nem szempontjából hozzájárult az írói-szerkesztői munkakör kiszélesítéséhez.

A *Családi kör* című lapot akkor alapította (1860), amikor gyermekei még nagyon kicsik voltak: első házasságát 1847-ben kötötte. A második négy gyermeke pedig már aktív szerkesztői pályája alatt született: Szegfi Mórral 1861-ben házasodtak össze. Annak megvilágítására, hogy ez mennyiben tért el az ebben a társadalmi státuszban megszokott női szerepektől, érdemes néhány olyan nő életpályájára tekinteni, akik

12 Kánya Emília és Kánya Pál minden kézirat és nyomtatásban megjelent munkájában a „Kánya” vezetéknevet használta. Ezért – ellentétben a Szinnyei József óta elterjedt „Kanya” névalakkal (Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái XIII.*, Bp., Hornyánszky, 1909, 559.), a tanulmányban következetesen a „Kánya” névalakot használom.

13 Nemcsak ebben a korszakban, hanem a 20. század első felében is magától értetődő, hogy csak bizonyos anyagi szint alatt és fölött volt kérdés, hogy a nő dolgozzon és tanuljon: a női emancipáció kérdése elsősorban a polgári réteg problémája volt. Vö. BORGOS Anna, SZILÁGYI Judit, *Nőírók és írónők: Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*, Bp., Noran, 2011, 8. A 19. századi illemtörvények között is előfordul olyan, mely reflektál erre a tényezőre: BENICZKY Irma, *A nők hivatása*, Pest, Heckenast Gusztáv, 1870, 214–219.

14 Vö. *A nő és hivatása II.* szöveggyűjtemény *A női munka ügye* című fejezetének vonatkozó részeivel: *A nő és hivatása II.: Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna, BORBÍRÓ Fanni, SZARKA Eszter, Bp., Kortárs, 2006, 189–208. *A nő és hivatása II. a Vasárnapi Újságból* is közöl olyan apróhíreket, amelyek kifejezetten arról szóltak, hogyan szélesedtek a nők munkakörei (pl. női orvosok, női ügyvédek, női festők, női hajókapitányok, női bankigazgatók): *Uo.*, 352–362.

Kánya Emíliahoz hasonlóan életükkel vagy munkájukkal szintén szélesítették a középosztálybeli nők lehetőségeit. Vargha Gyuláné Szász Póla (1863–1947) vagy Perczelné Kozma Flóra (1864–1925) egy férfi-központú, hagyományos közegben, az egyházban végzett belmissziói munkájukkal léptek a kanonikustól eltérő szerepbe. Ők azonban csupán akkor álltak munkába, amikor már mindegyik gyermekük felnőtt, így családjuknak nem kellett nélkülözniük őket.<sup>15</sup> De Veres Pálné is ötvenéves korában, Szilárda lánya férjhezmenetele után kezdte el a nőügyekkel kapcsolatos politikai tevékenységét.<sup>16</sup>

Ráadásul Kánya Emília olyan pályára lépett, amely addig a férfiak privilégiumának számított. A nők és a hivatás/munka kérdéséről írott tanulmányokból, illetve a korabeli cikkekből kiderül, hogy a tanítónői, színésznői pálya már elfogadott volt a korszakban,<sup>17</sup> az írónői pálya éppen kezdett elfogadottá válni,<sup>18</sup> az azonban, hogy egy nő az irodalmi pályán kizárólag az írásból és/vagy a szerkesztésből el is tartsa magát, negyven-ötven évvel később, a nyugatos nőírók esetében is ritka kivételnek

15 Szász Póla és Kozma Flóra életútjának jelentőségéről, illetve az egyházban betöltött új szerepkörükről lásd: SÁRAI SZABÓ Katalin, *Normakövető női emancipáció: A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején*, Replika 2014/1–2, 85–106.

16 M. BAGOSSY Éva, *Veres Pálné*, Bp., Veres Pálné Gimnázium, 1996, 23.

17 KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel: Nők a dualizmus kori Magyarországon, 1867–1914*, Pécs, Pro Pannonia, 2008, 132–133; 136–140; Kiss Csilla, „*Királynő vagy te a művészet országában.*”: A színésznői szerepkör vizsgálata a 19. századi Magyarországon = *A nők világa: Művelődés- és társadalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FÁBRI Anna, VÁRKONYI Gábor, Bp., Argumentum, 2007, 89–108; ill. vö. néhány korabeli „a nők és a hivatás” kérdéséről írt cikkel: SOMOGYI Géza, *A nőkérdés – hazai viszonyainkra való tekintettel*, Igló, 1879, 27; BÁNÓCZI József, *A nőkről*, Nemzeti Nőnevelés, 1880/1, 77–78; LYKA Károly, *Nők a pikturában*, Uj idők, 1900. május 20., 475–476.

18 FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépíró? Az írói szerepkörök és a társadalmi-kulturális indítatás összefüggései a XIX. századi magyar írónők munkásságában = Szerep és alkotás: Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 61–73. Erre utal az is, hogy az ún. „második nővitában” Gyulai Pál, sőt Arany János is önellentmondóan érvel. Gyulai a nőket alkalmatlannak tartja az írói pályára, de közben enged nekik bizonyos mozgásteret; Arany esetében pedig a szerkesztői elveiben fedezhető fel önellentmondás a női írókkal kapcsolatban. Lásd VADERNA Gábor, *A nők és a kultúra hanyatlása: A női írás a 19. század második felében Magyarországon = Angyal vagy démon: Tanulmányok Gyulai Pál Írónőink című írásáról*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2016, 117–154.



számított. Megélhetési forrást csupán Kosáryné Réz Lola és (részben) Kaffka Margit számára jelentett az irodalom. Lesznai Annát nagybirtokos családi háttere segítette, Török Sophie házasságkötése után otthagyta hivatalnoki állását, és Babits Mihály tartotta el, Bohuniczky Szefi írói tevékenységét ugyancsak férje tanári munkája tette lehetővé. A többiek az írás mellett is dolgoztak: tanítók/tanárok, fordítók, újságírók, illusztrátorok, trafikosok, textilgyári munkások voltak.<sup>19</sup>

A női írók megjelenésének történeti újdonsága nem az, hogy írni kezdtek: a 19. század elején, sőt, esetenként még korábban, az arisztokrata írásgyakorlatokban a nők is aktívan részt vettek, verseket írtak, naplót vezettek, leveleztek stb.<sup>20</sup> A nők irodalmi pályán való megjelenésének novuma sokkal inkább abban állt, hogy a professzionalizálódó irodalmi térbe léptek be: publikáltak, köteteket adtak ki, hozzászóltak művelődési kérdésekhez.<sup>21</sup> Kánya Emília életpályája nemcsak azért figyelemre méltó történeti szempontból, mert belépett a hivatásosodó irodalmi térbe (ezt már többen megtették előtte), hanem azért, mert pénzt is keresett vele, pontosabban ön maga és családja fenntartását biztosító keresete kizárólag szerkesztői és írói munkájából származott.

Kánya Emília sikeres érvényesülésének lehetséges okai

A kontextus ismeretében felmerül a kérdés: vajon milyen tényezők tették lehetővé Kánya Emília számára az érvényesülést? Az egyik szerencsés körülmény minden bizonnyal a származása volt: részben a társadalmi státusza, részben a felekezeti hovatartozása tekintetében. A szabad értelmiségi családban magától értetődő volt az iskolai és magántanári képzés, erről bőséges beszámolót ad az emlékirat is:

---

19 BORGOS, SZILÁGYI, *i. m.*, 20.

20 VADERNA, *i. m.*, 135. A női írók társadalmi státuszának mintáiról lásd FÁBRI, *Közíró vagy szépíró?*, *i. m.*; Arról, hogy a 19. század első felében a felsőbb társadalmi státuszú nők számára az írás a „jó honleányi” program szerves része volt, lásd KUCSERKA Zsófia, *Magánélet – közérdek: A honleány-szerep változatai Slachta Etelka magáncélú és közhasznú írásaiban*, 2017, kézirat.

21 VADERNA, *i. m.*, 135.

Akárhogy gondolkodjam is, nem találok emlékeimben műveletlen emberekkel való közelséget. Tanárok, teológusok, írók, egypár művész, földbirtokos, ez volt a mi körünk (...). Nem találkoztam műveletlen, rossz modorú emberekkel. (31.)

És nem hiába vártak reám a mesterek, akik hivatva voltak hiányos ismereteimet kibővíteni, tehetségeimet kiképezni. Édes jó atyám, mint rendkívül művelt, széles látókörű és tudós ember, a leányától is megkívánta az alapos tudást, és szívesen hozott még áldozatokat is, csak hogy szívünk-lelkünk nemes úton képeztessek. (47.)<sup>22</sup>

Kánya Emília műveltségéhez és ahhoz, hogy később az értelmiségi-irodalmi körökben magabiztosan mozogjon, legalább ennyire hozzájárult az evangélikus felekezethez tartozása is. László Ferencnek a reformkori és a 19. század második harmadának pest-budai evangélikus társasáletéről szóló tanulmányából kiderül, hogy a kisebbségi létből fakadó felekezeti összetartozás, „az evangélikusok nostras-tudata” nagyban hozzájárult az egyes csoporttagok társadalmi előmeneteléhez – sokszor felülírva a rangbeli és a nyelvi-etnikai különbségeket –, de a tagok a közösségen belüli konfliktusok kockázatát is minimumra csökkentették.<sup>23</sup> Mind az országos, mind a Pest-Budán letelepedő evangélikus elit a korszak kulturális életének egyik tekintélyes csoportjává vált, ami nem csupán Mária Dorottya pártfogásának vagy Schedius Lajos támogatásának volt köszönhető, hanem nívós iskolahálózatuk miatti képzettségüknek, a közös vendégeskedéseknek és a „kohézióerősítő rítusaiknak” is.<sup>24</sup> Az összetartozás-tudat erejét az is mutatja, hogy noha Székács József több egyházpolitikai témában más nézeteket vallott, mint Kánya Pál, sőt, összetűzésbe is kerültek,<sup>25</sup> ettől függetlenül Kánya Emília visszaemlékezései alapján a Székács és a Kánya család rendszeresen összejárt (31–32).

22 Ehhez a kérdéshez lásd az emlékirat egész első fejezetét: KÁNYA, *i. m.*, 9–76.

23 LÁSZLÓ Ferenc, *Evangélikus társasálet a reformkori Pest-Budán*, Budapesti Negyed, 2004/4. <http://szentendreszalon.freeweb.hu/3-society/evang.htm> (Letöltés ideje: 2017. február 11.)

24 *Uo.*

25 Székács József püspök visszaemlékezései, szerk. KERTÉSZ Botond, Bp., Akadémiai, 2009, 264–265.

A *Réges-régi időről* szerint a pest-budai evangélikus társasélet közép-pontjai a Kánya és a Székács családok voltak; hozzájuk csatlakoztak az evangélikus értelmiség reprezentatív képviselői, mint például Schedius Lajos, Haberern Jonathán, Vajda Péter, Tavassy Lajos, Melczer Lajos, Pákh Albert. Ilyen gyermek- és fiatalkori élményekkel, ebben a társaságban nem tűnt olyan rendkívülinek, hogy Kánya Emília az értelmiségi-irodalmi pályát választotta. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy a társaságukban sokat megforduló Pákh Albert (Kánya Emília reménytelen szerelme) volt az, aki buzdította őt a *Családi kör* megalapítására, de az a tényező is említést érdemel, hogy a lapindítási kérelem benyújtásakor Kánya Pál elkísérte a lányát, és a periodika engedélyezője is evangélikus vallású volt.<sup>26</sup> Ráadásul apja kapcsolatai is segítségére lehettek: Kánya Pál, a pesti evangélikus gimnázium tanítója ifjabb korában József nádor főherceg gyermekei mellett volt háztanító, és baráti viszonya a főhercegi családdal később is megmaradt.<sup>27</sup>

A származáson túl a másik fontos tényező, mely segíthette Kánya Emíliát az érvényesülésben, a választott szakma<sup>28</sup> fajtája volt. Keresetét inkább a szerkesztői és csupán mellékesen az írói pályájából szerezte,

26 SZAFFNER, *i. m.*, 356.

27 *Uo.*

28 Kánya Emília szerkesztői pályáját/munkáját szándékosan nevezem „szakmának”: a történetietlenség kerülése miatt mellőzöm a „hivatás” elnevezést. Harold Wilensky szerint ahhoz, hogy egy munkát ne szakmának, hanem hivatásnak (*profession*) tekintsünk, két kritériumnak kell érvényesülnie: „(1) A szakértelmiségi (professional) munkája technikai jellegű, hosszabb, előírt képzésben megszerzett, rendszerezett tudáson, illetve doktrínán alapul. (2) A szakértelmiségi a szakmai (professional) normák betartásával tevékenykedik.” Harold L. WILENSKY, *Minden szakma hivatás?*, ford. Szívós Erika, Korall, 2010/42, 38. Ha Wilenskynek a hivatásosodásról szóló szakirodalomban sokat idézett, és persze kritikával is illetett (lásd például VÁRI András, *Félfprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában*, Korall, 2010/42, 151–178.) kritériumrendszere felől közelítünk Kánya Emília pályájához, azt látjuk, hogy az első biztosan nem érvényesül. Kánya Emília szerkesztői pályája esetében nem beszélhetünk hosszabb, előírt képzésben megszerzett tudásról, hiszen ebben az időszakban még éppen kialakulóban volt az a hivatásosodási státusz, amelyről az 1964-es Amerikát szemlélve Wilensky már magabiztosan nyilatkozhatott. Noha a nőtörténetírásban elhíresült „a nők és hivatásuk” kifejezés (lásd: *A nő és hivatása, Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1777–1865*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999; ill. FÁBRI, BORBÍRÓ, SZARKA, *A nő és hivatása II., i. m.*), a pontosság miatt a „szakma”, a „munka” és a „pálya” kifejezéseket használom felváltva.

ami azt jelentette, hogy elsősorban szerkesztőként és lapalapítóként tartották számon.<sup>29</sup> A szerkesztői pálya elsődlegessége azért figyelemre méltó, mert meglátásom szerint kivételes szakma volt. Jelentős kezdőlépést és presztízst jelentett: annak, hogy Kánya Emília húsz éven át, 1860-tól 1880-ig szerkesztette *Családi kör* című hetilapját, volt akkora súlya, hogy többen is kövessék ezen a pályán. 1861-ben Vachott Sándorné Csapó Mária elkezdte szerkeszteni az *Anyák Hetilapját*, 1862-ben a *Szünórákat*, 1863-ban a *Gazdasszonyok Hetilapját*. A Wohl-nővérek 1872-ben elindították a *Nők Munkakörét*, melyet 1873-ban a *Magyar Bazárral* összevonva folytattak. 1888 és 1929 között szerkesztette Fanghné Gyujtó Izabella, illetve Szabóné Nogáll Janka a *Divat-Salont*, és K. Beniczky Irma 1867 és 1883 között több szépirodalmi és női lap szerkesztője, valamint munkatársa volt. Talán túlzás lenne közvetlen „követésről” beszélni, sokatmondó azonban, hogy a *Családi kör* 1860-as indulása után megsokasodtak a fenti példák: mintha Kánya Emília élet- és szakmai pályája mintát jelentett volna a női szereprepertoár szélesítésében, a társadalmi nemi szerepek szabadabb megélésében, hiszen tevékenységével már elképzelhetővé vált olyan összetettebb női szerep-kör is, amire addig nem volt példa.

Emellett a szerkesztői pozíció lehetővé tette, hogy egy nő megvesse a lábát és kanonizálódjon az irodalmi pályán úgy, hogy azt ne övezze olyan fokú felháborodás, mint amelyet a női írók vagy a női költők keltettek.<sup>30</sup> Amikor Gyulai Pál *Írónőink* című cikksorozatában<sup>31</sup> nehezmé-

29 Kánya Emília életében a szerkesztői pálya hangsúlyáról az írói pályához képest lásd TÖRÖK, i. m., 475–489.

30 Persze, hogy Gyulai „felháborodása” pontosan milyen mértékű volt, az árnyalásra szorul. Az *Angyal vagy démon* című, az *Írónőinkről* szóló tanulmánykötet fő állítása értelmezésében az, hogy ha megvizsgáljuk akár Gyulai életművét, akár a női írók megítélését, akár a korabeli sajtókapcsolatokat vagy a „férfiasság” kódjait, azt látjuk, Gyulai cikkében valójában nincsen semmi meglepő – sem tartalma, sem megszületésének oka, sem korabeli recepciójának hevessege tekintetében. Lásd főként SÁRAI SZABÓ Katalin, „Van határa a két nemnek”: Férfi- és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben = *Angyal vagy démon*, i. m., 97–116.

31 A cikk eredetileg *Flóra 50 költeménye: Andersen meséi* címmel jelent meg a *Pesti Napló*-ban több részletben, majd az 1908-as, Gyulai kritikai dolgozatait összegyűjtő kötetbe kerülve kapta az *Írónőink* címet, és utána is így kanonizálódott a szakirodalomban. GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok, 1854–1861*, Bp., Akadémiai, 1908, 272–307.

nyezte a női írók és költők „megszaporodását” („Írónőink napról napra szaporodnak”), akkor kifejtette, hogy nem minden irodalmi műfajt zárna el a nők elől. Bizonyos területeket, mint a fordítást vagy a gyermek-könyv-írást, kifejezetten a nők számára tartott volna fenn:

Ide abstractio, philosophiai természet és műveltség szükséges, minővel a nő nem bír, s a melyet meg nem szerzechet. Legfeljebb csak egyes éles és finom észrevételt, néhány becses tapasztalatot várhatunk tőle, de mélybe vágó elemzést, kidolgozott rendszert sohasem. Azonban helyzeténél, hajlamainál, kedélyénél fogva igen alkalmas meséket, beszélykéket írni gyermekek, kivált fiatal leányok számára s talán jobbakat, mint a férfiak. Kár, hogy e tért annál inkább lenézi, mennél tehetségesebb és szellemdúsabb.<sup>32</sup>

Gyulainak tehát nem általában a nők előretörésével volt gondja, hanem inkább azzal, hogy olyan műfajokban kezdtek alkotni női szerzők, amelyek nagyobb súlyt nyomtak a nyílt irodalmi kánonban.<sup>33</sup> Nemcsak Gyulai élt ezzel a retorikával, Petőfi Sándor például Kerényi Frigyeshez címzett levelében szintén arról beszél, hogy ha már irodalmi pályára téved egy nő, akkor csupán meghatározott, „neki való” műfajokban alkosson:

G. Sand az új világ csodája, és én bámulom, talán imádom is, de nem szeretem. Ő, mint a mészáros a marha böndőjét, fölhasítja a társadalmat, hogy megmutassa belsejének egész rokonságát, és

---

<sup>32</sup> *Uo.*, 286.

<sup>33</sup> Szajbély Mihály kifejezése. Tanulmányában négyféle kánontípust (nyílt kánon, nyílt ellenkánon, lappangó kánon és negatív kánon) különböztet meg a kiegyezés utáni években. A „nyílt kánon” meghatározása szerint az adott időszak fő kánonja, amelyet alapjaiban az iskolai tankönyvekben szoktak lefektetni. Feladata az irodalom szerepének és az irodalmiság kritériumainak meghatározása, valamint a múlt értékelése azért, hogy viszonyítási alapot teremtsen az éppen születő alkotások megítéléséhez. Szajbély szerint Gyulai egész kritikusai, írói és publicisztikai munkásságának fő célja e kánontípus védelme volt. Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Mire figyel a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 177–210.

azt kiáltja: így nem maradhat! (...) Oh, ez merész, dicső nagy munka, de férfinak való, nem asszonynak. Regényeinek olvasásakor mindig megzavar a gondolat, ha eszembe jut, hogy ezeket asszony írta, s szinte kedvetlenül teszem le. Ha már munkás az asszony, jó, hadd főzzön a konyhában, hadd gyomláljon a kertben, itt szép, ha bepiszkolja is a kezét; de az istállót bízza a férfiakra.<sup>34</sup>

A megkülönböztetés nem volt véletlen: a bourdieu-i értelemben vett irodalmi mezőn belüli pozíciót nagyban meghatározta, hogy ki milyen műfajban alkotott;<sup>35</sup> ennek értelmében az olyan szerző, aki gyerekkönyveket írt, kisebb presztízzsel és kanonikus jelentőséggel bírt, mint az, aki regényeket vagy verseket. Sára Szabó Katalin meggyőzően érvel amellett, hogy Gyulaiak ez a nézete a korszak férfieszményével állt összefüggésben: a korszakban a férfiszerepekről alkotott elképzelésekben már megjelent a hivatásosodás és az intézményesülés igénye, amely szorosan kapcsolódott a dilettantizmus és a profizmus kérdéséhez.<sup>36</sup> Mivel Gyulai számára a nők szakértővé válása lehetetlennek tűnt,<sup>37</sup> ezért valószínűleg kifejezetten a szakma, a hivatásosodás védelme érdekében kívánta őket távol tartani az írói pályától.<sup>38</sup>

34 PETŐFI Sándor, *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* (1847. dec. 14.) = P. S., *Művei*, szerk. Kiss József, Bp., Szépirodalmi, 1976<sup>2</sup>, 508–509. Hasonló tendencia figyelhető meg a 19. századi képzőművészetben is: az akadémiai hierarchia társadalmi nemileg is kódolt volt; bizonyos műfajokban (pl. csendéletek, tájképek, kisebb zsánerjelentek) elfogadottabbak voltak a női alkotók. Ezt jelentősen formálta a nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése, illetve a férfiak és a nők művészeti képzésének különbségei. Vö. BICSKEI Éva, *Műkedvelés és professzionalizáció között: Nők képzőművészeti oktatásának intézményesülése az első világháborúig*, Korall, 2003/13, 5–29.

35 Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai: Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, ford. SEREGI Tamás, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013, 253–254.

36 SÁRAI SZABÓ, „*Van határa a két nemnek*”, i. m., 109–112.

37 Ezt „természtől valónak”, tehát megváltoztathatatlanak tartotta: „A nő körét és pályáját nem férfionkény vagy puszta conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szükségége. A nő physisikai és szellemi alkatánál fogva éppen oly képtelen a férfi pályájára, mint a férfi a nőére (...)” GYULAI, i. m., 274.

38 SÁRAI SZABÓ, „*Van határa a két nemnek*”, i. m., 112.

Az írói és a költői pálya tehát olyan pozíciót jelentett, amelyben a szerző jelentősen befolyásolta a nyílt irodalmi kánon fenntartását és az irodalom „profibbá válását”. Összetettebb kérdés, hogy ezzel szemben mekkora lehetett a beleszólása egy szerkesztőnek az irodalmi élet alakulásába. A szerkesztői szakma kevés befolyást jelenthetett, hiszen az írói pályával ellentétben nem produktív, teremtő, hanem reprodukív tevékenység volt. Varga Zsuzsanna Kánya Emíliát „irodalmi közvetítő”-nek (*literary mediator*) nevezi, értelmezésében ugyanis azáltal, hogy Kánya Emília magyar és külföldi női szerzőktől válogatott szépirodalmi műveket és esszéket a *Családi kör*-be, a nemzetközi példákkal előrendítette a hazai nőkérdés alakulását, és a magyar nők számára ablakot nyitott a külföldi irodalom felé.<sup>39</sup> Emellett úgy látja, Kánya Emília abban is „közvetítő” volt, hogy egyfajta domináns, útmutató figuraként állt a nők előtt, és példájával ösztönözte őket arra, hogy azok a műfajok, amelyekben alkottak (pl. tanácsadókönyvek, útirajzok, fordítások), magasabb presztízsre tegyenek szert és segítsék a nők irodalmi életbeli hivatásosodását.<sup>40</sup>

A „közvetítő” fogalma azonban nem csupán a kulturális és politikai közvetítő értelmében alkalmazható tevékenységére, hanem a szerkesztői munka is leírható vele. Kánya Emília elsősorban nem „termelte” az irodalmi és a közéleti szövegeket, hanem főként strukturálta és közvetítette azokat, vagyis lehetővé tette elérésüket. Talán ezért is valósulhatott meg, hogy noha a szerkesztői foglalkozás az egyik hivatásos irodalmi szerepnek minősült, sem Gyulai, sem más nem emelte fel a szavát az ellen, hogy nő is betöltse ezt a szerepkört: a szerkesztő nem járult hozzá a szövegek termelésével az irodalmi szakma dilettánsná válásához oly módon, ahogyan – Gyulai szerint – a női írók hozzájárultak.

Más szempontból közelítve azonban, a szerkesztői munka presztízt és autoritást jelentett. A szerkesztő, ha nem is a szövegtermeléssel, de a válogatással és a közvetítéssel beleszólt a nyílt kánon alakulásába: ő döntött arról, hogy milyen szövegek kerüljenek a kánonképzés legfontosabb sarokkövét képző folyóiratokba, ahogyan arról is, hogy az olvasók mit

---

<sup>39</sup> VARGA, *i. m.*, 87.

<sup>40</sup> *Uo.*

olvassanak. Emellett az olyan „tisztázó igénnyel fellépő diskurzustípusokra”, mint a „jó”, „minőségi”, „gyenge”, „kevésbé sikerült” megnyilvánulások, a „szakmai hatalom”, az autoritás megképzésének helyzeteként is tekinthetünk.<sup>41</sup> Sőt, a szerkesztő a szövegválogatással az egyes szerzők hivatásosodásáért is felelt: minél több szöveget publikált egy szerzőtől, annál inkább segítette őt írói-költői pályája professzionalizációjában. (Persze a szerkesztői autoritás is korlátozott volt: a piaci szempontok is meghatározták, hogy kitől, hányszor és mikor lehetett publikálni.) Mivel Kánya Emília számos női szerzőtől származó esszét, verset és prózát válogatott a *Családi körbe* – a korabeli nőknek szóló lapokhoz képest ugrásszerűen többet –, kifejezetten a női szerzők írói-költői pályán való megjelenését segítette. Vagyis tudatosan hozzájárult a középosztálybeli női szereprepertoár bővítéséhez: teret biztosított ahhoz, hogy az írói-költői pálya a nők számára is elképzelhetővé váljon; valamint befolyásolta az irodalmi szakma hivatásosodását a társadalmi nem szempontjából. Ráadásul férfi szerzők szövegeit is válogatta, megbontva ezzel a „klasszikus” hatalmi relációt.

A szerkesztői szakma köztes pozíciójának fényében még inkább szembetűnő a kérdés: vajon minek volt köszönhető, hogy Kánya Emília (és aztán az őt követő női lapszerkesztők) munkája elfogadottabb volt, mint bármely, saját korszakbeli női költők vagy írók tevékenysége? Fontos tényező, hogy Kánya Emília egyedi módon kezdte el építeni karrierjét, hiszen saját lapot alapított, amelynek kialakult a saját olvasóközönsége. Míg a női írók a már adott térben próbáltak pozícióhoz jutni, addig Kánya Emília nem vette el más lapját, munkáját, olvasóközönségét stb., hanem megformálta a sajátját. Nem teret foglalt, hanem teret alakított ki. Kérdés, hogyan alakult volna Kánya Emília élete, ha a lapalapítás helyett inkább valamely magas presztízsű (férfi szerkesztők, szerzők és kritikusok dominálta) lap szerkesztőségénél próbálkozott volna munkába állni. Külön úton, saját lappal és olvasóközönséggel kevésbé volt fenyegető a pozíciója más szakmai presztízsére, illetve a nyílt

---

41 T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete: Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* = T. Sz. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Korunk – Komp-Press, 2008, 208.



irodalmi kánon alakulására nézve, mintha például a *Budapesti Szemlénél* (szerkesztője többek között Gyulai Pál, Csengery Antal), a *Szépirodalmi Figyelőnél* (szerkesztő Arany János) vagy a *Vasárnapi Újságnál* (szerkesztő többek között Pákh Albert, Jókai Mór, Heckenast Gusztáv) próbálkozott volna.

Kánya Emília tevékenysége az irodalmi professzionalizáció felől is leírható. Nemcsak a fent említett szempontból, a szerzők pozícióba helyezése miatt vett részt a hivatásosodás előrelendítésében, hanem az általa betöltött szakmai szerepkörnek köszönhetően is. A 18–19. századi irodalomtörténetet szokás úgy elbeszélni, hogy az irodalom az írásbeli kultúra összefoglaló kategóriájából „specializált, tagolódó entitássá vált a modern művészetek és tudományok rendszerében”, emellett az irodalmi hivatásosodásban, az irodalmon belül is egyre élesebben elvált mindaz, ami addig szinkretikusan együtt működött.<sup>42</sup> Ezen elbeszélés szerint a 18–19. században szétvált a művészet és a tudomány, új beszédmódok, műfajok jelentek meg,<sup>43</sup> ami magával hozta azt a lehetőséget, hogy az egyes megszólalásmódokhoz eltérő szerepek kapcsolódjanak különböző működési mechanizmusokkal.<sup>44</sup> Ha ezt az irodalomszociológiai elbeszélést követjük, Kánya Emília pályája úgy is leírható, mint ami tükrözi az irodalom és az irodalmi hivatás 19. század közepi társadalomtörténeti változásait: ő már nem egyszerre művelte azokat a tevékenységeket, amelyek az irodalmon belül korábban egységben léteztek, hanem kijelölt magának egyetlen területet és szerepkört.

Kánya Emília elbeszéléseket és regényeket is írt, de kulcsfontosságú, hogy írói tevékenységét mellékesen, a szerkesztői szakmának alárendelve folytatta.<sup>45</sup> Pierre Bourdieu főként a 19. századi francia „művészeti mezőre” kidolgozott elmélete a magyar irodalmi-társadalmi folyamatokra nézve is megvilágító erejű lehet, és segíthet megválaszolni azt a kérdést,

42 Így beszéli el például T. SZABÓ, *i. m.*, 201; SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005.

43 Az új műfajok létrejöttéről lásd például T. SZABÓ Levente, *Kritikaképzetek paradigmája az 1850-es években = Nyelvek, szövegek, identitások*, szerk. T. SZABÓ Levente, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 175–190.

44 T. SZABÓ, *A modern irodalmár hivatás, i. m.*, 202.

45 A *Családi kör* indulása után jóval kevesebb szépirodalmi munkát írt, mint előtte. Erről bővebben lásd TÖRÖK, *i. m.*, 482–483.

hogy Kánya Emília milyen tényezőknek köszönhette a sikerét. Bourdieu szerint „az irodalmi és a művészeti mező a társadalmi térnek az egyik bizonytalan helyét alkotja, amely gyengén meghatározott posztokat kínál, melyek inkább létrehozandók, mint létrehozottak, (...) ezen kívül pedig nagyon bizonytalan és nagyon különböző jövőt nyújtanak (ellentétben például a köztisztviselői szférával vagy az Egyetemmel)”.<sup>46</sup> Jellemzője emellett, hogy az írói és a művészi szakma a legkevésbé kodifikált „hivatások” közé tartozik; nem követel sem gazdasági, sem oktatási tőkét; ráadásul a legkevésbé képes megfelelően definiálni és ellátni azokat, akik igényt tartanak rá.<sup>47</sup>

Amikor Kánya Emília a válás után olyan pénzkereseti lehetőség után nézett, amely az irodalommal volt kapcsolatos, akkor megfontolt döntésnek tekinthető, hogy végül nem a – bourdieu-i értelemben vett – irodalmi/művészeti, hanem az „újságírói-szerkesztői” almező mellett döntött. Persze az írói és szerkesztői szakma ilyen éles elválasztása túlságosan absztrakt, gondolatkísérletként azonban a hangsúlyok figyelemre méltók lehetnek. Talán részben éppen a szerkesztői szakma elsődlegessége, annak biztosabb pozíciója tette lehetővé Kánya Emília számára, hogy szépirodalmi publikációkat is közöljön, és így az irodalmi mezőben is megjelenjen, de az ne jelentsen olyan fokú felháborodást, mint amilyen a kizárólag a művészeti mezőben próbálkozó női szerzők tevékenységét kísérte.

\*\*\*

Kánya Emília nemcsak irodalmilag, de gazdaságilag is képes volt oly módon szervezni szerkesztői munkáját, hogy lapja húsz éven át fennmaradjon. Nem is akármilyen sikerrel maradt fenn: Török Zsuzsa a 19. század folyóirat-irodalmáról végzett statisztikai elemzéséből kiderül, hogy a vonatkozó időszakban Kánya Emília uralta a női olvasókat célzó

---

46 BOURDIEU, *i. m.*, 248.

47 *Uo.*, 249.

lapkiadások piacát, és élen járt a leghosszabb időintervallumokon megjelenő lapok listáján is.<sup>48</sup> De nem csupán lapja, alakja is megbecsülésnek örvendett a kortársak szemében.<sup>49</sup>

A kérdésre tehát, hogy Kánya Emília vajon minek köszönhette sikeres érvényesülését, a tanulmány több tényező (a társadalmi státusz, a felekezeti hovatartozás, a pályaválasztás, a választott szakma korabeli helyzete) szerencsés együttállásával felelt. További kutatást igényel ennek fényében Kánya Emília önmegjelenítése mind emlékiratában, mind publicisztikai írásaiban. Elemzést kíván a későbbiekben annak megválaszolása is, hogyan beszélte el életét és karrierjét az a 19. század másik felében az irodalmi pályán tevékenykedő nő, aki az utókor – köztük e tanulmány elbeszélésében is – az egyik szerepkörében úttörőnek tekinthető, de a többiben is rendkívüli volt.

---

48 Török Zsuzsa, *Folyóirat-irodalom a 19. század második felében a Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján*, Alföld, 2011/3, 48–49; A Családi kör sikeréről lásd még: „A Családi kör hamar nagyon népszerű lett. Kiszorította a magyar otthonokból a német Gartenlaubet. Az újság fő érdeme – amelynek nagy visszhangja is támadt – hogy a nemzeti fellendülést célzó törekvések szószólója lett.” RITTER Aladár, *Az első magyar szerkesztőnő*, Jel-kép, 1989/1, 135. – A *Családi kör* előfizetési felhívásai is sokatmondóak ebben a kontextusban: *Magyar sajtóbibliográfia 1850–1867*, szerk. V. BUSA Margit, Bp., OSZK, 1996, 150–151.

49 Csúpn két példa elismertségére a nekrológokból: „Egyike a legkiválóbbaknak azoknak a magyar honleányoknak sorában, akik a múlt század közepén vívott fényes szabadságharcunkat követő elnyomás gyászos napjaiban a nemzeti szellem ébrentartása körül fejtettek ki áldásos és gyümölcsöző munkásságot. (...) A ma élő és szereplő nemzedéknek egy igen nagy része az ő lapjából tanulta zsenge korában és ifjúságában a nemzetnek és hazának szeretetét. Az ő lapja vezette be őket a magyar irodalom virágos kertjébe. Szívünk, lelkünk üdülését az ő lapjából meritettük akkor igen sokan. Valósággal lelki barátja, nevelője, megnevelője volt az a lap két évtized nemzedékének. Lehet-e ennél szebb, magasabb hivatást álmódni egy asszonynak? Ő nemcsak megálmodta, hanem meg is valósította ezt.” (n.n., *Emília (Szegfi Mórné) 1828–1905*, Pesti Napló, 1905. december 30.); „[a] főváros női társaséletének legjelentékenyebb tényezője. (...) Vele új alak tűnik föl a magyar feminizmus történetében, de új alak vonul be a magyar szépirodalmi zsurnalisztikába is.” (n.n., *Az első magyar szerkesztőnő*, Budapesti Hírlap, 1906. január 4.)

## ABSZTRAKT

A tanulmány Kánya Emília, a Monarchia első női lapszerkesztőjének élet- és szakmai pályáját elemzi, annak társadalom- és nőtörténeti vonatkozásait vizsgálja. A dolgozat a következő kérdésekre keresi a választ: mi a jelentősége Kánya Emília három, karakteres (az irodalmi pályán pénzt kereső, a férjétől elvált független nő és a gyermekeit egyedül nevelő, önálló anya) szerepkörének a 19. század második felében? Milyen tényezők tették lehetővé sikereit? Hogyan érvényesülhetett a szerkesztői-irodalmi pályáján úgy, hogy az irodalmi élet többi női tagjával ellentétben munkája és szerepköre nemcsak elfogadott, de elismert is volt? A kérdésekre a tanulmány több tényező (a társadalmi státusz, a felekezeti hovatartozás, a pályaválasztás, a választott szakma korabeli helyzete) szerencsés együttállásával felel, és e tényezők elemzésére vállalkozik.



BIHARY GÁBOR

## A pozitivista antropológia Gozsdu Elek novelláiban

Bevezetés – a Gozsdu-szövegek recepciótörténete

Gozsdu Elek novelláinak recepcióját kezdettől fogva meghatározta a korabeli társadalmi-ideológiai jelenségekkel való párhuzam hangsúlyozása, s ez inkább leértékelő, elmarasztaló kritikai ítéletekhez vezetett. Az 1886-ban megjelent *Tantalus* című novelláskötet egyik első recenzense, Péterfy Jenő egy világnézet példázataként látja az elbeszéléseket, mint írja: „[n]em a filosofiát kifogásoljuk, hanem annak olyan arányú és természetű jelentkezését, mely a költői szabadságot korlátolja”.<sup>1</sup> Bodnár Zsigmond szintén az ideológia markáns jelenlétét regisztrálta („nagyon érzik rajta, hogy a theoria kedvéért van az egész előadás”<sup>2</sup>); Reisz Mihály pedig három hatást („hivatala, korának világnézete, és az orosz irodalom”<sup>3</sup>) említve rajzolta meg Gozsdu alkotói portréját. Az irodalmi szövegek és a társadalmi-ideológiai jelenségek összekapcsolását előtérbe helyező marxista művészetszemlélet viszont azért látta hiteltelennek Gozsdu műveit, mert „kapitalista” jegyeket hordoznak magukon, a szövegek ezért „nehezen alkalmazható[ak] a korabeli magyar társadalmi

---

1 PÉTERFY Jenő, *Gozsdu Elek: Tantalus*. Kilencz elbeszélés, Budapesti Szemle, 1887/127, 147. Lovass Gyula szerint Péterfy véleménye a későbbi recepciót is nagyban meghatározta, különösen a Turgenyev-hatásra vonatkozóan. Lásd LOVASS Gyula, *Gozsdu, egy századvégi elbeszélő*, Vigília, 1942/6, 229.

2 BODNÁR Zsigmond, *Tantalus*, Magyar Szalon, 1886, 102.

3 REISZ Mihály, *Gozsdu Elek*, Bp., 1941.

valóság általános érvényű művészi ábrázolására”.<sup>4</sup> Az esztétikai fenntartások Németh G. Béla elemzéseiben is megjelennek, aki szerint Gozsdu történetei „hol nyílt tételábrázolatok, hol meg tételük nagyon is kérés-életű és erőszakolt”.<sup>5</sup>

A Gozsdu-novellák ideologikumának értékelésében Dobos István monográfiája hozott változást: a poétikai-narratív megoldásokat elemezve Dobos megállapította, hogy a szövegeket „azért kárhozták többen is tételszerűségükért, mert keretes elbeszéléseit rejtett önvallomásként fogták fel”, ám az elbeszélések „monologikus szólamaiban megformálódó későpozitivistá világszemlélet”<sup>6</sup> nem érvényes a művek egészére. Ezeket a belátásokat is kamatoztatta Török Lajos, aki a *Tantalus*-kötet ciklusképző aktusai felé fordította figyelmét. Török szerint az elbeszélések téje a kilenc szövegen átívelő „narratori arc” létrejövésében és az antropológiai modellek ütközésében keresendő.<sup>7</sup> Az ideologikum szerepének reflektált értékelésére hív fel Bengi László, aki épp azt hangsúlyozza, hogy „a didaktikus tételszerűség iránt támadó kétely megerősödését, a jelképi megfelelések révén szavatolni vélt jelentésadás elbizonytalanodását”<sup>8</sup> tapasztalhatjuk a *Köd* című regényben és a novellákban. Míg a korai, normakritikai olvasatok a „túlzott tételszerűség” ítéletében horgonyoztak le, a narratopoétikai elméletek kamatoztatása elvezetett ahhoz, hogy a markáns filozófiai, tudományos tanokat ne a „visszhangzás” funkciójaként értékeljük. Az ideologikum előtérbe kerülése így mégsem érvényességük kizárólagosságát, hanem az ellenkezőjét, a működésképtelenségüket hivatott jelezni.

Föltehetjük a kérdést, hogy mit jelent az ideológiák fokozott jelenléte a szövegek világgképét illetően. A kulturális jelenségek interpretatív vizsgálatát<sup>9</sup> javasló Clifford Geertz szerint az ideológiát is szimbolikus

4 SÁLYÁMOSY Miklós, *Gozsdu Elek: Nemes rozsda*, It, 1957/3, 395.

5 NÉMETH G. Béla, *Türelmetlen és késlekedő félszázad*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 218–219.

6 DOBOS István, *Alaktan és értelmezéstörténet*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995, 65.

7 TÖRÖK Lajos, *Tantalus árnyékában* (*Gozsdu Elek: Tantalus*), ItK, 2010/3, 204–222.

8 BENGI László, *Az értelmezés ambivalenciája Gozsdu Elek elbeszéléseiben*, Alföld, 2015/9, 75.

9 „Az a kultúrafogalom, amely mellett síkraszállok [...] lényegében szemiotikai jellegű. Max Weberrel együtt úgy vélem, hogy az ember a jelentések maga szötte hálójában

struktúráként érdemes kezelni, melynek elemzése az irodalmi szövegek mintájára történhet meg.<sup>10</sup> A geertzi megközelítés szerint az ember

viselkedési mintáját alapvetően kulturális és nem genetikus modellek irányítják. Az utóbbi állítja fel azt a pszichofizikai kontextust, amelyen belül a pontos tevékenységi szekvenciákat az előbbi szervezi. A szerszámokat készítő, nevető vagy hazudozó állat-ember tökéletlen – pontosabban önmagát tökéletesítő – állat is. Az ember önmaga megvalósítója, szimbolikus modelleket konstruáló általános képességével létrehozza azokat a sajátos képességeket, melyek meghatározzák önmagát.<sup>11</sup>

A nem evaluatív (vagyis nem értékelő jellegű) megértés az ideológiáknak egy kulturális program mintájaként történő olvasásához vezet el. A továbbiakban vizsgált novellák sokfelé szálazódó ideologikumát leginkább a 19. század közepét és második felét meghatározó pozitívizmus nézeteivel azonosíthatjuk.

A pozitívizmus és antropológiai eszménye

A pozitívizmus fogalmi körülhatárolása azért ütközhet nehézségekbe, mert a szó jelentése igen nagy szóródást mutat már a megjelenésétől kezdve. A 'reális, ésszerű, kézzel fogható' jelentést<sup>12</sup> a pozitívizmus megalapozójának tartott Auguste Comte bővítette: történelem korszakairól gondolkodva saját korát, a történelem új korszakát nevezte pozitív szakasznak, melynek jellemzője, hogy a pozitív tudományok (a reális és

---

függő állat. A kultúrát tekintem ennek a hálónak, elemzését pedig éppen emiatt nem törvénykereső kísérleti tudománynak, hanem a jelentés nyomába szegődő értelmező tudománynak tartom." Clifford GEERTZ, *Sűrű leírás: Út a kultúra értelmező elméletéhez*, ford. BERÉNYI Gábor = C. G., *Az értelmezés hatalma*, Bp., Osiris, 2001, 196.

10 Clifford GEERTZ, *Ideológia mint kulturális rendszer*, ford. FEJÉR Balázs = GEERTZ, *i. m.*, 26–72.

11 *Uo.*, 55.

12 R. VÁRKONYI Ágnes, *A pozitívista történelemszemlélet a magyar történetírásban: A pozitívista történelemszemlélet Európában és hazai értékelése 1830–1945*, Bp., Akadémiai, 1973, 17.



hasznos tudományok) irányítják a társadalmat. Comte a pozitívizmus fogalmán a pozitív teóriák összességét is érti, a politika új tudományát, amely egy új társadalmi rendszer koncepcionális alapját biztosítja. A pozitívizmust a társadalomtudományok egyik bevett módszerének tekintették a korszakban, s különösen az ekkor induló szociológia számára fontos.

Egyetértve R. Várkonyi Ágnessel a pozitívizmust gondolkodási mód-ként értelmezem, amelynek legfontosabb összetevői között említhetjük az *egészlegesség* elvét (egy keretben magyarázza a természeti és társadalmi jelenségeket, pontosabban a természettudományos szemlélet analógiájára gondolkodik a társadalomról is); az *utópizmus* hitét (hit abban, hogy a ráció, a tudomány képes radikális, forradalmi változások nélkül megoldani az emberiség problémáit); jellemzi még az *ismeretelméleti agnoszticizmus* (csak az elme által vizsgálható kérdésekkel foglalkozik, mert ezt tekinti tudományosan megoldhatónak); illetve a *ténytisztelet* és az *empíria* (mindenre kiterjedő adatok felhalmozása, melyek segítenek megérteni a vizsgált jelenséget).<sup>13</sup> Mindez további tudományos tézisekkel egészül ki, melyek közt „a kiválasztódás tanát, a létharc princípiumát, az érdek alapelvét, s a szervesség szükségét”<sup>14</sup> említhetjük.

A pozitívizmus nemcsak a különböző tudományterületek művelőinek körében vált ismertté, hanem viszonylag nagy népszerűsége tett szert a lelkes, laikus tudománykedvelők körében, ami aláásta a pozitívizmus megítélését.<sup>15</sup> R. Várkonyi figyelmeztet, hogy

a sokféle értelmezés és felfogás azonban magára a pozitívizmusra is jellemző. Nem egyetlen filozófus kidolgozott és világosan körülhatárolt gondolatrendszere, hanem különböző, többé-kevésbé végigvitt elméletek, sőt – és ez nagyon lényeges – ötletek valóságos lerakata. Lényegét éppen ezért az egyes részletkérdéseire,

---

13 A természettudomány elmozdul „a metafizikus természetfelfogás holtpontjáról, és a dialektikus természetfelfogás lendületébe csap át, empirikus tudományból elméleti tudománnyá lesz”. R. VÁRKONYI, *i. m.*, 32.

14 NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában*, Bp., Akadémiai, 1981, 54.

15 R. VÁRKONYI, *i. m.*, 21.

helyenként ideig-óráig előtérbe kerülő jelenségeire leszűkített értelmezések alapján aligha közelíthetjük meg.<sup>16</sup>

A pozitivizmus egyik markáns jellemzője tehát éppen a mai fogalmaink szerinti „tudománytalansága”, vagyis a laicizálódással együtt járó leegyszerűsítés és pontatlanság. A helyzet még bonyolultabbá válik azáltal, hogy itthon egymásra csúsza, sokszor egyszerre fogadták be a Nyugat-Európában egymás után kibontakozó eszméket. A félreértések és szimplifikációk szimptomatikus példájaként említhető az evolúciótan és különösen a darwini belátások recepciója.

A tudomány értelmezői közösségekből áll, amelyek ideiglenesnek, sőt, olyannyira polarizáltak tekinthetők, hogy egy-egy tudományos kérdést vizsgálva is szóródó elméletekkel és jelentésekkel találkozunk: mindez pedig megkérdőjelezi a tudomány és a tudás monista, egységes voltát. A „darwinizmus” számos értelmezéssel telítődött a 20. század elejéig.<sup>17</sup> Az evolúciótan gondolata már Darwin előtt is létezett, a legjelentősebb evolúciós elméletet Jean-Baptiste Lamarck alkotta meg a 18–19. század fordulóján. Lamarck tökéletesedésként írta le az evolúciót, a „fejlődés mechanizmusa a szerzett tulajdonságok öröklődése: az aktív alkalmazkodás a környezeti változásokhoz, és az alkalmazkodás révén megjelenő vonások átöröklítése”.<sup>18</sup> Ez a gondolat még őrzi az Arisztotelésztől eredő természetleírás sarokpontjait a „létezők nagy láncolatáról”, mely a középkorban kozmológiai magyarázattá bővült. Ebben a leírásban a létezők létrafokszerűen helyezkednek el egymás felett, és fejlődési sort alkotnak a fémektől és más anyagoktól kezdve az alacsonyabb rendű növényeken és a fejlettebbnek tekintett állatokon át az emberig, és azon is túl Istenig. Ez „a lánc sehol sem szakadhat meg, nincsenek benne üres szakaszok. Nincs kihalás vagy keletkezés.”<sup>19</sup> Éppen ezért döntő jelentőségű volt a fejlődési sor hézagmentes kialakítása,

---

16 *Uo.*, 23.

17 PÁL Eszter, *A tudomány kaleidoszkópja és az objektivitás*, Replika, 2016/1, 25.

18 PÁL Eszter, *Néhány szempont a biológia és a szociológia közös történetének vizsgálatához = Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*, szerk. PÁL Eszter, Bp., Új Mandátum, 2001, 219.

19 Charles DARWIN, *A fajok eredete*, ford. KAMPIS György, Bp., Typotex, 2009, 15.

ami a fajok homogén jellegét, vagyis változatlanóságát foglalta magában. Darwin elméletében sokkal nagyobb szerepe van a véletlenül kialakuló variánsoknak, amelyben

nem egyenes vonalú fejlődést, tökéletesedést ír le, hanem a természet által produkált sokféleséget magyarázza. A korábbi koncepciókkal szemben az itt ábrázolt folyamat nem teleologikus, s a természetről alkotott kép középpontjában már nem az ember áll.<sup>20</sup>

A korábbi evolúciótanok része volt a fejlődésbe és a természet „előre hajtó” erejébe vetett hit, Darwin viszont a természetes kiválasztást nem kapcsolta össze célképzettel:

nincs olyan természeti törvény, amely azt mondaná ki, hogy a fajoknak módosulniuk kell. [...] Módosulás akkor következik be, ha „a természet háztartásában” új helyek nyílnak meg. A módosulás jellegéről pedig általánosságban csak annyi mondható, hogy az adott körülmények között – a vetélytársakkal összehasonlítva – túlélési sikerhez vezet. De hogy ez mit jelent, és hogy mikor következik be, az adott körülményeken múlik.<sup>21</sup>

Az élőlények fajtái változatokban léteznek, és e változatok között létezik versengés a fajfenntartás jegyében.

A darwini meghatározás<sup>22</sup> helyett azonban (egy-két kivételtől eltekintve<sup>23</sup>) inkább a lamarcki értelemben tekintettek az evolúcióra *A fajok*

---

20 PÁL Eszter, *Néhány szempont, i. m.*, 220–221.

21 DARWIN, *i. m.*, 18.

22 Darwin elméletét Mendel genetikai eredményei már megalkotásukkor, 1866-ban támogathatták volna, azonban a törvények majd csak 1900-ban váltak ismertté azzal, hogy Vries, Tschermak és Correns újra felfedezték azokat. A szerzett tulajdonságok elméletét csak a DNS szerkezetének felfedezése cáfolta meg 1953-ban. Vö. PÁL, *Néhány szempont, i. m.*, 224.

23 „August Weisman volt az egyetlen, aki ebben az időszakban explicit módon elutasította a szerzett tulajdonságok öröklődésének tételét, s az evolúciót kizárólag a természetes szelekción alapuló folyamatként értelmezte. A darwinizmusnak voltaképpen ez

eredete 1859-es megjelenése után is. Így tett Herbert Spencer is, amikor a biológia modelljének analógiájára képzelte el a társadalmi fejlődést, amely a tökéletesedés felé tart. Az élőlények szervezete analogikus, paralel a társadalom modelljével: a társadalmi rétegek és közösségek funkciók szerint csoportosíthatók (akárcsak az élő szervezet részei), és kooperációjuk biztosítja az organikusnak vélt társadalom működését.<sup>24</sup>

Ezekből a jellemzőkből következtetéseket vonhatunk le a pozitívizmus emberképére vonatkozóan. A gondolkodásmód voltaképpen egyoldalúvá tette a duálisként elgondolt embert, amennyiben csak a természeti részét hangsúlyozta:

*Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy érvénye ellen általában azok sem tudtak racionális rendszerré illeszthető érveket felhozni, akik szenvedtek e gondolkodásmódtól, akik mély ellenszennvel viseltettek e világfelfogás iránt. [...] A pozitívizmus egy fél századon át buzgón terjesztette a természettudományosság kultuszát; most, a századközépre ez a kultusz mintegy külön jelenséggé, a szcientimussá [sic!] önállósulva, megszolgált a támogatást, s szavatolta a pozitívista gondolkodás egyedüli helyes voltát.*<sup>25</sup>

Németh G. Béla például már az emberképpel kapcsolatosan fogalmazza meg gondolatát: a pozitívizmus „magában is foglalta a történetfilozófiai irányok kritikájának egyik valódi alapmozzanatát: az ember elsiklalt *természeti lényegét* kérte számon. Egyoldalúsága azonban, ha lehet, még súlyosabb volt: *csak természetinek* képzelte az emberi lényegét, s nem természetinek és emberinek.”<sup>26</sup> Mindez nagyrészt összecseng Edgar Morin megfogalmazásával: „Az ember épp annál fogva teljességgel

a változata az, amelyet a modern biológia neo-darwinizmus néven általánosan elfogadott.” *Uo.*, 221.

24 Herbert SPENCER, *A társadalom evolúciója*, ford. KRISTÓF Ildikó = *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*, szerk. Paul BOHANNAN, Mark GLAZER, Bp., Panem, 1997, 32–62.

25 NÉMETH G. Béla, *A romantika alkonyán, a pozitívizmus árnyékában* = N. G. B., *Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*, Bp., Szépirodalmi, 1987, 409. (kiemelés az eredetiben)

26 NÉMETH G., *A magyar irodalomkritikai, i. m.*, 64. (kiemelés az eredetiben)

emberi, hogy lényege szerint egyidejűleg teljességgel és egészében természeti, egyszersmind pedig teljességgel és egészében kulturális lény.”<sup>27</sup> A Gozsdu-novellák emberképét voltaképpen a tudás és pozitívista tudomány által kondicionált emberkép kritikájaként olvashatjuk, amennyiben a szövegekben kifejtett tézisek képtelenek létrehozni egy olyan diskurzust, amellyel a gyakran én-elbeszélőként fellépő szereplők megnyugtató választ adhatnának a szövegvilágok által generált morális kérdésekre. Ennek megvilágításához érdemes szorosabban értelmezni egy Gozsdu-novellát.

### Egy néma apostol

Az alcímben jelölt novellában Jávor Bálint élettörténetét, az elmagányosodásához vezető utat ismerhetjük meg. A főszereplő bukása a szövegben található antropológiai képletek radikális különbsége és párbeszéd-képtelensége miatt következik be. Míg Jávor tetteit a korabeli természettudományos tézisekből derivált pozitívista emberkép határozza meg, addig élettársa, Pipi számára az identitás diszkurzív kialakításakor elengedhetetlen a vallás és az ebből következő moralitás. Ahhoz azonban, hogy az antropológiai megközelítés eredményes lehessen, először érdemes az elbeszélés poétikai és narratológiai sajátosságait áttekinteni.

Az *Egy néma apostol* Turgenyev vadásznovelláihoz<sup>28</sup> hasonlóan kereset elbeszélés, vagyis az „elbeszélés az elbeszélésben” formulával írható le. A keret „külső” narrátora megjelenik a diegetikus térben, véletlenszerűen futnak össze Jávorral, és neki mint régi ismerősenek mondja el immár Bálint E/1. személyű elbeszélésben a találkozás óta eltelt idő eseményeit. A külső narrátor korábbi ismereteit, tudáskeretét felülírják a

<sup>27</sup> Edgar MORIN, *Az ember belső megkettőződöttsége*, ford. BALOGH István = *Antropológia az ember halála után*, szerk. Dietmar KAMPER, Cristoph WULZ, Bp., Jósöveg Műhely, 1998, 27.

<sup>28</sup> Turgenyev és Gozsdu prózapoétikájának összekapcsolására több példát is találunk a szakirodalomban. DIÓSZEGI András, *Turgenyev magyar követői = Tanulmányok a magyar-orsz irodalmi kapcsolatok köréből*, szerk. KEMÉNY G. Gábor, Bp., Akadémiai, 1961, II, 84–137; Hetesi István, *Turgenyev és Gozsdu = H. I., Művek, kapcsolódások: Puskin és Turgenyev tanulmányok*, Pécs, Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1999, 113–125.

jelen tapasztalatai, a hangsúlyos testi leírás<sup>29</sup> a bekövetkező változásokra irányítja az olvasó figyelmét. Egyúttal ez az előzetes narrátori jellemzés az olvasó előfeltevéseit a bukás narratívájába illeszti. Az élettörténet bemutatása először dialogikus formát ölt, nemcsak a narrátor faggatózik, hanem Jávor is kérdéseket tesz fel. A novella ezen pontján a két ágens egyszerre válik szereplővé és narrátorrá, valamint ez a szakasz vezet át Jávor elbeszéléséhez, a keret narrátora a történet hallgatója lesz.

Jávor visszatekintő perspektívájú elbeszélése a bukás öngazolásaként olvasható. A bukás minden területre kiterjed, szinte totális méreteket ölt: meghaltak a szülei, elhagyta az élettársa a közös gyerekükkel együtt, tanári állását szintén feladta, az örökségét éli fel, valamint a város közösége, például a kaszinó tagjai éppúgy kizárják köreikből, ahogy az egyéni kapcsolatok szintjén is elszigetelődik (az esperessel vagy az iskolaigazgatóval lefolyt vitájára gondolhatunk). Fontos, hogy mindezt Jávor elbeszéléséből tudhatjuk meg, története az identitás narrativitásban ölt testet.

A narratív identitással kapcsolatban említhető Alasdair MacIntyre munkássága, aki a modernség tapasztalataként írja le az egységes élet képzetének elvesztését. MacIntyre érvelése az analitikus gondolkodás ellen lép fel: az egyén élete több individualisztikus epizódok soránál, az én „egysége egy narratíva egységében van, mely a születést, az életet és a halált mint egy elbeszélés kezdetét, közepét és végét kapcsolja össze egymással”.<sup>30</sup> MacIntyre központi tétele szerint „az ember cselekedeteiben, viselkedésében és fikcióiban lényegileg történetet mondó élőlény”.<sup>31</sup> Az egyén cselekedetei csak a szándékai felől, viselkedése csak kontextusba, „keretbe” ágyazva válik érthetővé, az egyénről csak úgy alkothatunk képet, ha tisztában vagyunk azzal, hogy cselekvései milyen cselekvési sorba

29 „Alig ismertem rá. Tizenöt év előtt szikár, csontos ember volt. Nagy szikrázó szemei, földszínű csontos arca mutatták, hogy nagy szenvedély lakik benne. Csak hatalmas üstöke és szemei maradtak a régiék. Elhízott. Öltözete, amelyre azelőtt olyan sokat tartott, el volt hanyagolva, cipői porosak, kalapja zsíros, poros. Nyakkendőt nem viselt.” Gozsdu Elek, *Köd: regény és elbeszélések*, Bp., Szépirodalmi, 1969, 323–324.

30 Alasdair MACINTYRE, *Az erények: az emberi élet egysége és a hagyomány fogalma* = A. M., *Az erény nyomában: Erkölcseleméleti tanulmány*, ford. BÍRÓNÉ KASZÁS ÉVA, Bp., Osiris, 1999, 276.

31 *Uo.*, 289.

rendeződnek. A narratíva nem mellékes, instrumentális elem, hanem létünk lényege, módusza. Az élettörténeti elbeszélésről állapítja meg Hárs Endre:

mivel a történeteknek van kezdete, közepe és vége, az életnek pedig nincsen, hisz a születésre nem emlékezünk, a halálhoz meg már késő lesz, szükség van az elbeszélés kezdetet, közepet és véget s egyben narratív identitást teremtő hatalmára. Ez azonban azt a belátást erősíti meg, hogy *az az élettörténet, amelynek van kezdete, közepe és vége, nem az életből merítettett*. Hanem hát fikció.<sup>32</sup>

Az identitás narrativitásával kapcsolatban megkerülhetetlen Paul Ricoeur, aki a narratív azonosság fogalmát alkotja meg, s bevezeti az idem- és az ipse-identitást. Az *idem* ('azonos', 'tökéletesen hasonló', 'analóg') jelentése az „ugyanazonosság”, amely „az időbeli változhatatlanság valamilyen formáját implikálja”. Az *ipse* jelentése az azonosság az *önmagaság*, *önmaga* jelentését hordozza, amely az időbeli változást jelöli.<sup>33</sup> Az élettörténet sajátossága, hogy az Én egyszerre azonos egy temporálisan állandó, statikus én-fogalommal és az időbeli változásnak kitett én-fogalommal; ez a kettős viszony teremti meg az életösszefüggés fogalmát, az önelbeszélés énjének narratív identitását. Tengelyi László a narratív identitás vizsgálatakor önazonosság és dologi azonosság megkülönböztetését rendeli Ricoeur fogalmaihoz. Énünk önazonossága élesen elhatárolódik a dolgok szubsztanciális azonosságától: azt a tényt, hogy a dolgok önmagukkal azonosak, mi állapítjuk meg külső nézőpontból, míg az önazonosság „olyan viszony, amelyre nem kívülről tekintünk, hanem amelyben mi magunk *viszonyulunk* önmagunkhoz”.<sup>34</sup> Tengelyi érvelése szerint az én önazonossága nem a narratív identitásban, hanem a megélt életvalóságban keresendő, mivel önazonosságunk nem pusztán az elbeszélői tevékenység terméke, hanem olyan, ami „felfedezésre vár”,

32 HÁRS Endre, *Fikció = önéletrajz: Filozófiai antropológiai vázlat* = H. E., *Én – túl a nyelven*, Bp. – Szeged, Gondolat – Pompeji, 2004, 74. (kiemelés az eredetiben)

33 PAUL RICOEUR, *A narratív azonosság*, ford. SEREGI Tamás = *Narratívák 5. – Narratív pszichológia*, szerk. LÁSZLÓ János, THOMKA Beáta, Bp., Kijarat, 2001, 15.

34 TENGELYI László, *Élettörténet és sorsesemény*, Bp., Atlantisz, 1998, 17.

ennyiben az élettörténet nem az értelemadás műveletének kitett, hanem az értelemképződésnek, amely uralhatatlan és ellenőrizhetetlen.

A Gergen–Gergen szerzőpáros<sup>35</sup> viszont a narratívumok közösségi, szociális jellegét hangsúlyozza, amelyeket nem az egyén birtokol vagy talál ki, hanem amelyek „társas konstrukciók”, és így mintázatokba rendeződnek. Az identitás az életesemények közötti koherencia megteremtését célzó élettörténet révén ragadható meg, a hitelesség szociálisan adott konvencióhoz igazodik, az intelligibilitás, vagyis az érthetőség számít elsősorban, ami készen kapott sémákból tevődik össze. A jólformáltság kritériumai (mint az elbeszélés végpontjának tételezése és e célhoz kötött releváns események kiválasztása, rangsorolása és oksági sorba rendezése, az események közötti kapcsolatok fontosak egy narratívum értékelésekor) a novellák értelmezésében is hasznosíthatók.

A novellában az idem-identitás, azaz a lényegileg nem változó elem a tudományok iránti szenvedély, a tudományos ismeretek szerint kondicionált ember képe, amelynek relevanciáját alátámasztja az elbeszélés szerkezete, hiszen megtudjuk, hogy Jávor gyerekkorától érdeklődik a természettudományok iránt. Ez a részlet segít tisztán látni, hogy Jávor az elbeszélés által hozza létre identitását. A pozitivista tanok más Gozdu-novellák szereplőitől sem idegenek, Jávor azonban az egyetlen, aki első kézből szerzett ismeretekkel rendelkezik, hiszen a névtelen elbeszélővel közös tanulmányai után külföldön természettudományos képzést folytatott, majd hazatérve oktató lett az iskolában. Ebbéli státuszát megerősíti a külső narrátor is, hiszen Jávor otthonát mini laboratóriumként írja le, ahol vegyi eszközök, csontvázak és könyvek a fő berendezési tárgyak.<sup>36</sup>

Az idem-identitás következetes, tételszerű deklarációja a teljes én-elbeszéléseken belül kételyek nélküli, a változást csupán a külső narrátor narrátori jelenlétekor, vagyis a keretben érzékelhetjük, például a találkozásuk előtti jellemzés esetén, illetve a novella zárásakor. Az itt elhangzó dialógus mutatja, hogy Jávor történetének elmondására képes, de érté-

---

35 Kenneth J. GERGEN, Mary M. GERGEN, *A narratívumok és az én mint viszonyrendszer*, ford. ÜLKEI Zoltán = *Narratívák* 5., i. m., 77–120.

36 Vö. GOZDU, i. m., 326–327.



kelésére nem: egyre zaklatottabbá válik a Pipiék sorsát firtató kérdések miatt, igyekszik minél rövidebbre zárni a beszélgetést, kitér a feleletadás elől.

Ugyanezt a célt szolgálja az egy helyben forgó kerek képe, mely épp a civilizáció egyik nagy találmányát felhasználva mond kritikát a civilizáció felett. Jávor és a narrátor értelmezése különbözik, a társadalmi haladás dinamikájába vetett hit tengelyén válik el véleményük – míg Jávor szerint a kerék egy helyben forog, a narrátor szerint „[a] kerek csak lassan forogtak a zizegő homokban, de forogtak előre!”<sup>37</sup> Ez a köztük lévő azonosságokra mutat rá, ahogy erre egyéb példa is akad (például ugyanúgy idegenként mozognak a város közegében). A két megnyilatkozás retorikai szerkezetét vizsgálva viszont feltűnhet, hogy nem ugyanazon a nyelvi síkon szólnak meg az említett alakok. Jávor kerék-metaforáról beszél, vagyis átvitt, retorikus értelemben használja a példát, a narrátor viszont a lovas kocsin ülve a konkrét látványt szó szerint, grammatikai értelemben fogalmazza meg, majd ezt használja metaforikus értelemben. Tehát ugyanazon nyelvi elem kétféle jelentése ellentétesen íródik bele a novella szerkezetébe, és a narrátor voltaképpen így módosítja Jávor álláspontját. A homokban zizegve forgó kocsikerek leírása már a novella második mondatában olvasható, ami keretbe foglalja a szöveget és kiemeli a narrátor imént ismertetett véleményét. Az először még lényegtelen elem így válik jelentéstelítetté, kirajzol egy rejtett szerkezeti láncot.<sup>38</sup>

A cím értelmezése is tanulságokkal szolgál arra vonatkozóan, hogy a novella interpretációja miért nem a pozitivisták tanok kritikátlan hangoztatásával egyezik meg. A cím mint paratextus nem Jávor elbeszélői tudata alá tartozik, nem ő adja a címet. Az *egy néma apostol* szerkezet Jávorra vonatkozik, ebben az értelemben a tudomány apostolatát, vagyis küldöttjét jelenti. A determinizmusról kifejtett szónoki beszéd néhol

---

<sup>37</sup> Uo., 348.

<sup>38</sup> Vö. Dobos István megfigyelésével: „Gozsdu elsődleges elbeszélője sohasem közli a gondolatait közvetlenül, a maguk elvontságában, hanem lehetetfinom árnyalatokkal sugalmazza, hogy szereplői következtetlenség az önvizsgálatban: jobbra az erkölcsi felelősség terhet vetnék le magukról, midőn irányított vallomásukban biológiai, szociológiai törvényekkel igazolják elvtelen magatartásukat.” DOBOS, *i. m.*, 65.

parodisztikussá válik, az elmondott ideológia nem mentes a küldetésstudat hevületétől, illetve folyamatosan a (keresztyén) erkölcs ellen érvel. Az *apostol* megnevezés azonban épp a vallásra utal, Isten emberére, ami távol áll Jávortól: ez abban is megmutatkozik, ahogyan szembekerül az erkölcsös életre intő esperessel. A cím oximoront is hordoz: egy apostol Isten tanainak hirdetőjeként ugyanis nem lehet néma és Jávör valóban hosszan, részletesen fejti ki elveit. Némásága inkább abban ragadható meg, hogy senki sem fogadja el a nézeteit, „süket fülekre talál” létharcra épített emberképe. Azt látjuk tehát, hogy az önreflexió nélküli alakok szólamai helyett a szöveg más részei opponálják az énelbeszélés markáns nézeteit.

Jávör helyzetét az idegenség határozza meg. A novella helyszíne mindvégig egy kisváros, egyben Jávör szülőhelye, de nem fedezhetjük fel az otthonosság ismérveit. Mutatja ezt a kaszinóban lejátszódó jelenet. Az „úri kaszinó” tagjai rendszeresen, rítusszerűen összegyűlnek, hogy elolvassák az újságokat és vitatkozzanak a politikai-közeleti eseményekről. Egy nyilvános sértés ügyének kezelése tartja őket lázban, arra várnak, hogy párbajban döntsenek a becsület kérdéséről, de csalódnuk kell. A novellabeli kaszinó tagjai a patriarchális rend megtestesítői. Szigorú hierarchia szabályozza a teret, és hiába tűnik úgy, hogy a narrátor is ezt a közösségi rítusrendet követi: valójában idegensége okán<sup>39</sup> kívül reked a kaszinó szimbolikus közösségén. Magatartásukra a hegemon maszkulinitás<sup>40</sup> jellemző, a kaszinó a férfiak zárt közösségeként írható le, melynek a nők nem lehetnek részesei, vagyis marginalizálják őket.

39 Ne feledjük el: az elbeszélő csak átutazik a településen, és egyetlen célja, hogy ő is átolvashassa a friss lapokat, Jávörrel voltaképpen véletlenül találkozik, nem akarta őt felkeresni)

40 R. W. Connell fogalma: „a társadalmi nemi gyakorlatok olyan konfigurációja, amely megtestesíti a patriarchátus legitimációs problémájára adott, jelenleg elfogadott választ, és amely garantálja (vagy amelyről úgy hisszük, hogy garantálja) a férfiak domináns és a nők alárendelt helyzetét. [...] Lehetnek [...] példaképek, például filmszínészek, vagy akár kitalált személyek is, például filmszereplők. [...] Hegemonia azonban csak akkor tud kialakulni, ha van némi megfelelés a kulturális eszmény és az intézményes hatalom között, ha nem is egyéni, de kollektív szinten. Tehát az üzleti élet, a katonaság és a kormányzat legfelsőbb szintjei *testületileg* viszonylag meggyőzően jelenítik meg a maszkulinitást.” R. W. CONNELL, *Férfiak: Eltűnő szerepek*, ford. DUDIK Annamária Éva, Bp., Noran Libro, 2012, 117–118. (kiemelés az eredetiben)

Ugyanezen kódrendszer szerint akar elégtételt venni Kontra György Jávoron. Konfliktusuk két világkép vetélkedése is. Kontrát a paternalitás eszméje, az Atya uralma jellemzi, az autoritás hagyományfolytonossága, melyet felforgatóan sértenek meg a Jávor által közvetített természetudományos felismerések. Mindez Kontra érvrendszerének és identitásának egyik lényegi elemét, a nemesi származását vonja kétségbe. Jávoron viszont nem tud elégtételt venni, mivel ehhez a saját kódrendszerébe kellene vonnia őt, ez azonban nem sikerül. Jávor az illetlen megszólítással felrúgja ezt a kódexet, nem tartja be az udvariasság nyelvi kliséit (melyek mögött természetesen hatalmi struktúrák húzódnak). Jávor medikális aggodalma rámutat, hogy identitása lehetővé teszi az irónia alkalmazását. Egyetlen mondattal („Vigyázzon, mert megüti a guta! Ön kövér, s a túlságos izgalom megárt!”, 325.) elejét veszi a további versengésnek. A kijelentés egyébként csupán az elsődleges narrátor korábban megfogalmazott állításának a megismétlése. Vagyis a szöveg a kaszinó normáját is ironikus távolságba helyezi. Ugyanerre következtethetünk abból, hogy a férfiak újra és újra utalnak a helyiségben lévő rengeteg légyre, metaforikusan ez a hely és a szemlélet romlottságát jelképezi.

Jávor győzelme azonban látszólagos, ha Pipivel kapcsolatosan vizsgáljuk meg az emberkép teljesítőképességét. Jávort identitásának egyoldalúsága és totalitása miatt hagyja el Pipi. Az embert kizárólag természeti lénynek véli a főszereplő, ami azonban nem jelent egyenlőséget a nemek között. A pozitivizmus által kijelölt nőszerep a fajfenntartásra redukálódik: Jávor példázatos történetben azonosítja az „őzanyát” és az „emberanyát” (332.), ez utóbbi kifejezés jelzi, hogy a pozitivizmus a férfi nyelvhasználatába is beleíródott.

Pipi identitásának meghatározó része a vallás is, így a gyermekük keresztelésével kapcsolatos ellentétes nézeteik miatt egy szűkszavú búcsúüzenettel hagyja magára Jávort. A keresztelkedés a vallás és vele a morál visszacsempészéséről tudósít. A keresztelés tiltása azért is különös, mert az anyakép vallási metaforákkal kapcsolódik össze: a kertben rózsákat letépkedő Pipi szinte ikonografikus Mária-ábrázolásként olvasható és a misztika nyelvére utaló kifejezések (bálvány, titok, fenség) is ezt erősítik. Bálint saját érveinek is ellentmond, csak hosszas hezitálás után kéri meg

Pipit, hogy maradjon, ám ehhez is csak víziók útján és nem racionális megfontolással jut, vagyis azt látjuk, hogy egyetlen karakter viselkedése sem magyarázható a pozitivista antropológia kizárólagos érvényesítésével. Pipi döntésével Jávor életvilágát tagadja meg. A további sorsáról lakonikusan és sértett önérzettel jelenti ki a férfi: „– És mi lett Pipiből? – Pipiből? Az, aminek született: színésznő.” (346.) Korábban ez a foglalkozás nem jelentett gondot számára.

Láthattuk, hogy a férfi karakterek kisajátítanak egy-egy diskurzust, amelyeknek azonban éppúgy áldozataivá, elszenvedőivé válnak, mint azok, akikkel szemben érvényesíteni szeretnék. A magára maradt, egyedül tengődő férfialakok görcsösen igyekeznek kapaszkodni a pozitivista antropológiába, kudarcuk oka pedig épp abban keresendő, hogy ez a modell alkalmatlan az ember egyszerre természeti és kulturális lényegének megragadására.

## ABSZTRAKT

A dolgozat a pozitivizmus gondolkodásmódjának és az ebből következő antropológiai képletek feltérképezésére törekszik. Mindezt összekapcsolja a 19. századi novellista, Gozsdu Elek írásaival, melyekben a pozitivista nézetek gyakran kapnak hangot. Részletesebben egy elbeszélés, az *Egy néma apostol* értelmezésére vállalkozik a dolgozat, melyet antropológiai vizsgálatok mellett narratológiai szempontokat szerint is tárgyal.

UJVÁRI NÓRA

„Az én szivárványom”

Jókai Mór olaszországi utazása<sup>1</sup>

Jókai Mór többször is járt Olaszországban. Első olaszországi útjára 1876 áprilisában került sor, melyet útirajzban, *Utazás a harangokkal* címen örökített meg.<sup>2</sup> Ekkor Veronába és Rómába utazott. Másodszor a felesége halálát követően 1886 decemberében indult útnak lányával (III. Rózával), melyről az *Utazás egy sírdomb körül* című regényében olvashatunk. Majd nászútját, illetve a halálát megelőző telet töltötte Nizzában második feleségével Nagy Bellával.

A szerző első utazását beszámoló formájában örökítette meg, amit saját benyomásaival egészített ki, ezáltal joggal tekinthető útirajza irodalminak, elkülönítve e műfajt az ismeretterjesztő útirajzoktól, melyek tárgyilagos hangnemben nyújtottak felvilágosítást idegen országok szokásairól, történelmi helyeiről, múzeumi kincseiről, stb. Jókai második utazása azért is érdemel kitüntetett figyelmet, mert erre a – főként – jelen időben, tehát naplószerűen íródott regényre úgy tekinthetünk, mint egy szerzői-írói identitás helyreállítására tett kísérletre. E második utazás tehát összefonódik az elbeszélő indentitásképző, önmagát visszanyerni szándékozó munkájával.<sup>3</sup> Ezzel magyarázható, hogy az irodalmi útirajzok mellett szépirodalmi betéteket is tartalmaz.

1 A tanulmány az NKA Szépirodalom Kollégiumának Alkotói Ösztöndíj támogatásával készült.

2 JÓKAI Mór, *Utazás a harangokkal együtt* = JMÖM, *Útleírások*, Bp., Arcanum, 2001. <http://mek.oszk.hu/00800/00836/html/> (Letöltés ideje: 2018. február 27.)

3 Vö. TAKÁTS József, *Utazás egy utazás körül: Jókai turistaúton = Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 360–365.

Jókai az erről szóló, *Utazás egy sírdomb körül*<sup>4</sup> című regényét első felesége halálát követően írta. Laborfalvi Rózának állít emléket művében, akivel több mint negyed évszázadot töltött házasságban.<sup>5</sup> A szeretett személy haldoklása közben és halálát követően is rémálmok, látomások gyötrik Jókait. Az író a gyászfeldolgozási folyamat részeként indul olaszországi utazásra fogadott lányával, III. Rózával.<sup>6</sup>

Róza rávette egy olaszországi utazásra, hogy az emberek, bútorok közül kiragadja, melyek feleségére emlékeztették, de ő az úton is a feleségére gondolt s róla jegyeztetett, munkát szándékozván felőle írni »Utazás egy sírdomb körül« címmel.<sup>7</sup>

Vállalkozásának sikerére Jókai önmaga számára is választ keres, mikor hazaérkezését követően elkezdí megírni külföldi utazásának emlékeit. Így fogalmaz:

De vajjon azért, hogy azt a koszorúkkal fedett sírt messzire elhagyom, az álmok nem jönnek-e utánam? Erre a kérdésre adott válasz odafenn ez a cím: »Utazás egy sírdomb körül.« Kezdjünk hozzá. (179.)

A regény tizennégy fejezetében a szerző kellő precizitással adatolja olaszországi utazásának állomásait. Münchenből vonattal Veronába érkeznek, ahonnan Firenzébe, majd Nápolyba és annak környékére vezet útjuk. A korban terjedni kezdő szokásoknak megfelelően vonattal utaznak, majd az állomásokról „hotel-omnibusok” viszik őket szállásaikra.

4 JÓKAI Mór, *Utazás egy sírdomb körül* = J. M., *Levente, Utazás egy sírdomb körül*, Bp., Révai Testvérek, 1898 (Nemzeti Kiadás, 95), 169–294. (A továbbiakban a regényből vett idézetek helyét a főszövegben jelölöm. – U. N.)

5 Laborfalvi Róza és Jókai Mór 1848-ban kötöttek házasságot. Jókai első felesége 1886. november 20-án halt meg Budapesten, Bródy Sándor utcai lakásukban. Vö. SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010, 365–377.

6 Laborfalvi Róza halála megrendítette Jókait: „Apátiájából fogadott lánya ragadta ki, aki festőművésznak készült, de a kedvéért félbehagyta müncheni tanulmányait, s előbb több hónapos olaszországi utazásra vitte, majd új lakásba költöztette.” *Uo.*, 288.

7 MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora*, Bp., Kossuth, 2011, 348.

Az Olaszországban is jelen lévő turizmussal – a turista pártolással – e szöveg is foglalkozik, így közvetítve az olasz nép korabeli viszonyulását a külföldiek, számukra idegenek irányában. Egy jellegzetes leírást kiemelve:

A mostani Nápolyban aligha ismernének rá a régire hajdani leirói. Nincsenek már lazzaronik, félmeztelen emberek, a kik kifeküsznek a tengerpartra, s pihennek és koplálnak. Most minden ember dologban van. A lazzaronik beálltak bérkocsisnak, teherhordónak. Egy pár négyszögölnyi kamrácskákban ember hátán ember dolgozik késő estig, varr, fon, fúr-farag, ráspolyoz, vagy az utcán jár és árul valamit torkaszakadásig, lovat, öszvért, szamarat hajt: ácsorgót nem látni. (260–261.)

Az ehhez hasonló leírások, melyek az olaszországi tájak mellett, az ott jelenlévő turizmus alapjairól közvetítenek – ami még kezdetleges állapotokat mutat<sup>8</sup> –, egyben Jókai saját reflexióit is tartalmazzák. Amennyiben Jókai művét úgy vesszük szemügyre, mint egy XIX. századi irodalmi útirajzokat tartalmazó regényt, akkor megállapítható, az első és második fejezet nem illeszkedik szervesen a regény szerkezetébe. Az első fejezet inkább előszónak tekinthető, melyben az író olaszországi utazásának indítékát, az azt megelőző eseményeket és a hozzájuk kapcsolódó érzelmeinek hátterét tárja fel: „... Futottam önmagam elől. »Ő« üldözött: az »Én«”. (171.) Ez az egyszerre külső és belső nézőpontú szemlélet egy identitás meghiúsult voltára utal, s a regény megírása e megbomlott személyiség egységének visszaszerzésére tesz kísérletet. A regény második fejezete Jókai korábban elkészült írása: „Még a múlt évi szeptemberben megírtam ezt az ide beiktatott fejezetet a »Képekről és fákról«, nem is sejtve, hogy milyen jól fog találni ez a jelen kedélyállapotomhoz”. (179.) Akkori kedélyének állapotát meghatározta a halállal, a veszteséggel és az életről való lemondással járó foglalkozás, amit szimbolikusan a dolgozósobája falán logó festmények/képek „ön-

8 „nem tudta elválasztani tőle a turisztikai értelemben érdektelen helyeket” = TAKÁTS, *i. m.*, 364.



gyilkos” alakjai, valamint a svábhegyi kertjében található különféle fák és azoknak elvesztése, újjáéledése reprezentál. Jókai ebben a fejezetben saját betegségéről is ír, mintegy szembenézve korábbi gondolataival, halálának lehetséges, fenyegető mivoltával: „Ezelőtt tizenkilencz esztendővel, májusban nagy nehéz betegség döntött ágyba. Minden orvos lemondott már rólam: a hirlapireporterek készen tartották a fiókjukban az életírást, hogy amint jön a hír, nyomdába küldhessék, csak a ̄-et kell eléje tenni”. (189.) Ebből a betegségből szerencsésen kilábal, melyet a svábhegyi birtok „friss hegyi levegőjének” tulajdonított.<sup>9</sup> A természet jótékony hatását kiemeli a szerző, melyet saját tapasztalatával nyomatékosít. A fejezet végkövetkeztetése, melyet a regény megírásakor beillesztett (néhány hozzátoldott sor), ahogy maga is írja, jelenének – felesége halálát követő – kedélyállapotához, a gyász megéléséhez illik: „Akárhová nézek, bármerre fordulok, mindenütt őt látom, a kit a nagy bölcsek nem akarnak látni: – fűben, – fában és a fa levelében...”. (190.)

Az *Utazás egy sírdomb körül* a fikció jelen idejében beszél a harmadik fejezettől kezdve, noha a szöveget Jókai később, a hazaérkezését követően vetette papírra. Narratológiai jelenidejűsége okán tehát inkább naplónak, semmint regénybe foglalt önéletírásnak fogható fel. Ugyanakkor elmondható, az „útleírásokhoz olyan műfaji paktum szokott társulni, amely realista olvasást ír elő, mégis, narratológiai szempontból olyan visszatekintő én-elbeszélésforma ez, amely leginkább az önéletrajzra hasonlít, s az elbeszélés tárgya mellett figyelmünket erősen ráirányítja az elbeszélőre is; sőt, néha az útleírás igazi tárgya maga az elbeszélő”.<sup>10</sup> A regény elbeszélője, a fikciós elemeket is tartalmazó történetbe beleírt, önéletrajzi én. Tehát egy életrajzi értelemben vett szerző szerepel a műben, akinek önéletírása ugyanakkor nem mentes a fikciós elemektől az emlékezésnek, visszaemlékezésnek köszönhetően. Jókai emlékeinek utólagos rendezését bizonyítja például, ahogyan saját magát javítja ki – lánya közbenjárására – a Firenzéről szóló fejezetében:

---

9 Vö. JÓKAI, *Utazás egy sírdomb körül*, 189–190.

10 TAKÁTS, *i. m.*, 360.

Végre még helyre kell hoznom egy elkövetett tévedésemet, a mire most figyelmeztet a leányom. Az a Pontevecchio, az a régi fedett híd a két sor ékszerésbolttal, nem Veronában van, hanem Flórenczben. De én most is azt mondom, hogy sokkal jobban illenék Veronába, a régiségek nagy múzeumába. Ezuttal a fantázia úgy rakta el, a mit az emlékezet összegyűjtött, a hogy neki jobban tetszett. Erről én nem tehetek. (213.)

Az útleírásait tartalmazó regény az utazást követően – elsőként folytatásokban közölve – jelent meg. S bár a vállalkozás sikerét maga a szerző is megkérdőjelezi a regény megírásához kezdve, az eredményt „úgy is fel lehet fogni tehát, mint a költői (írói) identitás visszaszerzéséért tett utat, amely sikeres volt, hiszen ha nem lett volna az, nem olvashatnánk az *Utazás egy sírdomb körül* című művét”.<sup>11</sup>

#### Jókai belső utazása

A szerző írói válsága egybefonódik a férj keserűségével, mikor szeretett „feleségével együtt a múzsáját is eltemette” (176). Kedélyének állapotát, ezáltal írói identitását meghatározta feleségének alakja, aminek – több helyen, köztük – önéletírásában is hangot ad:

Ami életemben sikernek nevezhető, annak legnagyobb részét neki köszönhetem.

Nem beszélek életem regényéről, aminek ő volt vezérfénye, s azt hálával kell elismernem; [...] Hogy keresett fel bujdosásomban, hogy szabadított meg ezer veszély közül, hogy jött velem fényes életmódból hosszú nyomort, üldözést, halál-rettegést viselni a szabadságharc alatt? ez mind az *embert* illeti csak; de hogy mi befolyást gyakorolt egész irodalmi működésem irányzatára, arról műveimnek egész sorozata beszél. Ami láng van bennük, az az ő szikrájánál gyúlt meg. Egy írónak a kedély az, ami az eső és napsugár a kertésznek: mesterség, üvegház pótolja mind a kettőt;

---

<sup>11</sup> *Uo.*, 363.

de a zamatot csak amaz adja meg. S ezt a kedélyt köszönhetem az asszonynak. [kiemelés a szerzőtől]<sup>12</sup>

Nemcsak mint férj kell megélni a gyászt, hanem mint író is küzd belső meghasonlottságával. Felesége halálának tényével szembesülve kijelenti, hogy „e naptól fogva nem vagyok költő többé”. (175.) Mindezt a prologusként tételezendő első fejezetében Benyovszky Móricz életrajzát fordítva, azt írva teszi. A Benyovszky történetét feldolgozandó mű megírását félbehagyva szembesül Laborfalvi Róza halálhírével. Kijelentése azért is szimbolikus jelentőségű, mert az említett történelmi alaktól kölcsönözte számára az apja a Móricz nevet.<sup>13</sup> A megkezdett mű írását képtelen folytatni, majd csak olaszországi utazását követően fog a már megkezdett, félbehagyott írás befejezéséhez.<sup>14</sup> Abból a háttérnarratívából, amivel rendelkezünk Jókai és Laborfalvi Róza kapcsolatát illetően, azt a következtetést lehet levonni, hogy a szerző, felesége halálát követően megszépíti hozzá fűződő emlékeit. „Öregedő és egyre házsártosabb felesége mellett családi élete mind kevesebb örömet jelentett számára. Fogadott lánya, Jókai Róza emlékiratai szerint meglehetősen sötletborstalan élet folyt otthonukban, melyet gyakran vert fel vitatkozás, sőt veszekedés zaja.”<sup>15</sup> Kettejük bensőséges kapcsolatáról közvetít örökbefogadott lánya: Jókai Róza (III.) – évekkel később íródott – visszaemlékezésében. Ennek kétféleségét, jól szemlélteti az alábbi két idézet, melyek, mintegy egymást kiegészítve, valóságos képet festenek kapcsolatukról:

---

12 JÓKAI MÓR, *Jókai a maga irodalmi munkásságáról = A Jókai-jubileum és a nemzeti diszkiadás története: Az előfizetők névsorával és a száz kötet részletes tartalomjegyzékével, valamint Jókai összes írásainak bibliográfiájával*, Bp., Révai, 1907 (JMÖM, Nemzeti Kiadás, 100), 118–133, 130.

13 „Panaszt tettem apámnál, hogy miért kereszteltek engem Móricznak, hogy csúfol vele minden gyerek. Akkor aztán az apám a térdére vet, megmondá, hogy azért választotta a számomra ezt a nevet, mert ezt a legvitézesebb magyar hős viselte, a kinek története még akkor élénk emlékezetben volt.” (171.)

14 JÓKAI MÓR, *Gróf Benyovszky Móricz életrajza, saját emlékiratai és útleírásai*, Bp., Ráth Mór, 1888–1891.

15 SZAJBÉLY, *i. m.*, 287.

Mama nagyon gyakran szenvedett igen kínos migraineekben, ahányszor megharagudott. Pedig gyakran haragudott nagyon! Olyankor papa sem aludt egész éjszakákon, sőt, kénytelen volt elsősorban ő ápolni az egész kínos lefolyású roham alatt, mely mindég drasztikus monumentummal bírt. Mennyit szenvedhetett az ő regényírói phantasiája ilyenkor! Szegény nagyanyámból teljesen hiányzott a női coketteria [kacérkodás], ő rettenetesen érezhetővé tette a saját öregségét. Itt látom én az ő házaseletük tragédiáját.<sup>16</sup>

Ugyanakkor:

A forradalom összehozta Jókait (ez sokszor megvolt írva) a Petőfi asszonyi kiadásával, Laborfalvi Rózával, az asszony volt a férfi, a férfi volt az asszony. Lelkek egymásnak teremtve. [...] Én azt hiszem, Jókainak *szüksége volt* Laborfalvi Rózára.<sup>17</sup>

Jókainál nem lehet különválasztani emberi-férji és írói mivoltát. Egyszerűen fogalmazva elmondható, hogy Jókai nincs közönség nélkül és közönség sincsen Jókai nélkül.<sup>18</sup> A szerző regényében sokat foglalkozik a lelkiség, a belső kérdésével, elkülönítve azt a testtől.

Azok a bölcsek, kik tagadják, hogy a teremtés csodája, az ember, két részből áll: lélekből és testből, hallgassák meg az én történetemet, a ki végig küzdöttem e kettőnek a túlsúlyát egymás ellen, s láttam, éreztem, mint törik össze az az egyedül (?) hatalmas anyag a test, ama »semmi«, ama láthatatlan fogalom, a lélek előtt.  
(171)

---

16 Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései = „... az örültek házába akartatok záratni”: Jókai Mór kiadatlan levelei és Feszty Árpádné Jókai Róza visszaemlékezései, kiad. F. ALMÁSI Éva, Bp., Enciklopédia, 2001, 209.

17 *Uo.*, 216. (Kiemelés az eredetiben.)

18 Vö. SZAJBÉLY, *i. m.*, 9–19.

Jókai utazásának belső, lelki utazásként felfogható történéseihez kapcsolódik az elbeszélő kétféle, nappali és éjszakai énje. A regény címe maga is a szerzőnek mások számára láthatatlan utazására céloz, ami vándorlása, földrajzi helyváltogatása közben történik meg. Identitásának visszanyerése viszont távolról sem egy eredeti kondíció helyreállítását jelenti. Hogy felesége halála milyen mélyen megrázta, arról Mikszáth Kálmán a következőket írja:

Jókait teljesen összetörte ez a katasztrófa. Szinte hihetetlen volt, mennyire egyedül érezte magát a világban ez asszony nélkül, aki vezetője, kínzója és gondviselője volt egy személyben. A hosszú megszokás okozta a nagy hiányt, s jósága, halála utólag kezdte fölékesíteni olyan tulajdonságokkal is, amelyekkel nem bírt.<sup>19</sup>

Laborfalvi Róza a szerző múzsája és kritikusa is volt. Személyiségét, s ezáltal író mivoltát is meghatározta házassága és felesége személye. Az otthon Jókainak nemcsak azt a közeget, a dolgozószobája intim közegét jelentette, ahol alkotott, hanem azt is, ahol felesége tartózkodott.

Annak, hogy olyan sokat dolgozom, az egyik oka az is, hogy szeretek otthon lenni.

S hogy még egyet megvalljak, még a bírálóim legelsőjét is tiszteltem az én asszonyomban. Az ő ítélete nekem oraculum.<sup>20</sup>

Laborfalvi Róza halálával az otthontalanság érzése kerítette hatalmába a szerzőt, s az egyetlen olyan közegben keresett feloldódást, ahol úgy érezte önmaga lehet: a romantikus menedékhelyen, a természetben. Ezért vállalkozott az olaszországi utazásra, hogy az addig ismert világtól eltávolodjon, mely alapjaiban változott meg. Idegen környezetben felfüggesztődnek vagy akár megszűnnek azok társadalmi konvenciók, melyek egy adott országban, egy adott időben és térben meghatározzák az egyén magatartását. Az utazó kilép a számára ismert világból, annak

---

<sup>19</sup> MIKSZÁTH, *i. m.*, 347.

<sup>20</sup> JÓKAI, *Jókai a maga irodalmi, i. m.*, 130.

szabályrendszeréből, s helyette egy sajátos idő- és térbeli közeg részévé válik.<sup>21</sup> A természet inspiráló közeg Jókai számára, ahogy fogalmaz önéletrírásában: „A szabad természet volt az én sokatírásomnak legfőbb, legmélyebb titka!”<sup>22</sup> Ugyanakkor a szerző alkotásainak valóságos helye, ahol „járkálva gondolkodik” a dolgozósobája, melyhez az otthon fogalma köthető számára. Amikor a szerzőt „eleven álmai”, lázálmok/víziók gyötrik, képzeletének megzabolázásában átvitt értelemben a felesége alakja nyújt segítséget. Jókai álmában többször megjelenik hitvese. Egyik lázálmból ébredvén úgy dönt az írás lesz, ami által háborgó kedélyét csillapítani tudja. Miközben a regény elején éppen azt ecsetelte, mennyire nem képes többé írni. Igen, nem képes rá a múzsája nélkül, mint írja: „feleségével együtt a múzsáját is eltemette”. (176.) Ugyanakkor a szeretett személy megjelenik álmaiban, és ez „a testet öltött árnyék ott az álmok világában folytatja azt a jótékony munkát, melyet életében oly gondosan végezt a költő lelke fölött.”<sup>23</sup>

## Kettős én – Egy ember

Jókai kétféle alakja: egy nappali és egy éjszakai jól elkülöníthető egymástól regényében.<sup>24</sup> Míg nappali énje az utazás iránti lelkesültséggel, előzetes olvasmányaira támaszkodva, a meglátogatni kívánt helyek ismeretét kihangsúlyozva válik tudatos utazóvá, addig éjszakai énje szintén utazást tesz az álmok világában. „S hogy tud az álom utaztatni!” (192.) Ezt a kétféle énje kapcsán húzható képzeletbeli határvonalat az első fejezetében, melyben olaszországi utazásának indítéka található, valamint az utolsó fejezetben lépi át, amikor belső utazása és egyben fizikálisan is megtett útja véget ér. A személyisége a kezdeti meghasonlottság után ismét egybeforr. Míg az utazás maga térbeli helyváltoztatást

21 Lásd bővebben Michel ONFRAY, *Az utazás elmélete: A földrajz poétikája*, Bp., Orpheusz, 2011.

22 JÓKAI, *Jókai a maga irodalmi, i. m.*, 133.

23 [Név nélkül] *Utazás egy sírdomb körül. Jókai Mór új könyve* = Vasárnapi Ujság, 1888. december 30. (53. sz.), 878.

24 Erről az elkülöníthetőségről, azaz a kétféle Jókai típusról (magatartásról) már Takáts József is ír cikkében, azonban kifejtetlenül hagyja ezt a szálát. = TAKÁTS, *i. m.*, 360–365.

jelent, ezzel párhuzamosan a szubjektum szintén egyfajta módosuláson megy keresztül, kapcsolatba lépve a számára idegen életviszonyokkal. Az utazó tehát, olyan mozgékony öndefinícióra válik képessé, amelyre az új tértapasztalat, a helyváltoztatással megnyíló diszkurzív távlat nyújt lehetőséget. Jókai tudatos utazó, aki útvonalát előre megtervezte és a meglátogatni kívánt helyekről előzetes ismeretekkel rendelkezett.

[Pozzuoli városába érve írja:] Mennyit olvastam, mennyit álmodtam én erről a földről, a melyen most járok! Ismerem már a sziklát, a földrétegeit, a föld alá eltűnt, a tenger alá sülyedt, az újra fölemelkedett romemlékeit, a pokol völgyét! Csak viszontlátni jöttem őket élő szemmel. (248–249)

A szerző első benyomásai is előzetes ismereteken alapszanak. A meglátogatott városokban ciceronét, azaz idegenvezetőt fogad, ami szintén a tudatos utazó ismérve. Jókai ezáltal az európai turista alakját idézi, aki felkészülten időzik és látogat meg történelmi helyeket, ismeretszerzési céllal utazik.

A képzeletbeli utazás a feleség sírdombja körül az „álmatlan álmok”, „eleven álmok”, „nemálmok” világában játszódik, ahol a fantázia zabolázatlan „hippogriffje” uralkodik. Ebben a más-világban többször találkozik a feleségével.

Otthon voltunk, én és a leányom, a svábhegyi házunk előtt, a honnan a nagy alföldi rónára szélteben, hosszában végig látni. Csakhogy most a róna helyett a tenger volt előttünk. De nagyobb csoda volt ennél az ég. Az alkonyodó nap a távozó zápor firmamentumában egy szivárványt vont körül, s az első szivárvány fölött következett a második, mind feljebb a zenith magasságig [!], míg a belső, körülzárt félkör belseje olyan volt, mint az a sápadt arany [...]. Aztán a tengeren végig repültek előttünk a vitorlás hajók [...]. Egyszer egyike a vitorláknak odafordult felénk. Nemsokára kikötött ott a szőlőfedte dombunk lábánál. És belőle kiszállt megint »ő«, az eltemetett nőm. [...] Tudtam, hogy most már búcsut fog venni tőlem örökre. (214.)

Jókai elsőként álmában látja azt a nevezetes szivárványt, melyet később élőben is megcsodálhat. Ez a szivárvány szimbolizálja valóságosan is megtett olaszországi útjának, illetve belső utazásának a végét. A vitorláhajón érkező és egyben búcsúzó feleségének a képe felidéződik benne, mikor a firenzei álmában látott szivárványt valóságosan is megta-pasztalja Capri szigetén. A regény utolsó fejezetében leírt jelent feloldja énjének meghasonlottságát, a valóságban is búcsút vesz feleségétől, ezáltal ismét egy test és egy lélek, egész emberré válik útja végére.

Az egész égboltot áthidalta egy ragyogó szivárvány, a minőhöz hasonlót én nem láttam soha. Valóságos »istenek hídja«. Nem hét, de hetvenhét szín ragyogott abban, és olyan lánggal, hogy a bele-néző emberek arczába vizsugárt vetett s a hol az egyik szivárvány elvégződött, megfordított színsávjaival kezdődött a másik. [...] A tenger lecsendesült volt s egész raja a vitorlás halászbárkáknak repdesett fölötte, [...] a csodavilágítástól beragyogott arcok úgy tűntek fel, mint egy más világ lakói. Ime az én lehetetlen álmom! Csak »ő« hiányzott belőle. – Hátha még az is megjön. Soha éle-temben ennél szebbet nem láttam. És ezzel bezárom. Most már vágyom haza. Vágyom az íróasztalom mellé. (293.)

S az utazás közben nyer jelentőséget számára az otthon fogalma. Utazás közben tanulja meg értékelni mindazt, amit hátrahagyott: hazáját, otthonát. „Nincs utazás Ithaka viszontlátása nélkül, s éppen ez ad értelmet a helyváltogatásnak.”<sup>25</sup>

### Lezárásként

Az *Utazás egy sírdomb körül* a kánon peremére szorult Jókai-mű, ami-nek legfőbb érdekességét sajátosan összetett műfaja adja. A szerző sa-ját belső utazásának lélektani megörökítéséről olvashatunk benne, egy úti beszámolóval egybekötve. Mindezt pedig nem egyedül a napló, az önéletírás, vagy az útirajz narratívájába foglalja, hanem a regény

25 ONFRAY, i. m., 76



epikus formájában közli. Ezért a regényben magában elmosódik a határ a fikcionalitás és referencialitás között, a szöveg így Jókai életművön belül is sajátos helyet foglal el.

Mikszáth szerint Jókai e műve „egyike gyengébb dolgainak, tele érzelmős, egészségtelen sopánkodással. Sokan szentimentalizmusnak, sőt tettetésnek tartották e keserveket, pedig valóság volt ez. [...] Úgy cipelte magával az erős lelkű Róza, mint egy poggyászt. Csak utóbb Nápoly kék ege alatt jött némileg magához s kezdett újólág érdeklődni a világ külső jelenségei iránt.”<sup>26</sup> A kettősség mely áthatja a művet, annak megítélésében is felfedezhető. Ahogyan a regényben Jókai kétféle énje – mely egy egész töredezett részei –, illetve kétféle utazása – egy fizikális nappali és egy belső éjszakai – is megtalálható; úgy Mikszáth szavaiból kitűnik, bár a művet gyengébb alkotásnak nevezi, lélektani mélységeit – azaz voltaképpen egy identitás újraképzésének sikerét – elismeri benne.

---

26 MIKSZÁTH, *i. m.*, 348.

## ABSZTRAKT

Az utazás az irodalom leggyakoribb, korszakokon átívelő és sokat tárgyalt motívumai közé tartozik. Az itáliai utazások irodalmát gazdagítják az olyan érdekes és szokatlan szerveződésű, a kánon peremére szorult művek, mint Jókai Mór szövege, az *Utazás egy sírdomb körül*. Jókai említett regényét első felesége halálát követően írta. Az író a gyász feldolgozásaként olaszországi utazásra indult. Vállalkozásának sikerességére Jókai önmaga számára is választ keresett, mikor hazaérkezését követően elkezdte megírni külföldi utazásának emlékeit. A regényben a szerző saját belső, lelki utazásának megörökítéséről olvashatunk úti beszámolójával egybekötve. Művében az utazás úgy jelenik meg, mint az identitás helyreállítására tett, de távolról sem annak eredeti kondícióit újjáteremtő kísérlet. A regény a fikcionalitás és referencialitás határán mozog, ezáltal a Jókai-életművön belül is sajátos helyet foglal el.

## A kötet szerzői és szerkesztői

BÉNYEI Péter

benyei.peter@arts.unideb.hu

Debreceni Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

BÉRES Norbert

beres\_norbert@yahoo.com

Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

BIHARY Gábor

biharygabor09@gmail.com

Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

FARKAS Evelin

farkasevelin125@gmail.com

Debreceni Egyetem, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

BALOGH Gergő

baloghgergo@outlook.com

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

BOLDOG-BERNÁD István

boldogbernad.istvan@gmail.com

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

BOZSOKI Petra

bozsokipetra@gmail.com

Pécsi Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

CHIKÁNY Judit

chikanyjudit@gmail.com

Néprajzi Múzeum, Budapest

FAZEKAS Júlia

fj.fazekasjulia@gmail.com

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

KESZEG Anna  
annakeszeg@gmail.com  
Debreceni Egyetem, Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék

MÉSZÁROS Gábor  
meszi.gabor90@gmail.com  
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

PATAKY Adrienn  
adriennpatakya@gmail.com  
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Összehasonlító Irodalom- és  
Kultúratudományi Tanszék

RADNAI Dániel  
spacerock62@gmail.com  
Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

SZABÓ P. Katalin  
katalinszabo@caesar.elte.hu  
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

SZMESKÓ Gábor  
gabor@szmesko.hu  
Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar

UJVARI Nóra  
n.ujvari.elte@gmail.com  
Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest

VÁMOS Violetta  
vamos.violetta@gmail.com  
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Irodalomtudományi Doktori Iskola

# Tartalomjegyzék

|                                                                                                                                |     |
|--------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| ELŐSZÓ                                                                                                                         | 5   |
| KESZEG ANNA<br>A magyarok reformkori Aranya<br>Arany János a múzeumban                                                         | 7   |
| BALOGH GERGŐ<br>Arany János és a béke<br>Arany János: <i>Gondolatok a béke-kongresszus felől</i>                               | 27  |
| PATAKY ADRIENN<br>A tőkharang. Az önreflexív szonett szerepe<br>Arany Jánosnál és kortársainál                                 | 53  |
| CHIKÁNY JUDIT<br>Arany-szövegek a közköltészet hálójában<br>A <i>Jóka ördöge</i> és a <i>Rózsa és Ibolya</i> szövegkapcsolatai | 77  |
| SZMESKÓ GÁBOR<br>Az <i>Őszikék</i> verseinek korai fogadtatása                                                                 | 99  |
| VÁMOS VIOLETTA<br>A <i>Tengeri-hántás</i> és a bárd-narratíva                                                                  | 109 |
| SZABÓ P. KATALIN<br>Szűzvállak Arany János <i>Az elveszett alkotmányában</i>                                                   | 125 |
| RADNAI DÁNIEL SZABOLCS<br>Mikszáth Kálmán Arany-nekrológjairól                                                                 | 141 |

|                                                         |     |
|---------------------------------------------------------|-----|
| FAZEKAS JÚLIA                                           |     |
| Terek a reformkori divatlapokban: kertek és sírok       | 157 |
| BOLDOG-BERNÁD ISTVÁN – MÉSZÁROS GÁBOR                   |     |
| Egy komáromi nemes önéletírása és pályája 1849-ig       |     |
| Beöthy Zsigmond: <i>Életemből</i>                       | 171 |
| BOZSOKI PETRA                                           |     |
| „Csak a vezérek szerepelnek az életben...” Kánya Emília |     |
| életpályájának társadalomtörténeti vonatkozásai         | 187 |
| BIHARY GÁBOR                                            |     |
| A pozitívista antropológia Gozsdu Elek novelláiban      | 205 |
| UJVÁRI NÓRA                                             |     |
| „Az én szivárványom” Jókai Mór olaszországi utazása     | 221 |
| A KÖTET SZERZŐI ÉS SZERKESZTŐI                          | 234 |
| TARTALOMJEGYZÉK                                         | 236 |

Kötetünk az interdiszciplinaritás jegyében született. Hiszen az előzménynek számító konferencia is olyan platformot próbált létrehozni, ahol a történettudomány, a kultúratudomány vagy az irodalomtörténet együttes megszólaltatása termékeny párbeszédre ösztönözheti a közös eszmecsere résztvevőit. Úgy véljük, ez utóbbi sikerrel zárult. Most, amikor az előadások, viták, beszélgetések szöveges lenyomatait közzétesszük, újfent abban reménykedünk, hogy a kötet tanulmányainak heterogenitása e diszciplínákon átívelő perspektíva jelenlétével válik igazolhatóvá. S e változatosságban nem csupán a klasszikus szövegek sokoldalú megközelítése mutatkozik meg, hanem e széles látószög alkalmazása a korszak kutatásában peremre szorult témák előtérbe-kerüléséhez is eredményesen hozzájárulhat. Reményeink szerint a „Keresek világot” tanulmányai mindkét elvárásnak megfelelnek.

